

І. П. Ющук

Українська МОВА

10

клас

Фонеми української мови

I. За участю голосу й шуму	
голосні:	а, о, у (задній ряд); і, и, е (передній ряд);
сонорні:	м, в, н, н', л, л', р, р', й (<i>ми винили рій</i>);
дзвінкі:	б, д, д', дз, дз', з, з', дж, ж, г, г (<i>буде гоже гедзю у джазі</i>);
глухі:	п, ф, т, т', ц, ц', с, с', ч, ш, к, х (<i>усе це кафе "Птах і чаша"</i>).

II. Приголосні за місцем перепони	
губні:	м, в, п, б, ф (<i>мавна Буф</i>);
зубні:	д, д', дз, дз', т, т', з, з', с, с', ц, ц', л, л', н, н' (<i>де ти з'їси ці лини</i>);
піднебінні:	р, р', ш, ч, ж, дж (<i>Рой, ще їжджу</i>);
задньоротові:	х, г, г, к (<i>хуга гука</i>).

І.П. Ющук

УКРАЇНСЬКА МОВА

рівень стандарту

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2018

УДК 811.161.2(075.3)

Ю 98

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Ющук І.П.

Ю 98 Українська мова [рівень стандарту] : підручник для
10 кл. закладів загальн. серед. освіти / І.П. Ющук. —
Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. — 2018. — 208 с. : іл.
ISBN 978-966-10-5400-3

Підручник повністю охоплює теоретичний і практичний матеріал української мови, передбачений програмою для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Формулювання правил чіткі й дохідливі, підкріплені прикладами. Серед дидактичного матеріалу переважають тексти, що поряд із цілеспрямованими порадами сприяє розвиткові зв'язного мовлення. Ключі та відповіді до вправ забезпечують самоперевірку і, отже, створюють сприятливі умови для самонавчання.

Підручник розрахований на учнів 10 класу.

УДК 811.161.2(075.3)

Охороняється законом про авторське право. Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.

ISBN 978-966-10-5400-3

© Ющук І.П., 2018

© Навчальна книга — Богдан, 2018

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Теоретичний матеріал

Електронні варіанти словників

Інтерактивна вправа

Тренувальні тести у форматі
ЗНО

Ключ до вправи

Переднє слово

Мову можна вчити для когось і можна вчити для себе. Для когось — це заради високої оцінки, заради балів. Для себе — заради розвитку безмежних можливостей свого мозку, заради підвищення свого інтелектуального рівня. Це, звичайно, забезпечує водночас і високу оцінку.

Мова, як жоден інший предмет, найглибше сягає в підсвідомість людини, формує її, удосконалює. Тому при вивченні мови важливе не зазубрювання правил, які відразу ж і забуваються, а проникнення в надивовиж логічно побудовану структуру рідної мови.

Мова має дві сторони: видиму й невидиму. Видима сторона — це мовлення, тобто усне й письмове спілкування, читання, творення текстів. Невидима — це мовні засоби, які у вигляді зв'язків між нейронами мозку залягають у глибинах нашої пам'яті і які ми постійно використовуємо під час мовлення й мислення. Мовні засоби в нашій пам'яті бувають неупорядковані, хаотичні й чітко впорядковані, як, скажімо, з'єднання в досконалому електронному пристрої. Зрозуміло, що бажаних результатів досягають там, де система логічно облаштована відповідно до її внутрішніх функціональних законів, і навпаки, результати мізерні там, де панує безлад. У голові теж.

Отож вивчення мови, коли воно не формальне, а вдумливе й дослідницьке, не тільки допомагає систематизувати мовні засоби в нашій пам'яті, а й формує, логічно впорядковує зв'язки між нейронами мозку, яких є безліч, і таким чином удосконалює мислення, робить нас більш пристосованими до мінливих умов повсякденного життя, пробуджує творчі нахили, властиві кожній людині.

- ВСТУП
- ЛЕКСИЧНА НОРМА
- ПРАКТИЧНА РИТОРИКА
- ОРФОЕПІЧНА НОРМА
- ОРФОГРАФІЧНА НОРМА
- МОРФОЛОГІЧНА НОРМА
- ПРАКТИЧНА РИТОРИКА

ВСТУП

§ 1. Рідна мова

§ 2. Слово як одиниця мови

§ 3. Словники української мови

§ 1. Рідна мова

У світі нараховують понад 6 тисяч мов. Одними розмовляють мільйони, іншими — лише сотні, а то й десятки людей.

Навіщо стільки багато різних мов? Чи не краще б усім людям мати одну якусь мову й спілкуватися нею?

Наявність багатьох мов зумовлена об'єктивними закономірностями все-світнього розвитку. Адже мова служить людям не лише засобом спілкування. Вона ще більшою мірою потрібна їм для пізнання й осмислення навколишнього світу. Як кожна людина трохи по-своєму сприймає навколишню дійсність, так і кожен народ певною мірою по-інакшому відображає, віддзеркалює й оцінює навколишні явища. Ця розбіжність у світосприйманні залежить від різниці в природних умовах життя, в історичному досвіді, в характері народів і, нарешті, від випадковостей.

Тому кожен народ має свою мову. Завдяки різноманіттю мов, людство в своїй сукупності має змогу якомога повніше й докладніше відтворити картину світобудови, зробити власний внесок у її пізнання. Якщо народ позбавляють його власної мови, тим позбавляють його права брати участь у всесвітньому цивілізаційному процесі.

Тож кожне суспільство зобов'язане дбати про власну мову, захищати її, розвивати, відточувати, удосконалювати її можливості й ефективно використовувати. Народ, який не дбає про свою мову, не розмовляє нею, зникає з лиця землі як непотрібний.

Національна мова, передаючись від покоління до покоління, вбирає, акумулює в собі життєвий досвід найвіддаленіших предків і, отже, полегшує нащадкам орієнтацію в міжлюдських стосунках, у природних умовах своєї землі і взагалі в цьому світі. Вона є рідною не тільки для всього народу, а й для кожного окремого індивіда, що належить до цього народу, незалежно від того, з якою мовою йому довелося зіткнутися при появі на світ.

Для нас, українців, рідна мова — українська як найбільш пристосована саме до нашого менталітету.

Рідна мова сприяє якнайповнішому виявленню творчих можливостей кожної окремої людини. Т. Шевченко, який майже все своє життя, починаючи з чотирнадцяти з половиною років, провів у російськомовному середовищі, досяг найвищої майстерності в творах, писаних саме українською мовою, і тим збагатив скарбницю не лише української, а й світової культури. Володимир Сосюра, Олександр Олесь, Євген Плужник і не тільки вони в Україні, починали писати вірші російською мовою, але видатними поетами стали тільки тоді, коли перейшли на мову рідного народу. Вчений робить відкриття не тільки тому, що він наполегливо проникає в таємниці природи, а ще й тому, що він досконало володіє тонкощами рідної мови — підґрунтям для точного мислення. Чим досконаліше людина володіє рідною мовою — мовою свого роду й народу, тим вищий у неї інтелект.

І, нарешті, мова є мірилом людської гідності. Якщо я на землі своїх пращурів соромлюся й цураюся мови, успадкованої від них, то я тим виявляю свою неповагу до предків, до їхнього інтелектуального подвигу, а отже, й до самого себе.

Немає кращих і гірших, вищих і нижчих мов. Але є мова рідного народу, яку не може замінити жодна інша. Мова рідного народу і найвеличніша, і найсвятіша. Як був переконаний колись великий французький філософ Вольтер, усі основні європейські мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити все життя. А хто нехтує рідною мовою, цурається її, той обкрадає і себе, і свій народ.

Українська мова — одна з найбагатших мов світу. У сучасному “Словнику української мови” в 11 томах (1970–1980) зареєстровано понад 134 тисячі слів. У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (2005) пояснено вже близько 250 тис. слів і словосполучень. Фактично ж її словниковий склад, за приблизними підрахунками, налічує не менше півмільйона лексем.

Українською мовою однаково чудово звучать Біблія і Гомерова “Одіссея”, “Витязь у тигровій шкурі” Ш. Руставелі і “Божественна комедія” А. Данте, “Декамерон” Дж. Бокаччо й “Дон-Кіхот” М. Сервантеса, “Євгеній Онєгін” О. Пушкіна і “Пан Тадеуш” А. Міцкевича, твори Шекспіра і Джека Лондона, Ярослава Гашека і Ліона Фейхтвангера. Нею складено понад 200 тисяч народних пісень, написано тисячі наукових праць. Нею творили Тарас Шевченко, Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Іван Багряний, Максим Рильський, сотні інших українських письменників. Українською мовою була видана перша в світі двотомна “Енциклопедія кібернетики” (1973 рік). Нема таких високих почуттів і таких глибоких думок, яких не можна було б висловити українською мовою.

О. Шупляк. Берегиня.

1. Ще в 30-х роках минулого століття видатний український вчений і громадський діяч І. Огієнко написав працю “Наука про рідномовні обов’язки”. Тут наведено окремі положення з неї. Прочитайте їх і скажіть, як ви мислите своє ставлення до рідної української мови.

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.

3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.

4. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвитку народу.

5. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

6. Хто не говорить рідною мовою й не знає своєї соборної літературної мови, той ніколи не буде правдивим патріотом для свого народу.

7. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком і справи рідної нації будуть їй чужі.

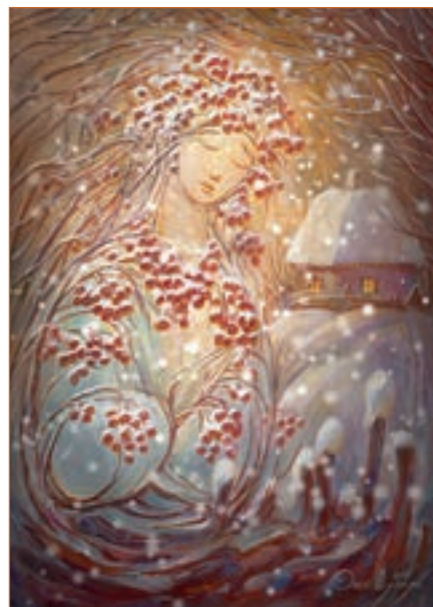
8. Кожний свідомий член народу мусить завжди допомагати всіма доступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

9. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того — як честь своєї нації. Хто не береже честі своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

10. Шануй чужу мову, але вимагай і від чужинців так само шанувати й твою мову.

2. Спробуйте вивчити напам'ять вірш Василя Симоненка “Моя мова” (1962 рік).

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і поміститися в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.
Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.
І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

О. Шупляк. Сон калини.

3. Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Чому в світі є багато мов? Добре це чи погано?
2. Що відбувається в мові в процесі її розвитку?
3. Чому кожен народ повинен дбати про свою мову?
4. Які переваги рідної мови — мови твого роду й народу — над нерідною?
5. Чому ми повинні плекати свою, українську мову?

§ 2.

Слово як одиниця мови

Мова складається з трьох основних компонентів: *фонетики* (тобто звуків), *лексики* (тобто слів) і *граматики* (правил поєднання слів у сприйнятливий речення).

Центральне місце в мові, в порозумінні між людьми посідає слово. Трапляється, іноземець не зовсім доладно вимовляє звуки, не пов'язує слів граматично, але ми сяк-так розуміємо його, якщо він вживає наші слова.

Фонетика й граматики протягом століть залишаються майже незмінними. А нові слова народ творить постійно і передає наступним поколінням. У далеку давнину для зберігання продуктів харчування люди плели з лози кошики, обліплювали їх глиною й висушували. Але якось трапилося так, що та посудина обгоріла й глина зробилася черепком, який уже не розкисав, як глина. За цією ознакою новий предмет стали називати горщиком, тобто “обгорілим”.

Так мова постійно збагачується словами для позначення нових предметів, пізнаних явищ. Одні слова зберігаються тисячоліттями, інші, буває, зникають, як і предмети, названі ними.

Кожне слово в мові передає певне значення, тобто викликає в нашій уяві якийсь образ. Чуємо слово *сонце* — й уявляємо наше денне світило: кулястої форми, серед неба, яскраве, жовтавого кольору, тепле, часом печуче.

Слова можуть різнитися певним емоційним забарвленням. Слово *сонце* просто називає відомий нам предмет, слово *сонечко* має ласкавий відтінок. Слово *дивовижка* виражає крайнє захоплення якимось явищем, його синонім *чудасія* передає збентежений подив, а слово *диво* просто позначає щось небувале.

Слова в мові існують не розрізнено, а в певних зв'язках. І в кожній мові ці зв'язки між словами різні, національні. Заклад, де лікують хворих, ми логічно називаємо *лікарнею*, росіяни тут вживають слово *больница* (пов'язують з болем), англійці — *hospital* (від латинського *hospitalis* “гостинний”). Ту саму комаху наші предки назвали ніжно *коником* (їхню уяву вразило те, що вона стрибає); росіяни — *кузнечик* (“малий коваль” — за звуком), англійці — *grasshopper* (буквально — “трав'яний стрибунець”). У нашій мові *рука* сприймається як цілісний орган, в англійській — вона ділиться на дві частини: *arm* (“від кисті до плеча”) і *hand* (“кисть”).

В однакове слово різні народи можуть вкладати різні значення. Українці в слово *рука* вкладають, крім основного, ще такі значення: “почерк”, “робоча сила”, “влада”, “впливова людина”, “згода на одруження”. В англійців слово *arm* означає ще “рукав”, “влада”, “гілляка дерева”, “підлокітник”, “спиця колеса”, “стріла крана”, “коромисло ваги”, “ніжка циркуля”, “зброя”, “воєнні дії”.

Річ у тім, що кожен народ по-своєму ділить на менші й більші частини той всесвіт, який існує в головах його представників (усе, що бачимо, чуємо, сприймаємо й запам'ятовуємо), інакше бачить подібність між предметами й присвоює їм назви залежно від своєї фантазії та життєвого досвіду. Тож чи треба зрікатися своєї мови й переходити на чужу?

4. Порівнюючи подані слова з іншими спорідненими, з'ясуйте, які ознаки в них взято за основу для називання. Чи логічні ці назви?

Безодня, блискітка, водень, врожай, зошит, луска, насіння, нісенітниця, опеньок, освіта, селянин, серпень, прізвище, прірва, хвилина.

5. Спробуйте з'ясувати, чому ділянку землі, де вирощують овочі, названо *горбд*.

Візьміть до уваги ще й іншу форму цього слова: *Громада одібрала од неї поле, а Улас зостався з самим огородом (І. Нечуй-Левицький)*. Як, на вашу думку, це слово пов'язане з *гóродом* у назвах *Вишгород, Звенигород, Миргород*? Пам'ятайте, що всі ці назви виникли в далеку минувшину, коли на людей і їхню працю чигали різні небезпеки і їм треба було охоронятися від різних нападів.

6. I. Нижче подано синоніми. Чи їхні значення цілком однакові?

Надзвичайний, неабиякий, винятковий, рідкісний, феноменальний, неповторний, дивовижний.

II. Подані вище синоніми вставте в речення. Чи можна їх будь-як вживати? Чому тут не можна обійтися лише одним якимось словом в усіх випадках?

1. Стоян дивився на червоний місяць, що вповні впливав на небо, і мовчав, мов захопився ... видовищем (*С. Склярєнко*). 2. ... козак колись вийде з нього (*Б. Лепкий*). 3. Пісня в житті нашого народу має особливе, ... значення (*Ю. Яновський*). 4. Святковий пишний одяг підкреслював її ... красу (*З. Тулуб*). 5. Ад'ютант мав ... пам'ять (*Григорій Тютюнник*). 6. Сьогодні все навкруги було іншим, ..., фантастично прекрасним (*О. Гончар*). 7. Незабаром Турбай мимоволі піддався гіпнозові ... краси (*М. Руденко*).

С. Васильківський. Подарунок.

7. I. Прочитайте текст. З'ясуйте, як виділені слова допомагають яскравіше змалювати образ людини.

Це був міцний *чолов'яга*, на вигляд років сорока. У довгих смоляних вусах, що, мов дві гадюки, звисали під його великим прямим носом, уже заблищала сріблом перша сивина, а чоло між чорних брів розділила глибока *зморшка*. *Проникливі*, глибоко посаджені карі очі, що в них читався живий *розум*, гармонійно поєднувалися з іншими рисами обличчя. Великий білий *шрам* проліг навскоси через лівий бік лоба й ледь-ледь зачепив повіку, не даючи одному око-ві повністю розкриватися. Від цього око здавалося трохи меншим, але зовсім не псувало приємного враження від обличчя. *Кремезні* плечі ледь втискалися у білу *вишивану* сорочку, і взагалі у міцній постаті легко можна було впізнати величного *володаря степів* у пониззі Дніпра — запорожця (*Ю. Сорока*).

II. За цим зразком коротко опишіть знайому вам людину.

8. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Був він чоловік сердечний, у голові мав олії не трохи (*Є. Гуцало*). 2. Він і освічений, і говорить красно, та й розуму йому не позичати (*С. Добровольський*). 3. Гарний, хоч з лица води напийся, ще й до того розумний (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Швидка ця Христя, золоті в неї руки! 5. Диво дивне сталося з Йосипом: то, бувало, нікому на світі не вступить, не послухає нікого, а то хоч у вухо бгай (*З тв. Панаса Мирного*).

§ 3.

Словники української мови

Про точне значення слів, їхні особливості та вживання довідуємося зі словників.

Словник — зібрання слів, розташованих у певному порядку, з певними супутніми поясненнями.

За призначенням словники бувають енциклопедичні й лінгвістичні.

В **енциклопедичних** словниках подаються відомості про різні явища дійсності, предмети, події, країни, людей тощо. Енциклопедичний словник — скарбниця знань.

У **лінгвістичних** словниках ідеться про слова як засіб передачі відомостей про навколишній світ, думок, почуттів, намірів. Лінгвістичний словник — скарбниця виражальних засобів.

Лінгвістичні словники є короткі (до 30 000 слів), середні (70 000–80 000 слів) і повні.

За тим, скількох мов стосується словник, словники бувають **одномовні** й **перекладні**.

Одномовні словники за їхнім призначенням бувають:

1) *тлумачні* — у них розкривається значення слів; сюди належать загальномовні тлумачні словники, які охоплюють більш-менш усю лексику, а також спеціальні словники фразеологізмів та крилатих слів; словники іншомовних слів, які охоплюють порівняно недавно запозичену лексику; термінологічні словники, у яких розкривається значення термінів з певної галузі науки;

2) *нормативні* — утворюють сучасну літературну норму у вживанні, наголошуванні, написанні слів: орфографічні, орфоепічні словники та словники наголосів, словники правильного мовлення, у яких звертається увага на можливі помилки у використанні слів, у вимові, їхньому наголошуванні;

3) *вибіркові* — подають певні категорії нормативної лексики без обов'язкового тлумачення лексичних значень окремих слів; це словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, власних назв; а також словники фразеологізмів, прислів'їв та приказок, крилатих слів, сталих порівнянь тощо;

4) *генетичні* — так чи інакше розкривають походження та розвиток значення слів; сюди належать насамперед етимологічні словники, які з'ясовують походження слів та зміни в їхньому значенні й звуковому оформленні; морфемні й словотвірні, у яких розглядається будова слів;

5) *функціональні* — відображають вживання окремих лексичних одиниць, можливості поєднання їх, використання в побудові висловлювань; сюди належать асоціативні, частотні словники, словники епітетів, рим, мови окремих письменників.

Перекладні словники за призначенням бувають в основному двох типів:

1) *загальномовні* — більш чи менш повно охоплюють лексику мови, до слів якої подаються відповідники з іншої мови;

2) *спеціальні*, у яких перекладається лексика лише певної категорії, — це найчастіше перекладні термінологічні словники.

Словники української мови почали з'являтися ще в XVI ст. Першими такими словниками були “Лексис” Лаврентія Зизанія (1596 р.) і “Лексикон словенороський” Памва Беринди (1627 р.).

З-поміж сучасних словників української мови найважливіші такі:

1. “Словник української мови” в 11 томах, виданий у 1970–1980 роках. У ньому докладно пояснено близько 135 тис. реєстрових слів і кожне значення проілюстровано цитатами з художньої та іншої літератури.

2. “Словарь української мови” в 4 томах за редакцією Бориса Грінченка, уперше був виданий у 1907–1909 роках. Перевідавався кілька разів. У ньому стисло пояснено 68 тис. реєстрових слів, а також даються російські відповідники до них.

3. “Українсько-російський словник” у 6 томах, виданий у 1953–1963 роках. Він містить близько 122 тис. українських слів, до яких подано російські відпо-

відники. Значення українських слів проілюстровано прикладами з художньої та іншої літератури.

4. “Російсько-український словник” у 3 томах, уперше виданий у 1970 році. Пізніше він перевидався. У ньому вміщено українські переклади близько 120 тис. російських слів. Причому до багатьох з них подано по кілька (а часом по 10 і більше) українських відповідників. У 2011 році започатковано 4-томне видання “Російсько-українського словника”.

5. “Фразеологічний словник української мови” в 2 томах, виданий у 1993 році. У ньому пояснено й проілюстровано цитатами з художньої та іншої літератури близько 10 тис. фразеологізмів.

6. “Словник синонімів української мови” в 2 томах, виданий у 1999 році. У ньому подано близько 9200 синонімічних рядів. Значення синонімів стисло пояснюються й ілюструються прикладами переважно з художньої літератури.

7. “Великий тлумачний словник сучасної української мови” (укладач і головний редактор В.Т. Бусел), виданий 2005 року. У ньому стисло пояснено значення близько 250 тис. реєстрових слів.

8. “Український лінгвістичний портал. Словники української мови онлайн” (в Інтернеті) — найповніший електронний словник з транскрипцією слів, всіма можливими словоформами, антонімами, синонімами, фразеологізмами.

В Інтернеті також міститься словник “Перекладач”. За його допомогою можна перекладати тексти з української мови на інші й з інших на українську. Щоправда, переклади поки що недосконалі.

Слова в словнику розташовуються звичайно в алфавітному порядку, рідко — за кореневими гніздами, за темами. Слово, яке пояснюється чи перекладається, називається **реєстровим** (заголовним). Воно переважно виділяється іншим шрифтом, має при собі позначки, що характеризують його з граматичного, стилістичного, інших поглядів. Реєстрове слово разом з поясненням, перекладом і т.д. становить словникову **статтю**.

9. Прочитайте й висловіть своє ставлення до словників та про потребу їх.

Один блискучий майстер слова, здається Анатоль Франс, признавався, що його улюблена лектура — словники. Той же Анатоль Франс, знов-таки жартуючи, заявив, що вся його ерудиція — наслідок уважного читання відомих тлумачно-енциклопедичних словників...

Словники різного типу — загальні двомовні, тлумачні, синонімічні, фразеологічні і т.ін. — потрібні і вчителям та учням, і журналістам, і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам. Потрібні буквально всім. Неможливо уявити собі культурну людину, яка б не мала потреби в словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась. Отже, словникова справа має надзвичайно велике значення в культурному будівництві...

Укладання словників — складна справа... Колективна робота над словником німецької мови, що упорядкували брати Грімм, тривала понад сто років,

робота над Оксфордським словником англійської мови — 52 роки. В. Даль, який нібито “сам” уклав знаменитий “Толковый словарь”, мав цілу мережу кореспондентів — і присвятив тому словникові 53 роки, тобто все своє свідоме життя. Редагування українсько-російського словника, яке здійснив Б. Грінченко, з повним правом ми можемо назвати гідним глибокої пошани трудом талановитого й працьовитого лексикографа. Але ж не треба забувати, що матеріали для словника, який ми звикли титулувати Грінченковим, збиралися протягом майже 60 років (*М. Рильський*).

3. Куньч. Універсальний словник української мови.

10. Слова розставте в строго алфавітному порядку.

Здалеку, взимку, виклик, білет, бінокль, вітамін, біженці, бинтую, відбір, бал, відозва, вії, біб.

З останніх букв прочитаєте початок вислову В. Сосюри: “...*всім серцем своїм!*”

11. Прочитайте словникову статтю із “Словника української мови” в 11 томах (скорочено). Опишіть, яка інформація супроводить заголовне слово. Розшифруйте скорочення.

ЛЮБИ́ТИ, люблю́, люби́ш; *мн.* любля́ть; *недок., перех.* 1. Відчувати глибоку відданість, прив’язаність до кого-, чого-небудь. *Як я люблю тебе, мій рідний краю, Як я люблю красу твою, твій люд* (Фр., XIII, 1954, 324); *Образно. *Мати повивала Мене малого і вночі На свічку Богу заробляла; ...Пречистій ставила, молила, Щоб доля добрая любила Її дитину...* (Шевч., II, 1953, 110); // Відчувати сердечну прихильність до родинно близьких осіб (дітей, матері тощо). — *Мати любила мене — душі не чула* (Мирний, III, 1954, 162). *Образно. *Сонце тут світить, не вам кажучи, як мачушине серце любить* (Вовчок, I, 1955, 386).

2. Почувати, виявляти глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі; кохати (у 1 знач.). *Енея так вона любила, Що аж сама себе спалила* (Котл., I, 1952, 86); *Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам* (Н.-Лев., II, 1956, 240); // звичайно без додатка. *Бути закоханим. Сиділа [дівчина] до самої ночі перед вікном і втирала Заплакані очі, Бо й вона таки любила; І страх як любила!* (Шевч., II, 1953, 157); *Вміє розставатись той, хто вміє любити* (Рильський, I, 1960, 120).

3. *також з інфін.* Мати інтерес, потяг до чого-небудь. *Всі вони позвикали робити влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство* (Н.-Лев., II, 1956, 214); // *Високо цінувати що-небудь, надавати перевагу чомусь. Добре жить Тому, чия душа і дума Добро навчилася любити* (Шевч., II, 1953, 199); // *з інфін., з додатком і без нього.* Відчувати задоволення від чого-небудь. *Люблю, коли в вікно розкрите шумлять безжурно дерева* (Сос., II, 1958, 143); // *Мати нахил, пристрасть до чого-небудь. Горпина не їла — вона змалку не любила молочної каші* (Мирний, I, 1954, 291).

4. *також із спол. цюб.* Потребувати якихось умов як найсприятливіших для існування, росту тощо (про рослин, тварин). *Виноград любить, щоб коло нього ходити* (Коцюб., I, 1955, 191).

12. Зі словника іншомовних слів випишіть значення слів *клеттоманія, контент, корупція, манкурт, моніторинг, окупація, парламент, прогноз, сепаратизм.*

13. Поцікавтеся в шкільній, сільській, міській бібліотеках, які є в них словники української мови. Перегляньте кожного з них, а також домашні словники, якщо вони є, і коротко схарактеризуйте їх.

14. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Кине слово — і в серці пожеар (*П. Воронько*). 2. Та з цього й кінь би сміявся — наплели ось сім мішків гречаної вовни... (*П. Козланюк*). 3. Ось і зараз сплигло все в пам'яті; і він перегортав свою власну ненаписану книгу життя (*І. Цюпа*). 4. Хто балака, хто кобзаря слуха. А Залізник попереду нашорошив уха (*Т. Шевченко*). 5. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом (*М. Коцюбинський*).

15. Використовуючи подані вислови, підготуйтеся до розмови про роль словників у житті людини, держави.

1. Словник — це цілий світ в алфавітному порядку (*А. Франс*). 2. Словники — музей слів, у них місце і для старого, і для нового знайдеться (*С. Пушик*). 3. Словник — це мовний кодекс, мовний закон, обов'язковий для всіх, хто користується мовою в суспільно-державних сферах (*І. Світличний*). 4. Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля (*М. Рильський*).

16. Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Чи добре, коли в мові є багато слів?

2. Що викликає появу в мові нових слів? Чи потрібні вони для окремих людей, для суспільства?
3. Чи слова якимось чином пов'язані між собою в мові?
4. Чи культурна людина може обходитися без словників?
5. Як ви собі уявляєте процес укладання словників? Чи легка це праця?

Електронні словники.

С. Костенко. За уроком.

ЛЕКСИЧНА НОРМА

- § 4. Лексика української мови
- § 5. Запозичені слова
- § 6. Лексичне значення слова
- § 7. Слово і контекст
- § 8. Слововживання
- § 9. Лексична сполучуваність
- § 10. Синоніми й перифрази
- § 11. Омоніми й пароніми
- § 12. Фразеологізми. Крилаті слова
- § 13. Фразеологічні вирази

§ 4.

Лексика української мови

Усі слова, що вживаються в будь-якій мові, становлять її словниковий склад, або лексику.

За допомогою слів відповідно до їхнього значення ми членуємо і, таким чином, пізнаємо навколишній світ. Багата, розвинена лексика забезпечує тонше сприйняття навколишнього світу, глибше проникнення в нього і точніше мислення як для всього суспільства, так і для кожної окремої людини, що володіє цим багатством.

Ось ідете ви лугом: трава та й трава. А той, хто знає її назви, помічає чебрець, шавлію, череду, фіалку, ромашку, конюшину...

Лексика сучасної української мови складалася тисячоліттями. Розвиваючись, вона збагачувалася як словами власного творення, так і словами, запозиченими з інших мов.

Основну частину лексики української мови становлять незапозичені слова. До них належать успадковані найдавніші індоєвропейські слова, спільні для багатьох індоєвропейських мов (санскриту, грецької, латинської, германських, романських, слов'янських та ін.); праслов'янські слова, спільні для всіх або більшості слов'янських мов, і власне українські слова, утворені безпосередньо тією частиною слов'янської людності, яка сформувала українську націю. Таких слів у нашій мові є приблизно 90 відсотків.

Із VI століття, відколи українські племена виділилися як окрема спільнота із загальнослов'янського масиву, у нашій мові збереглося понад 13 тисяч незапозичених слів.

Надзвичайно велику роль у збереженні й розвитку нашої мови відіграла усна народна творчість. Коли врахувати, що досі записано понад 200 тисяч наших народних пісень, то якщо в кожній пісні є щонайменше три куплети по чотири рядки, то це разом виходить майже два з половиною мільйони рядків — близько шістдесяті тисяч сторінок, добрих сто томів! Додаймо до цього ще казки, перекази, легенди. А скільки художніх творів написано українською мовою, починаючи від І. Котляревського і Т. Шевченка, — того не злічити. Сюди слід врахувати й переклади українською мовою з літератур народів світу, і наукові праці, й різні публіцистичні виступи. І з виходом кожної такої публікації наша мова поповнюється все новими словами й словосполученнями.

У цілому лексика української мови надзвичайно багата. Вона дає змогу передавати найтонші відтінки душевних переживань і найскладніші наукові поняття, описувати будь-які явища природи і найрізноманітніші стосунки між людьми. Досить сказати, що перша в світі двотомна "Енциклопедія кібернетики" була видана 1973 року українською мовою, і в ній вистачило слів і термінів, щоб передати всі відомі на той час поняття з найсучаснішої галузі науки.

Сучасна освічена людина в своєму словниковому запасі — активному й пасивному — має близько 70–80 тисяч слів рідної мови (більш-менш точно розуміє їхнє значення).

17. Прочитайте речення. Зверніть увагу, скільки є слів для називання вітру. Як утворено ці назви? Розпитайте чи дізнайтеся зі словників, як по-різному називають дощ різної інтенсивності або якийсь інший предмет чи явище, й запишіть.

1. Вітри на Червоноградщині градуються в такому порядку: спочатку йдуть вітри найменшенькі — хукавець, розвіймак, за ними грайливець, легіт, далі йдуть свіжачок, вітерець, а далі вже вітер, буйний вітер, борвій, вихор, вітрюган, ураган (*І. Сенченко*). 2. Хитає верби теплий вітровій (*В. Сосюра*). 3. Чи тобі замало, легковію, колихати в морі кораблі? (*Н. Забіла*). 4. Павітер дме там у височині, обриваючи біле галуззя розквітлих вишень (*Ю. Яновський*). 5. З ранку схопилась поземка, вздовж вулиці свистів вітер, низько, при землі, женучи білі димки снігу (*О. Донченко*).

18. Запишіть усі відомі вам слова (іменники й іменникові словосполучення), за допомогою яких ми називаємо частини людського обличчя (*лоб, ніс...*). Хто більше таких слів запише?

19. І. Прочитайте і простежте, як письменник влучно добирає слова, щоб показати не тільки зовнішність, а й настрій персонажів твору. Які вислови вам найбільше сподобалися?

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалась до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одягу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо в узькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанах з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей в узьких штанцях, в сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін в широких рясних синіх з білими смугами штанах, в чоботях. Мелашка розцвіла й стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце ляло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяла, як куц каліни, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалось між жіночими та дитячими головами,

І. Нечуй-Левицький. “Кайдашева сім’я”. Худ. І. Басалига.

неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей, їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось (І. Нечуй-Левицький).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Які очі в Мотрі і в Мелашки? Чи однакові?
2. Який одяг за розміром на Мотрі, Карпові та їхніх дітях?
3. Чим відрізняється Лаврінів одяг від Карпового?
4. Чи в усіх жінок однаковий убір на голові?
5. Як автор передав напругу в стосунках між двома сім’ями?

20. Прочитайте уважно міркування видатного українського педагога Василя Сухомлинського й висловіть свої міркування про ставлення до рідної мови. Міркування запишіть.

Особливу тривогу викликає те, що молоді люди, які вважають себе навіть культурними, у побуті, буває, користуються такою жажливою сумішшю двох мов, що якби написати отут кілька прикладів з їхньої “мови”, то, мабуть, папір не витримав би сорому — загорівся б. Але що там говорити про мову учнів, коли й учителям ще подекуди бракує того чуття слова.

Користування сумішшю з двох мов — це одно з найтривожніших явищ загально педагогічного характеру. Говорити такою скаліченою мовою — це все одно, що грати... на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різьбити... тупою щербатою сокирою. Скалічена мова — отупляє, оглуляє людину, зводить її мислення до примітиву. Бо мова — це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця — у кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами? Я ніскільки не сумніваюсь у тому, що однією з причин загальної неуспішності, відставання багатьох учнів є вбога, примітивна мова в дитинстві й ранній юності — в роки, коли формується людина, коли утверджуються її пізнавальні й творчі сили. Отже, шлях боротьби за високу успішність лежить передусім через мовну культуру, бо мовна культура — це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності.

21. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. В здоровому тілі здорова душа, та часто буває не варта гроша (І. Франко).
2. Хоч води з лица напийся, така пристойна молодиця (Ганна Барвінок).
3. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем (І. Нечуй-Левицький).
4. Може, сам ти і шага не варт, та тільки що ніхто тобі цього ще в вічі не сказав (І. Карпенко-Карий).
5. Думати думай, а язикові волю не давай (Петро Панч).

§ 5.

Запозичені слова

Серед слів, запозичених у різний час із різних мов, розрізняємо засвоєння і власне запозичення.

Засвоєння — це слова, що вже повністю фонетично й граматично пристосувалися до української мови. Наприклад, у запозичених колись словах *дрім*, *колір*, *папір*, як і в незапозичених, відбувається чергування голосних; колишнє французьке слово *пальто* відмінюється, як і будь-яке українське; не відчуваємо іншомовного походження в запозичених словах *левада*, *лиман*, *базар*, *кавун*. Такі слова сприймаються, як правило, нарівні з незапозиченими.

Власне запозичення — це слова, у яких процес фонетичного й граматичного пристосування ще не завершився. Такі слова не завжди пристосовані до фонетичних законів української мови. І пишуться вони в певних випадках за іншими правилами, ніж українські. Тому для правопису важливо вміти розрізняти запозичені й незапозичені слова.

Слова іншомовного походження часто відрізняються від незапозичених своєю формою. Вони на відміну від споконвічних українських слів, як правило:

1) можуть починатися на **а**, **е** та **і**: *адреса*, *актив*, *алея*, *ангел*, *електрика*, *етап*, *імпорт*, *інженер*, *іронія*; питомих українських слів, які б починалися на **а**, **е**, є лише кілька (*але*, *або*, *авжеж*, *еге*), трохи більше є слів з початковим **і** (*іти*, *іржа*, *імла*, *інший*, *іноді*, *інколи*, *іще* тощо);

2) в основах мають збіги голосних: *ідеал*, *океан*, *поет*, *радіо*, *вуаль*; у питомих українських словах збіги голосних можуть бути лише на межі префікса і кореня: *виорати*, *заохотити*, *переукласти*;

3) мають звук **ф**: *фабрика*, *фініш*, *фарфор*, *графік*;

4) на письмі безпосередньо після губних та задньоротових мають букви **я**, **ю**: *бязь*, *бюро*, *мюрид*, *гяур*, *кюре*;

5) не знають чергування **о**, **е** у відкритому з **і** в закритому складі: *атом* — *атома*, *пост* — *поста*, *мішень* — *мішені*, *граніт* — *граніту*, *пік* — *піка* (пор. незапозичені слова: *дім* — *дому*, *піст* — *посту*, *гуркіт* — *гуркоту*, *промінь* — *променя*, *бік* — *боку*);

6) не мають випадних **о, е**: *ртишок* — *ртишоку*, *бюлетень* — *бюлетеня* (пор. незапозичені слова: *куток* — *кутка*, *день* — *дня*);

7) можуть не відмінюватися: *кенгуру*, *шосе*, *плато*, *таксі*;

8) виступають з невластивими для української мови префіксами **анти-, де-, ди-, ін-, інтер-, кон-, ре-, транс-**; суфіксами **-изм (-ізм), -ист (-іст), -ант, -ент, -ор, -р, -ер, -ир, -ум, -ація** тощо: *антитеза*, *депресія*, *дистанція*, *інстанція*, *контекст*, *реконструкція*, *демонстрант*, *студент*, *контролер*, *рекетир*, *мінімум*, *кооперація*.

Характерною ознакою слів іншомовного походження є також те, що вони не мають споріднених слів в українській мові. Тому в них рідко виділяються префікси й суфікси, слова сприймаються переважно як непохідні: *перпендикуляр*, *паралелепіпед*, *симетрія*, *гімнастика*, *чемпіон*, *маркетинг*.

Причому ті чи інші фонетичні й морфологічні особливості іншомовних слів залежать від того, з якої мови їх запозичено. Одні ознаки мають слова, запозичені зі слов'янських мов, інші — із тюркських, ще інші — з різних індоєвропейських мов.

Слова іншомовного походження найчастіше вживаються в літературі з питань науки, техніки й мистецтва. Вони тут виступають у ролі термінів — слів, що виражають чітко окреслені поняття. Наприклад: *префікс*, *суфікс*, *фонетика* — мовознавчі терміни; *епітет*, *метафора*, *сюжет*, *персонаж* — літературознавчі терміни; *гіпотенуза*, *бісектриса*, *медіана*, *периметр* — математичні терміни.

Надмірне, бездумне вживання іншомовних слів робить мову малозрозумілою, перетворює її на жаргон і, крім того, руйнує її систему, розхитує усталені фонетичні закони. Тому мова поступово очищає себе від непотрібних запозичень (в українській мові тепер майже не вживаються слова *аероплан*, *голкіпер*, *хавбек*, *процент* тощо).

22. Випишіть підряд лише запозичені слова.

Банк, океан, кітва, гігант, стяг, орбіта, бублик, об'єкт, грань, басейн, луна, район, автор, дерен, нафта, галузь, архів.

З перших букв вписаних слів прочитаєте закінчення вислову Мойсея Фішбейна: "Українська мова — ...".

23. Із довідки доберіть українські відповідники до поданих іншомовних слів і запишіть їх у тому самому порядку.

Реалізувати, хаос, інформувати, макінтош, кошмар, тромб, фонтан, дуетом, премія.

Довідка: безладдя, водограй, жах, згусток, здійснити, нагорода, ознайомлювати, плащ, удвох.

З других букв записаних слів прочитаєте початок прислів'я: "...там перемога".

24. Прочитайте текст. Випишіть з нього всі загальні іншомовні слова і з'ясуйте їхнє значення. Яка основна думка тексту? Перекажіть стисло текст і переказ запишіть.

Отже, гуманітарна аура нації. Чи не правда, якесь приємне для слуху поєднання слів? Справді, кожна нація повинна мати свою гуманітарну ауру. Тобто потужно емануючий комплекс наук, що охоплюють всі сфери суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом — в їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно ж, у своєму неповторному національному варіанті.

...Коли ми чуємо: Іспанія, іспанці — які це у нас викликає асоціації? Ну, звичайно ж, Лопе де Вега, Кальдерон, Сервантес, Гойя, музей Прадо, Федеріко Гарсія Лорка.

Або німці. Нація філософів і композиторів, хіба не так? Хто дав світові Бетховена, Гете, Шиллера, Гегеля, Канта, Ніцше?

Над Скандинавським півостровом, як північне сяйво, стоїть заворожуюча аура музики Гріга, Сібеліуса, дивовижних казок Андерсена. На іншому континенті маленька Колумбія підсвічена магичною аурую Маркеса. Чи ж треба казати, що Англія — це Шекспір, Байрон, Шеллі? Що Франція — це Вольтер, Бальзак, Руссо, Аполлінер? Що Італія — це нація Данте і Петрарки, Рафаеля і Мікеланджело?

А чому б у таких діоптріях не подивитись на Україну? Якщо десь у світі чують — Україна, українці, які це асоціації викликає там? Хіба це не правомірне запитання? Ми вже держава. То чи не час замислитись, хто ми в очах світу і яку маємо ауру, а якщо не маємо, то чому? (Л. Костенко).

М. Приймаченко. Казкова-птиця — павич, 1936 р.

25. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Брови у неї повільно полізли на лоба. Вона, Марія, була справді таки гарна (*С. Гуцало*).
2. Дівчина закохана в нього, а він хоч би бровою моргнув (*С. Добровольський*).
3. Хлопець пестить очима її невеличку фігурку (*О. Донченко*).
4. Костя знову сміється, а очі несамохіть так і припали до Христі (*А. Головка*).
5. Стоїть він у садочку з своєю милою й очей не відірве від її хорошого личенька (*М. Старицький*).

§ 6.

Лексичне значення слова

У нашій свідомості існує суцільна картина світу, тобто все, що ми будь-коли бачили, чули, сприймали, зберігається в нашій пам'яті. Із цієї картини ми можемо виділити будь-який предмет чи явище, уявити його окремо й зосередити на ньому увагу, наприклад, уявити яблуко. І ось коли з цим образом яблука в нашій свідомості стійко поєднується набір звуків [йяблуко], виникає слово з певним лексичним значенням. У пам'яті утворюється стійкий образ даного набору звуків (образ слова [йяблуко]), який щоразу, коли ми його чуємо, рефлекторно викликає в нашій уяві образ того самого предмета (образ яблука). І навпаки, коли ми бачимо предмет, то зіставляємо його з образом, який зберігається в нашій пам'яті, і через цей образ пригадуємо слово, пов'язане з ним.

Лексичне значення слова — це той узагальнений образ предмета (чи явища), який воно викликає в нашій уяві. А вже за тим узагальненим образом ми впізнаємо конкретні предмети (чи явища) в реальній дійсності. Наприклад, коли ми чуємо слово *вогонь*, уявляємо язики полум'я (це лексичне значення цього слова) і починаємо шукати очима, де ж той уже не уявний, а справжній вогонь.

Слово і називає конкретні предмети (чи явища), і узагальнює водночас. Словом *книжка* ми можемо позначити й саме цю книжку (*Подай мені книжку*), і книжку взагалі (*Книжка — джерело знань*).

Проте ступінь узагальнення в різних категоріях слів неоднаковий. Наприклад, слово *троянда* може називати конкретну квітку (*Троянди — білу, кремону й червону — я зрізав, не без жалю і вагань. — М. Рильський*) і може називати будь-яку квітку цього класу (*Нимидора розцвіла, як повна троянда. — І. Нечуй-Левіцький*). Тим часом слово *квітка* називає не лише троянди, а й жоржини, чорнобривці, рожі, нагідки тощо. А слово *рослина* ще більш узагальнює: воно охоплює не лише квіти, а й траву, кущі, дерева. Відповідно й у нашій уяві, коли ми чуємо ці слова, постають то більш-менш конкретні, то різною мірою узагальнені образи.

Слова і їхнє лексичне значення ми засвоюємо змалку, чуючи їх від найближчого оточення, а потім — спілкуючись з іншими людьми, читаючи книги.

Щоб люди правильно розуміли одне одного, потрібно, щоб в усіх, хто живе в певному суспільстві, при тих самих словах в уяві виникали ті самі образи.

За значенням слова бувають:

1) **повнозначні**, які називають предмети (*людина, учитель, ведмідь, горбець, земля, будинок, стілець, дощ, вітер, думка*); їхні ознаки (*розумний, добрий, свіжий, теплий, давній*); дію і стан (*працювати, сидіти, міркувати, дбати, розвиватися, чорніти*); обставини (*швидко, глибоко, давно, пізно, праворуч, навмисне, згарячу*); коли ми чуємо ці слова навіть поза реченнями, в нашій уяві виникають певні, більш-менш конкретні образи;

2) **вказівні**, які не називають явищ, а лише вказують на них і стають зрозумілі тільки в контексті, в поєднанні з іншими словами: займенники (*він, той, такий, стільки*); так звані займенникові прислівники (*тут, там, тоді, так, тому*); числівники (*сім, двадцять чотири, мільйон*); вигуки (*ой, ах*);

3) **службові**, які вказують на різні зв'язки між явищами або конкретизують висловлювання: прийменники (*на, з, під*), сполучники (*і, або, тому що*), частки (*навіть, ось, же*).

Крім того, слова поділяються:

1) за походженням — на питомі українські й іншомовні (про це вже мовилося);

2) за кількістю значень — на однозначні й багатозначні;

3) за стилістичним забарвленням — на стилістично нейтральні й стилістично забарвлені;

4) за сферою вживання — на загальноживані й вузьковживані;

5) за взаємними відношеннями — на антоніми, синоніми, омоніми, пароніми.

До словникового складу мови входять також фразеологізми й крилаті вислови.

26. І. Прочитайте народну казку “Чотири королі”. Поясніть, як у ній описано лексичне значення чотирьох неназваних слів.

В одного короля було чотири сини. Любив він усіх чотирьох однаково і не знав, котрому з них передати своє королівство. Зібрав король одного разу синів і каже їм:

— Діти мої! Я вже старий і хочу вибрати з-поміж вас собі наступника. Для того щоб знати, які ви на розум, кожен з вас якийсь час керуватиме королівством. Королем буде той, який покаже себе найкращим.

Прийшла черга на молодшого сина. Коли син почав правити, сонце радісно засвітило, трава зазеленіла, потоки зашуміли, дерева почали розвиватися, вишні, яблуні зацвіли, трави запахли квітами. Немало радості приніс цей син людям.

Прийшла черга на другого сина. Почали ниви зерном проростати-наливатися, діти купались у ріках, вівці й корови паслися на луках, люди косили пахучі трави, сушили сіно. На деревах достигали плоди. Полюбилося й таке правління людям.

Покликав король третього сина. Коли цей почав володарювати, дерева змінили зелений лист на золотий. Сади рясніли червонобокими яблуками й жовтими грушками, виноградом. Скріпили вози з поля, повні збіжжя...

Прийшла черга й до четвертого — найстаршого сина. Покрив він землю, щоб відпочила, білим широченним покривалом — кінця-краю йому не видно. Полетіли з горбків санчата, понісся веселий хлоп'ячий і дівчачий сміх.

Покликав король синів своїх і каже їм так:

— Мої дорогі діти! Ви показали свій великий хист! Ваше правління мені полюбилось! Тому я гадаю, що буде добре вам володарювати разом.

І відтоді правлять королівством усі сини — кожний по четвертині року.

II. Текст запишіть під диктовку (попросіть кого-небудь, щоб продиктував його вам). Написане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, з'ясуйте, щоб їх більше не повторювати, і виправте.

III. Дайте власний опис лексичного значення тих чотирьох неназваних слів.

27. Прочитайте вислови. З'ясуйте, які нюанси значення та які почуття передають слова, виділені курсивом.

1. Вона раптом грайливо мені рукою на прощання, *па-па*, та й подріботіла тротуаром така самовпевнена, владна, цілісна. Господи, таж “па-па” кажуть близькій людині... (*С. Процюк*). 2. А по суспільстві розповзається *бізнес* — слово жирне, наче нафтова пляма (*П. Вольвач*). 3. Пригадую, коли в Спілці письменників дискутувалася назва самого політичного об'єднання — чи це має бути “Фронт” або “Рух”, — я обстоював *назву “Рух”*. Чому? Бо у слові “фронт” завжди вчувається конфронтація. А нам треба було найширшого залучення тих, хто тоді щиро вболівав за нашу перспективу... (*П. Мовчан*).

28. Визначте різницю в значенні виділених слів. Чи можна їх сплутати, чи не зміниться від цього зміст висловлювань?

1. Треба його [народ] бачити всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавках веселих, у його *стосунках* між собою, в його сім'ї (*Панас Мирний*). 2. Племінник не дуже любив свого дядю, але мусив підтримувати тісні родинні *взаємини* (*О. Іваненко*). 3. Міжнародні *відносини* на Близькому Сході поволі нормалізуються (*З газети*). 4. Співчутливе *ставлення* до неї невідомих їй людей особливо вразило Ольгу (*А. Шиян*). 5. Почалась якась складна гра з новими, несподіваними учасниками, які до хімії не мають ніякого *відношення* (*Ю. Шовкопляс*).

29*¹. Прочитайте речення і спробуйте пояснити значення виділених слів — назв різних частин будівлі. За відповіддю наприкінці книжки перевірте, чи правильно ви розумієте їхнє значення.

¹ До вправ, позначених зірочкою, наприкінці книжки подано відповіді.

1. Нимидора сіла на призьбі й заплакала, потім подумала, встала й пішла на *причілок*. 2. На хаті заблищали *крокви* і *лати*, наче сухі ребра. 3. *Сволоки* в низеньких кімнатках неначе понависали над головами гостей (З тв. *І. Нечуя-Левицького*). 4. Улас розшукав книжку в бур'яні і заховав за *бантиною*. 5. Підвішена під *стелею* лампа сполохано блимає (З тв. *Григорія Тютюнника*). 6. З хати вже вирвані *лутки* дверей і вікон, і вона, біла, дивиться на світ проваленими страхітливими очима (*О. Довженко*). 7. *Фасад* крамниці з двома великими заґратованими вікнами виходив на головну вулицю (*В. Кучер*).

30. Прочитайте загадки. Проаналізуйте, як у них описано лексичне значення слів.

I. 1. Нашу стелю у червінці мати вбрала, ні одна ще їх дитина не дістала. (*Небо і зорі.*) 2. Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід небесами. (*Місяць.*) 3. Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гіллячці. (*Сонце і промені.*) 4. Довго нема мене — в'яне все, а як пройду — знов оживе. (*Дощ.*) 5. Через гору дорога, а кінців її знайти не можна; світ її видить, а піти нею не піде. (*Веселка.*)

II. Без загадок мова прісна, як борщ без солі, то я завжди присолою свою мову. Моя жінка Мартоха спершу страх як дратувалась, коли я затівав із нею таку балачку.

- Корова без ніг, без тіла скирту соломи з'їла.
- Яка корова? — не тямить.
- Сама товста, рука тепла, а рот червоний.
- Хто такий? — супить брови.
- І не кінь, і не пес, їсть дрова, як овес.
- Білим світом закликаю, Хомо, скажи, що в тебе на мислі.
- Про піч кажу тобі, Мартохо, вже паливо вигоріло, треба трохи полінячок підкласти. Завжди їсть, а ніколи сита не буває (*С. Гуцало*).

31. Слова запишіть у три колонки: 1) повнозначні; 2) вказівні; 3) службові.

Обрій, усе, думати, аби, без, удень, льон, алло!, із, однак, рясний, вона, тільки, два, скоро, але, навіть, зелений, той.

З других букв виписаних слів прочитаєте початок вислову Демосфена, який закінчується словами: "...нікчемне й пусте".

32. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Хлопчик ніколи не держався хати, а все тинявся по бур'янах (*II. Колесник*). 2. Всі говорили, галасували на всю хату, не знали, де сісти, де стати (*I. Нечуй-Левицький*). 3. Вона й справді сама нікого не обмовляла, не виносила з хати сміття (*I. Муратов*). 4. Добре сидіти в теплому запічку за старими головами (*II. Куліш*). 5. Що вже йому не робили, як не соромили, а все як горохом об стіну (*Я. Кучер*).

§ 7.

Слово і контекст

Повнозначні слова бувають **однозначні** та **багатозначні**.

Одне значення мають переважно назви людей за різними ознаками (*українець, киянин, слюсар, лікар, директор, родич, удівець*), назви тварин (*олень, леопард, нутрія, дельфін, окунь, краб, стриж, горобець, комар*), назви рослин (*сосна, тополя, морква, буряк, жоржина, ромашка, чистотіл*), назви конкретних предметів (*шафа, стілець, долото, лопата, торба, піджак, паркан*), назви місяців і днів (*січень, березень, понеділок, вівторок*), більшість відносних прикметників (*міський, латунний, кленовий, морський, тутешній, вчорашній, перелітний, подвійний, дев'ятиповерховий*), числівники (*два, три, десять*) тощо. Однозначними є терміни (*банкнот, вексель, інструкція, катет, аорта, меридіан, тонна, метр*).

Їхнє значення постійне й не залежить від контексту.

Більшість загальноновживаних слів української мови — багатозначні. Такі слова набувають свого конкретного значення в сполученні з іншими словами (в контексті). Наприклад, у “Слові про похід Ігорів” (ритмічний переклад) іменник *земля* вжито в кількох значеннях: 1. *Земля гуде. Ріки мутно течуть.* (*Земля — суходіл*). 2. *Чорна земля під копитьми кістьми була засіяна, а кров'ю полита...* (*Земля — ґрунт*). 3. *Ингвар, і Всеволод, і всі три Мстиславичі, не злого гнізда шестикрильці! Ви не правом побідників собі землі розхвтали!* (*Земля — земельне володіння*). 4. *О Руськая земле, уже ти за горами еси!* (*Земля — країна*).

Слово може бути багатозначним тому, що в його назві враховується лише одна якась ознака предмета. А таку саму ознаку можуть мати й інші, відмінні предмети. Наприклад, у слові *стіна* основне значення — “вертикальна міцна частина будівлі” (на матеріал, з якого вона виготовлена, у ньому не вказується), тому цим словом ще називають і “прямовисну бічну поверхню чого-небудь” (*стіна урвища*), і “муровану огорожу” (*стіна замку*), і переносно “щільний ряд людей” (*людська стіна*), і так само “моральну перепону між людьми” (*стіна непорозуміння*) тощо.

Багатозначність дає змогу при відносно обмеженій кількості слів називати ними практично необмежену кількість предметів і явищ.

33. Поясніть, якого конкретного значення набуває слово *зелений* в різних контекстах.

1. Над самою водою верба похилилась; аж до землі розіслала зеленії віти (*Т. Шевченко*). 2. На зеленому горбочку, у вишневому садочку, притулилася хатинка (*Леся Українка*). 3. Так прийшла і Зелена неділя, уквітчала землю квітом, дерево — листом (*Панас Мирний*). 4. Дивіться: вересень, а овес ще майже зелений (*О. Гончар*). 5. — Ви ж іще молодиця хоч куди! — Та вже ж! Молода та зелена! (*Дніпрова Чайка*).

- 34.** Прочитайте гумористичні афоризми і з'ясуйте, якого значення набуває слово залежно від того, з яким словом його поєднати.

1. Краватка, шнурки і язик завжди розв'язуються в найбільш непідходящий момент. 2. Книжка так захопила його, що він захопив її. 3. Усі гриби їстівні, але деякі тільки раз у житті. 4. Гроші не пахнуть, тому що їх відмивають. 5. Усі люди влаштовані однаково, а влаштовуються по-різному. 6. Якщо ви не думаєте про майбутнє, його у вас не буде. 7. У джунглях законів процвітає закон джунглів. 8. Всяка влада виходить від народу. І може до нього не повернутися. 9. Влада одним б'є в голову, інших б'є по голові.

- 35.** Прочитайте уривок з повісті І. Нечуя-Левицького “Кайдашева сім'я”. Які слова тут вжито в їхньому непрямому значенні й на підставі яких ознак, закладених в їхньому значенні?

Лаврін не зводив з дівчини очей. Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою.

Мелашка заспівала пісні. Пішов гук по лісі і розлився по долині срібною луною.

“Нема в Семигорах ні однієї такої гарної дівчини”, — подумав Лаврін. Він скочив з воза, кинув воли й пішов стежкою поруч з Мелашкою. Дівчина липнула на нього своїми очима, мов блискавкою, почервоніла й спустила очі вниз.

Густа тінь під зеленим гіллям розлила якісь чари. Мелашка здалась йому тепер вдвоє кращою. Червоний мак на голові зблід перед її красою.

— Скажи мені, Мелашко, де ти живеш? Покажи мені хату твого батька.

В Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі.

— Наша хата край села в яру, на Западинцях, — сказала вона дуже тихо й зовсім спустила вії на щоки.

Воли помалу плентались дорогою. Лаврін мовчав, і Мелашка мовчала.

В лісі було тихо, як у хаті. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце. На високому дубі, над самими головами парубка й дівчини, затріпала крилами якась птиця. Вона злякала їх обох так, що вони аж кинулись.

— Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом. — Як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився.

Мелашка засоромилась і дивилась в землю. Вона мовчала. Птиця на дереві затихла, і знов у лісі стало тихо, як у хаті.

— Твоя краса, твої чорні брови неначе моє здоров'я. Як глянув я на тебе, то наче набрався здоров'я, — знов почав Лаврін.

- 36.** За словниками з'ясуйте всі можливі значення слів: а) *багатий*, *багно*, *базар*, *баран*; б) *бгати*, *безодня*, *берег*. Кожне значення проілюструйте словосполученням.

37. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Пасіка стояла якраз під горою, коло самого лісу, із куреня видно було долину, як на долоні (*Панас Мирний*). 2. А парубки тії — сказано, вітер в голові (*Марко Вовчок*). 3. Над головою Василини збиралися чорні хмари. 5. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху соломку. 4. В нього і тепер не всі вдома, а замолоду зовсім-таки не було одної клепки в голові (З тв. *І. Нечуя-Левицького*).

§ 8.

СЛОВОВЖИВАННЯ

Слово в мові повинно вживатися в його загальноприйнятому лексичному значенні. Відхилення від його значення може призвести до непорозуміння, а то й до неправильного тлумачення сказаного.

Найчастіше трапляються сплутування значення таких слів:

1) *адрес* — письмове вітання кого-небудь з видатною подією в його житті (*вітальний адрес, вручити адрес*); *адреса* — місце перебування (*на мою адресу, помилитися адресою*);

2) *вирішити* — прийняти рішення, бути вирішальним (*вирішили страйкувати, іноді хвилина вирішує все*); *розв'язати* — реалізувати, знайти відповідь на поставлену умову (*розв'язати проблему, питання, задачу*);

3) *виручка* — допомога (*прийти на виручку, виручка в скрутну хвилину*); *виторг* — гроші, одержані від продажу чого-небудь (*рахувати виторг*);

4) *відношення* — причетність до чого-небудь, зв'язок з кимось, чимось, взаємозв'язок між предметами (*процентне відношення*); *ставлення* — характер поведінки з ким або чим-небудь (*ставлення до людей, ставлення до праці*);

5) *вірно* — надійно, щиро (*любити вірно, вірно служити*); *правильно* — відповідно до правил, істинно, безпомилково (*правильно міркувати, правильно розв'язати задачу*);

6) *дякуючи* — висловлюючи вдячність (*дякуючи за підтримку*); *завдяки* — внаслідок, при сприянні (*завдяки збігові обставин, завдяки наполегливості*);

7) *заказувати* — забороняти, не дозволяти, рішуче радити не робити чого-небудь (*заказано рубати дерева, заказати полювання*); *замовляти* — доручати кому-небудь виготовити, підготувати або доправити що-небудь, казати магічні слова (*замовити костюм, замовити рану, замовити слово*);

8) *любий* — дорогий, близький серцю (*люба матусю, любий друже*); *будь-який* — байдуже який, який завгодно (*будь-яка людина, будь-який предмет*);

9) *на протязі* — у різкому струмені повітря (*не стій на протязі*); *протягом* — за час (*протягом години, протягом року*);

10) *не дивлячись* — не бачачи (*не дивлячись на дорогу, не дивлячись у вічі*); *незважаючи* — всупереч несприятливим умовам (*незважаючи на ранній час, незважаючи на труднощі*);

11) *неділя* — сьомий день тижня (*неділя — день відпочинку*); *тиждень* — сім днів (*протягом тижня, сім п'ятниць на тиждень*);

12) *об'єм* — величина чого-небудь, вимірювана в кубічних одиницях (*об'єм конуса, об'єм і форма*); *обсяг* — розмір, величина чого-небудь (*обсяг робіт, обсяг знань*);

13) *обумовлювати* — робити певні застереження в угоді, іншому документі (*обумовити відповідальність за невиконання*); *зумовлювати* — бути причиною, спричиняти (*зумовити пожежу*);

14) *підписка* — письмове зобов'язання або потвердження чогось (*підписка про невиїзд*); *передплата* — попередня плата за що-небудь (*передплата на газети*);

15) *попереджувати* — наперед повідомляти кого-небудь про щось (*попереджувати про небезпеку, попереджувати про відповідальність*); *запобігати* — не допускати, заздалегідь відвертати що-небудь неприємне, небажане; догоджати кому-небудь (*запобігати злочинам, запобігати перед начальством*);

16) *рахувати* — визначати кількість, суму чого-небудь; називати числа в послідовному порядку (*рахувати гроші, рахувати дні*); *вважати* — мати думку, гадати (*вважати за потрібне, вважати справедливим*);

17) *розгрузити* — зіпсувати ходьбою, їздою розмоклу від дощу дорогу або стежку (*розгрузити болото*); *розвантажити* — знімати вантаж із машини, звільняти кого-небудь від надмірного навантаження (*розвантажити машину*);

18) *складати* — розміщувати що-небудь у певному порядку, в одному місці; збирати докупи що-небудь; монтувати (*складати речі, складати руки, складати зброю, складати відозву, складати шану, складати велосипед*); *становити* — являти собою, утворювати певну суму, кількість (*становити більшість, становити виняток, становити певний відсоток*);

19) *являтися* — з'являтися, виринати, виникати, привиджуватися (*являтися уві сні*); *бути* — у ролі зв'язки в складеному присудку, існувати (*бути здоровим, бути героєм, бути в театрі*).

20) *тривати* — відбуватися протягом певного відрізка часу (*посадка на поїзд триває, нарада тривала годину*); *продовжуватися* — збільшувати тривалість чого-небудь (*канікули продовжуються на тиждень*).

38. Прочитайте вголос подані речення, звертаючи увагу на виділені слова.

1. Якщо багато похвал на твою адресу, то пильнуй, щоб не зазнався. 2. Не цікава та задача, яка дається легко розв'язати. 3. Стався до людей так, як би ти хотів, щоб вони ставилися до тебе! 4. Правильно думай, то й правильно чинитимеш. 5. Виторг підраховують увечері, а не вранці. 6. Поспішай другові на виручку, то й він тебе виручить. 7. Не стій протягом дня на протязі, бо

протягне. 8. Те, що *склав* ти в скарбничку, *становить* тільки частину твого багатства, решта — в голові. 9. *Попередити* людину про небезпеку — *запобіжиш* нещастю. 10. *Замовляй* майбутнє вчора, то воно прийде завтра. 11. *Заказати* думати ніхто нікому не може. 12. На жаль, *неділя* буває тільки раз на *тиждень*.

39. Доберіть із дужок слова, які треба вставити в подані речення. Речення запишіть. Вставлені слова випишіть підряд.

I. 1. Собаці пальця в рот не (ложи, клади). 2. З людьми завжди будь (людиною, чоловіком). 3. У договорах прагнуть (обумовити, зумовити) всі можливі ситуації. 4. Нема таких проблем, щоб їх не можна було (вирішити, розв'язати). 5. Коли темно, (включи, увімкни) світло.

II. 1. Усе невідоме (здається, кажеється) величним. 2. Причина (обумовлює, зумовлює) наслідок. 3. Вареники — це ж найкраща (їда, їжа). 4. З ким не траплялися (інтересні, цікаві) пригоди? 5. На його обличчі розліялась щаслива (посмішка, усмішка). 6. Як хто (відноситься, ставиться) до людей, таку й шану має. 7. При (тусклому, тьмяному) світлі не все й помітиш.

З других букв виписаних слів складеться: 1) слово, пропущене у вислові Л. Костенко: "...*відкрити важче, ніж Америку*"; 2) друга частина слова, недописана у вислові А.-Е. Брема: "*Головний ворог кохання — бай...*".

I. Нечуй-Левицький. "Кайдашева сім'я". Худ. I. Васалига.

40. Поміркуйте, чому автор вжив саме ті слова, а не їхні синоніми (вони подані в дужках).

Кайдашиха *нахилила* (схилила, похилила, зігнула, опустила) в низьких (присадкуватих) дверях голову, і для неї здалося, що вона *влазить* (заповзає, всувається) в якусь скриню в дірочку. Хатні двері були ще нижчі. Кайдашиха *нагнулась* (нахилилась, похилилась) і тільки що хотіла (бажала, воліла) *гордо підняти* (підвести, піднести, здійняти) голову, та з усієї сили *лусь* (луснула, ударилася, гепнула, гахнула) *тім'ям* об одвірок!

Кайдашиха *почутила*, що в неї на *тім'ї* *вискочила* (вистрибнула) *гуля*. Вона *вхопилась* (узялась, вчепилась) за *тім'я*. *Гуля* *заболіла* (защеміла) так, неначе хто *сунув* у *тім'я* розпеченим залізом (I. Нечуй-Левицький).

41. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Мені *поперед* усього треба людей розумних, енергійних, смілих, *кованих* на всі чотири ноги (I. Франко).

2. Люблю я таких людей, завятих і проклятих, щоб душа в них була не з лопуцька (Ю. Яновський). 3. Панас Юхимович на всі руки майстер. Як кажуть: і швець, і жнець, і на дуду грець (Ю. Збанацький). 4. Кожен живе своїм розумом, на чужий не зважає (Є. Гуцало). 5. Ти думаєш, як ти отаман, то й велике цабе? (І. Нечуй-Левицький).

§ 9.

Лексична сполучуваність

Слова в реченнях поєднуються між собою залежно від їхнього лексичного значення. У поєднаннях слів уявлення, які супроводять кожне окреме слово, зливаються в нашій уяві в цільні образи, і ми таким чином розуміємо сказане, уявляючи названі предмети, їхні ознаки і дії.

Сполучуваність слів і їхніх значень зумовлюється сполучуваністю реальних чи уявних явищ. Тому можливі поєднання слів *зачиняти двері, заплющувати очі*, але неможливі “зачиняти очі”, “заплющувати двері”. Ми кажемо *дякую вам*, а не “вас”, бо слово *дякую* споконвіку означає “бажаю здоров’я”, а бажати щось можна лише комусь, а не когось.

Можливість поєднання слів у словосполучення залежить від того, суміщаються чи не суміщаються між собою названі ними явища. Наприклад, слово *мокрій* не поєднується зі словами *сонце, вогонь, полум’я* як несумісні поняття, але поєднується зі словами *рушник, рядно, земля* тощо.

Якщо в словосполучення об’єднуються слова з далеким лексичним значенням, може виникнути метафора (вислів з переносним значенням): *крилата думка, свічі каштанів, ключі від щастя, сонце сміється*.

Пряме значення слова — його основне, як правило, первинне значення. Наприклад, пряме значення слова *полотно* — “ляна, конопляна, бавовняна тканина особливого переплетення” (*На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна. — І. Нечуй-Левицький*). Його пряме значення пригадується першим, коли ми чуємо це слово.

Переносне значення слова — одне із значень багатозначного слова, яке виникло й закріпилося за ним внаслідок перенесення назви з одного предмета чи явища на інший предмет чи явище за подібністю. Переносне значення завжди вторинне і пов’язане з основним, прямим значенням.

Наприклад, значення слова *полотно* “картина художника” (*Величні красоти гірської природи показано на численних полотнах. — О. Ільченко*), “проїзна частина дороги” (*За насипаним полотном залізниці стримів Солон’янський шпиль. — І. Нечуй-Левицький*), “плоска тонка частина пилки, ножівки” (*Полотно пилки завжди тримають перпендикулярно до різаної площини. — З посібника*) — переносні. Ці речі так назвали тому, що вони або виконуються на полотні (картина художника), або нагадують смугу розстеле-

ного полотна (проїзна частина дороги, плоска частина інструмента). Значення таких слів виявляються в контексті.

Крім переносного значення, існує ще переносне вживання слова. Слово, вжите в переносному значенні, образно характеризує предмет, дію чи ознаку за схожістю. Переносне вживання слова за своїм змістом індивідуальне і використовується тільки в певному контексті. Наприклад, у реченні *Зимовий вечір усе ткав і ткав над селом свої полотна, і вони ніжно спадали з невидимих верстатів на прихоплену морозцем землю (М. Стельмах)* слово *полотно* набуло переносного значення “сніговий покрив”, хоч саме по собі воно такого значення не має — ні прямого, ні переносного.

У способах переносного вживання розрізняють метафору, метонімію і синекдоху.

Метафора — перенесення назви з одного предмета, явища на інший предмет, явище за їхньою схожістю. Наприклад, у реченні *Там море дере синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег (М. Коцюбинський)* метафора *синя одежа моря* образно характеризує морські хвилі, а *білі клапті* — це піна від хвиль, які розбиваються об прибережні скелі.

Метафори бувають за кольором (*сріблиться річка, бронзовий загар*); за формою (*мереживо гілок, павутина доріг*); за розміром (*крапля надії, море радості*); за місцем (*ніс корабля*); за динамічністю (*спалах ентузіазму*); за відчуттям дотику (*шовкова трава, шorstкий голос*) тощо.

Метонімія — перенесення назви за суміжністю. При метонімії назва матеріалу може вживатися замість назви речі (*фарфор і фаянс замість фарфоровий і фаянсовий посуд*); назва предмета замість його вмісту (*чайник закипів замість вода в чайнику закипіла*); назва місцевості замість людей тієї місцевості (*місто прокидається замість люди, що живуть у місті, прокидаються*); назва особи замість тієї речі, яка їй належить (*читаю Ліну Костенко замість читаю твори, які написала Ліна Костенко*) тощо.

Синекдоха — перенесення назви частини на ціле (найменування предмета за його характерною деталлю). Це, власне, різновид метонімії. Наприклад, назва частини тіла може вживатися на означення людини (*роботяці руки, носа не показувати куди*); назва одягу може заступати назву людини з певного середовища (*сіряки і свитки підвели голови*). Одна вживається замість множини (*риба в ставку, буряк у полі*).

Значення, яке виникає внаслідок переносного вживання слова, є тимчасовим, ситуативним, воно не властиве слову. Проте якщо вживання слова в такому значенні часто повторюється, воно може стати і його постійним переносним значенням, як це трапилося з багатьма тепер багатозначними словами. Переносне вживання слів — один із найпродуктивніших способів розширення виражальних засобів мови.

42. До кожного слова першої частини доберіть усі можливі присудки з другої частини. Утворені речення запишіть. Коли слова набувають переносного значення?
- Ліс, ранок, обрій, пісня, троянда, вода.
  - Лунати, розквітати, синіти, текти, темніти, ширшати, шуміти.

43. До поданих іменників доберіть усі можливі означення. Словосполучення запишіть. Чи можна будь-як поєднувати між собою слова?

1. Обличчя, очі, лоб, губи, брови, ніс. 2. Задуманий, прямий, карий, густий, рум'яний, високий, повний.

44. Визначте, які з виділених слів мають пряме значення, які — переносне, а які вжиті в переносному значенні. Свої міркування обґрунтуйте.

1. Кассандра хапається за *голову* і з жахом дивиться у простір (*Леся Українка*). 2. *Голова* колони вже входила в браму (*А. Хижняк*). 3. Карпат висока *голова* віта безхмарне небо (*Т. Масенко*). 4. Зболіле *серце*, як болід, в ночах лишає слід (*В. Стус*). 5. Видно великий дзвін. Від *серця* дзвона падає віршовка (*І. Микитенко*). 6. Вона чула, як в грудях стукотіло *серце* швидко-швидко (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Почалася система численних гірських *хребтів*. 8. Хома навіть крізь сідло чув, як туго напинається під ним гнучкий кінський *хребет*. 9. Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю кривлю на своєму кряжистому *хребті* (З тв. *О. Гончара*).

45. I. Проаналізуйте уривок, як у ньому використано переносне вживання слів.

Тонкий промінь торкнувся зголубілого вікна, й на склі наче накипіли шротинки золотого саява. Я спав, але цей промінь постукав у мої очі, постукав у мою душу — і тепер пробуджені очі пильно приглядаються до тієї вузької калюжки, якою стала шибка, а душа все більше сповнюється певністю, що вона теж поступово золотіє, закрітаючи жовточолим соняхом.

Сплять у кімнаті речі. Що сниться дубовій плечистій шафі? Можливо, те, як була вона колись деревом, і в її тілі й досі звучить шерех тугого листя, живе пам'ять про одуда, що дудів у її гіллі, живе пам'ять про старий ліс, де тхне мурашниками і струпішілим опалим хмизом... На етажерці стримлять стосики книг — як почуваяться капітан Немо та Дерсу Узала, чи вгамувались хоч на хвилю компрачкоси, алхіміки, Пісарро, мушкетери?.. Сплетений із лози стілець ледь-ледь жовтіє: ніби місячний промінь присів на ньому спочити.

Голова стала безхмарна, світла й безмежна — либонь, уміститься в ній увесь світ, про який можна лише здумати. Поволеньки зводжусь, поволеньки сідаю до вікна. Кругле днище місяця, натерте до блиску, хворо світиться в чистому небі. А небо — наче велетенська стіна провалля, покатий бік бескеття, на якому той місяць блищить великим та неживим оком. Хто це приглядається — з мороку всесвіту та з глибини ночі — до нашої землі, хто це так уважно дивиться в мою душу, наче хоче вивідати про мене те, що я забув або зовсім не знаю? (*Є. Гуцало*).

II. Текст запишіть під диктовку (попросіть кого-небудь, щоб продиктував його вам), написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

III. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Про яку пору дня йдеться в уривку?
2. Від чого з'явилися золоті шротинки на склі вікна?

3. В яку сторону світу виходило вікно?
 4. Як мав би виглядати місяць у вікні об тій порі?
 5. Чи багато книг на етажерці? Про які уподобання їхнього власника вони свідчать?
46. Прочитайте народні загадки й прислів'я про дорогу. Напишіть невеликий твір "Про що думає дорога" або "Що згадує дорога", вживаючи слова в переносному значенні.
1. Що день і ніч не спить? 2. Йде з села до села, а з місця й кроку не робить.
 3. Лежить Гася, простяглася, як устане — неба дістане. 4. Така я велика, що й кінця не маю, лежу собі тихо, нікого не чіпаю; тільки мені добрі люди і день, і ніч топчуть груди. 5. Дорога і вночі не спить. 6. Чути порожній віз по гуркоту коліс. 7. Тихо їдеш — біда дожене, швидко їдеш — на біду наскочиш. 8. Як у долину їдеш, то гальмуєш, а як під гору, то пильнуєш.
47. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.
1. Казанок твій варить, інших критикувати вмєш, а ось як ти сам житимеш? (*О. Гончар*). 2. Мельхиседек сердито глянув на свою жінку, вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, і прикусила язика (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Того Панаса всі знають, бо в нього сім п'ятниць на тиждень (*Є. Гуцало*). 4. Гірники, питаєш? — Гірники, як тобі сказати, сіль землі (*М. Рудь*). 5. Сьогоднішній концерт відкрив мені трохи ширше очі на музику (*Ю. Збанацький*).

С. Васильківський. Млини.

§ 10.

Синоніми й перифрази

Слова, різні за звучанням, але однакові або близькі за значенням, називаються **синонімами**.

Наприклад, однакові за значенням слова *обрій, горизонт, видноколо, виднокруг, крайнебо, небокрай, небосхил, овид*; близькі за значенням — *гарний, хороший, красивий, вродливий, гожий, чудовий, прекрасний*.

Синоніми бувають семантичні і стилістичні.

Семантичні синоніми відрізняються лише відтінками значення: *прагнення, потяг, жадаба, жага, мрія; промисловець, підприємець, капіталіст*.

Стилістичні синоніми відрізняються сферою вживання: *пригода* (загальноживане), *прикльочка* (розмовне), *притичина* (розмовне застаріле), *авантюра* (застаріле).

Два або кілька синонімів утворюють синонімічний ряд, у якому виділяється стрижневе слово — домінанта. Воно є носієм основного значення, спільного для всього синонімічного ряду, стилістично нейтральне, найуживаніше і в словниках синонімів ставиться першим: *кричати, горлати, лементувати, галасувати, репетувати, верещати, волати*.

Багатозначне слово залежно від його конкретних значень може бути домінантою різних синонімічних рядів: *добрий* (про людину), *чуйний, співчутливий, доброзичливий, щирий, людяний, уважний, приязний, прихильний; добрий* (про спеціаліста), *кваліфікований, досвідчений, умілий, знаючий, компетентний; добрий* (про врожай), *багатий, високий, щедрий, рясний, великий*. Відповідно й те саме слово в різному контексті може замінюватися різними синонімами. Наприклад, до слова *примітивний*, коли йде мова про організми, синонімом виступає слово *одноклітинний*, про культуру — *первісний, нерозвинений*, про смак — *грубий, невибагливий, невитончений*, про світогляд — *обмежений*, про жарт — *дешевий*, про твір — *недосконалий, недовершений*.

До складу синонімічних рядів можуть входити й фразеологізми: *рано, на світанні, ні світ ні зоря, ще й на зорю не займалося, ще й на світ не благословлялося, ще треті півні не співали, ще й чорти навкулачки не билися; здивуватися, зчудуватися, зробити великі очі, очі витріщити, скам'яніти від дива*. Синонімічними бувають і нефразеологічні словосполучення: *сумніватися — брати під сумнів, пообіцяти — дати обіцянку, помилитися — зробити помилку, допомогти — надати допомогу, скривдити — вчинити кривду, записувати — вести записи*.

Крім постійних, є також контекстуальні синоніми. Наприклад, слово *тиша* може поєднуватися не лише із постійними синонімами *безгомінна, беззвучна, безгучна, безшелесна, німа*, а й зі словами *мертва, глибока, повна, цілковита, абсолютна*. При слові *настрій* синонімічними означеннями можуть виступати як постійні синоніми *веселий, радісний*, так і контекстуальні — *весняний, світлий*.

Близькими до контекстуальних синонімів за роллю в мові є перифрази. **Перифраза** — описовий мовний зворот, ужитий для називання предмета через якусь характерну його рису: щоб у тексті не повторювати раз за разом слово *Київ*, вживають перифразу *столиця України, місто Кия*; *лев* — *цар звірів*; *вугілля* — *чорне золото, тверде паливо*; *газ* — *блакитне паливо*; *засоби масової інформації* — *четверта влада*. Перифраза часто несе в собі оцінку явища, вона може мати позитивне, схвальне або негативне, іронічне значення.

Синонімічні засоби допомагають точніше висловити думку, уникнути повторення однакових або співзвучних слів.

Наприклад, у реченні *Автор “Слова” дуже майстерно зобразив образ вірної дружини Ігоря — Ярославни, яка оплакує гірку долю не тільки свого чоловіка, а й його дружини* неприємно вражає слух і нагромадження однокореневих слів *зобразив образ*, і сусідство двох омонімів *дружини*, яке, крім того, ще й вносить двозначність у висловлювання. І зовсім по-іншому сприймається речення *Автор “Слова” дуже майстерно змалював образ вірної дружини Ігоря — Ярославни, яка оплакує гірку долю не тільки свого чоловіка, а й його війська*, де слова *зобразив і дружини* замінено синонімами *змалював і війська*.

Користуючись синонімами, треба зважати на відтінки в їхніх значеннях. Так, в одному синонімічному ряду зі словами *військо, дружина* стоять ще *армія, рать, полчище*. Але чи доречно було б у наведеному вище реченні, замість слова *дружини*, вжити не *військо*, а будь-який із цих синонімів? Ні, бо *дружина* — це княже військо, військовий загін часів Київської Русі, а *армія* — сучасне поняття, що означає сукупність усіх збройних сил держави; *рать* — хоч і давнє слово, проте означає не просто загін, а велике з’єднання озброєних людей і ще вживається в значенні “війна”; *полчище* — має негативне, презирливе забарвлення.

Якщо в одному реченні вживають кілька синонімів підряд, то їх розташовують у порядку наростання, посилення певних якостей: *Як у дитячих літах, так і пізніше я жив в атмосфері теплих, сердечних відносин* (М. Коцюбинський). *Зліворуч було якесь глибоке, бездонне провалля* (Г. Хоткевич). У цих реченнях ніяк не можна поміняти місцями слова *теплих і сердечних, глибоке і бездонне*, бо останні слова називають вищу міру якості, ніж попередні.

48. Прочитайте текст і зробіть висновок, як треба ставитися до вживання синонімів.

Наші надто ретельні законодавці мови, наші літредактори, які мають спеціальні списки “заборонених” слів (не думайте, що йдеться про якісь непристойні слова) і бояться, як чорт ладану, синоніміки (кожній речі, кожному явищу, на їх думку, може відповідати тільки одно слово), бояться відтінків, шукань і дерзань, сміливого розсування мовних меж, — недобру роблять справу! Письменники, спасибі їм, не завжди слухаються цих почтивих, але недалекоглядних людей...

Мова повинна бути сучасною, так. Але це ніяк не значить, що вона повинна втратити свій національний колорит! (М. Рильський).

49. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них лексичні й контекстуальні синоніми й вкажіть, з якою метою їх ужито.

1. І знати не знаю, і відати не відаю. 2. Що вам говорити, коли й нічого балакати. 3. Переливає з пустого в порожнє. 4. Як скаже, то ні пришити, ні прилатати. 5. Не спіши язиком — квапся ділом. 6. Як гукають, так і відгукуються, як зовуть, так і одзиваються. 7. Чи києм, чи палицею. 8. Все один чорт — чи собака, чи хорт. 9. Чорт біса витягне з ліса. 10. Допоміг йому — з калюжі в болото. 11. Глузд за розум завернув. 12. Хотів минути пень, а наїхав на колоду. 13. Виміняв шило на швайку. 14. Дорікав горщик чавунцеві, що чорний, аж гульк — і сам у сажі.

50. Зіставте той самий уривок зі “Слова о полку Ігоревім” у різних переспівах. Зверніть увагу на те, як по-різному можна висловити ту саму думку. Випишіть синоніми й синонімічні вислови, які використали перекладачі для передачі тих самих понять.

1. Тут пир докончали хоробрі русичі: сватів напоїли і самі полягли за землю Руськую. Никне трава жалощами, а дерево з тугою к землі приклонилось (*Дослівний переклад Л. Махновця*). 2. Допирували хоробрі русичі той пир, сватів упоїли, а самі простяглися за землю Руськую. Хилилась і слалась, плачучи, трава; високі гнулися дерева... Додолю гнулися, журились! (*Т. Шевченко*). 3. Не стало чим хоробрим русинам той бенкет кінчати, приходилось, сватів напоївши, за Руську землю головами накладати! Ой від того великого жалю в'яли трави у чистому полі, хилилося з туги високеє дерево додолу (*Панас Мирний*). 4. Тут Русь учту закінчила: всіх сватів перепоїла, — і лягла в лиху годину тут за Руськую країну. А від жалю полягає долом тирса степовая, і дерева хиять віти, жалем-тугою побиті (*М. Чернявський*). 5. Закінчили своє погуляння русичі, сватів своїх добре напоїли, самі полягли за землю Руську. Никне трава жалощами, древо з туги к землі клониться (*М. Рильський*).

51. Доберіть з довідки синоніми до поданих слів і запишіть їх у тому самому порядку.

Заплава, статки, бенкет, наклад, криця, крутіж, полеміка, порох, традиція, ясир, пляма, кип'яток, плетиво.

Довідка: вир, звичай, майно, мереживо, оболонь, окріп, пилюка, полон, сталь, суперечка, тираж, учта, цятка.

З других букв виписаних слів прочитаєте слова, пропущені у вислові Франсуа Моріака: “Кохати — значить ... не бачать інші”.

52. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені слова: вони або повторюються, або однозвучні. Щоб уникнути цього, замініть деякі з них синонімами. Перевірте, чи не виникли при цьому нові немилозвучні повтори, чи правильно висловлено думку.

Сходить сонце. На міський вал виходить жінка, одягнена в білий одяг. Це Ярославна — дружина князя Ігоря. Вона пильно вдивляється в далечінь, чи на

пильній дорозі не з'явиться її дорогий ладо зі своєю дружиною. Але порожньо на дорозі, не повертається князь Ігор з походу.

“Слово о полку Ігоревім”. Худ. В. Лопата, 1986 р.

53. Переконайтеся в багатстві нашої мови. Перепишіть текст, послідовно замінюючи виділене слово його синонімами, поданими в довідці. Який текст краще звучить?

На море та землю спустився тихий вечір. *Засвітилися* вікна в будинках приморського міста. На маленькому островку *засвітився* маяк. У небі *засвітилися* зорі, а між ними *засвітилися* червоні й зелені вогники літака. На всіх кораблях у порту *засвітилося* електричне світло.

Довідка: заблимав, заіскрилися, замиготіли, спалахнуло.

54. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Отаке-о вибухалось прездорове одоробло, а мати повинна втовкмачувати в його дурну макітру, як годиться вестися гречному козакові з добрими людьми. 2. Пробували було нападати на малюка, але він давав їм такого чосу, що всі охочі до легких перемог стали його сахатись (З тв. О. Ільченка). 3. Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого та в порожнє, говорив те ж саме, тільки іншими словами (І. Нечуй-Левицький). 4. Ні, такі діти не беруть близько до серця її турбот про рідне гніздо. Одне мале, а друге молоде, ще вітер посвистує в їхніх головах (М. Стельмах). 5. Жменяк спалахнув гнівом, схопився на ноги (М. Томчаній).

§ 11.

Омоніми й пароніми

Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням, називаються **омонімами**.

Наприклад, слова: *клуб* “громадська організація, що об’єднує людей певного кола”, *клуб* “летюча маса диму, пари кулястої форми”, *клуб* “верхня частина ноги, стегно” — це зовсім різні за значенням і походженням омоніми. Значення омонімів нічим не пов’язані між собою: *коса* “заплетене волосся”, *коса* “знаряддя для косіння” і *коса* “вузька смуга суходолу в морі, річці”; *стигнути* “достигати” і *стигнути* “холонути”.

Омонімів не слід сплутувати з багатозначними словами. Багатозначні слова, на відміну від омонімів, мають щось спільне у значенні, якийсь спільний смисловий стрижень. Наприклад, до всіх значень багатозначного слова *клубок* — “кулястий моток” (*клубок ниток*), “маса чого-небудь, що набула кулястої форми” (*клубок пари, клубок гадюк*), “нагромадження якихось почуттів” (*клубок болю*) — входить спільний відтінок значення: “куляста форма”. Омоніми ж (як, наприклад, *луг* “утілля для сінокошу” і *луг* “хімічна речовина певного складу”) — це зовсім різні слова, у їхніх значеннях нема нічого спільного.

Омоніми поділяються на повні й неповні.

Повні омоніми збігаються в усіх граматичних формах: *кран* “трубка із закривкою” і *кран* “механізм для піднімання вантажів” (обидва іменники в усіх відмінках однини й множини мають однакові форми); *моторний* “швидкий” і *моторний* “пов’язаний з мотором” (обидва прикметники однаково змінюються за родами, відмінками й числами).

Неповні омоніми збігаються лише в частині граматичних форм: *баранці* “молоді барани” (має всі форми однини й множини) і *баранці* “піна на гребенях хвиль” (має тільки форми множини); *жати* “тиснути” і *жати* “зрізувати” (у них усі інші форми, крім форм минулого й майбутнього часів та умовного способу, різні).

Омоніми використовують для створення **каламбурів** — жартівливої гри слів: *Не всяк високих досяга кар’єр, хто зразу рветься з місця у кар’єр* (Є. Бандуренко). Уміло використані омоніми допомагають загострити думку, надають мовленню гумористичного забарвлення.

Крім внутрішньомовних омонімів, існують і міжмовні омоніми — слова, що в різних мовах (особливо в близьких за походженням) звучать однаково або дуже подібно, але мають неоднакове лексичне значення, як, наприклад, українські *неділя* “сьомий день тижня”, *луна* “відбиття звуку” і російські *неделя* “тиждень”, *луна* “місяць”; українське *правий* і сербське *прави* “прямий” тощо.

Міжмовні омоніми можуть стати причиною непорозумінь і помилок при сприйманні чужомовного тексту та при перекладі.

Близькі до омонімів пароніми.

Пароніми — слова, дуже подібні за звучанням, нерідко — й за значенням, але не тотожні. Наприклад, небагатьма звуками різняться пароніми *промінь* “смужка світла” і *пломінь* “полум’я”; *талан* “доля” і *талант* “обдарування”; *розпещений* “зіпсований надмірною увагою” і *розбещений* “морально зіпсований”; *виє* (від *вити*) і *віє* (від *віяти*) тощо. Ці слова легко сплутати, як, буває, сплутують слова *незгоди* “відсутність взаємопорозуміння” і *знегоди* “нещастя”, *уява* “здатність уявляти” і *уявлення* “розуміння, поняття”.

Пароніми, як і омоніми, в художній літературі та в побуті використовують для створення каламбурів: — *Сумніваюсь, чи ти **козак** чи **кізяк**, — засміявся задоволений своїм жартом Варчук (М. Стельмах). Страшніш від огненних **гесн** голодна хіть зажерливих **гієн** (Б. Олійник). Прийомний син **барона** був **баран** (Л. Костенко).*

55. Прочитайте речення. Визначте, які з-посеред виділених слів омоніми, пароніми, а які — багатозначні слова. Поясніть їхнє значення.

1. Величезні кам’яні слони, а також леви і *грифи* оточують храм (В. Минко).
 2. Гне майстер [скрипки] *гриф*, тонку шліфує деку, кілки *виточує* й сукає струни з *жил* (Л. Первомайський). 3. Хто може *виточити* кров мого серця, коли я ще живий (М. Коцюбинський). 4. Він надивав на кілька багатих *жил* воску (І. Франко). 5. Я *глузду* в сих твоїх словах не тямлю (Леся Українка). 6. Утік Башкиренко від своїх колись таких тихих та покірних одрадян, наслухавшись від них *глузу* та посміхів (Панас Мирний). 7. Скорий *поспіх* — людям *посміх* (Нар. творчість).

56. У поданих реченнях знайдіть омоніми і вкажіть, які з них повні, а які — неповні. Що дає нам змогу розрізнити значення цих слів?

1. Вона тут тільки і робила, що всім гадала, ворожила (І. Котляревський).
 2. Ви не знаєте, що я гадаю, як сиджу я мовчазна, бліда (Леся Українка). 3. В природі є порядок і гармонія всіх речей, певні незмінні закони (І. Франко). 4. Муляренко, адвокат, грав добре на гармонії (С. Васильченко). 5. Чайки цілими зграями літали над водою, жалібно скиглячи (Леся Українка). 6. Благослови, отамане, чайки поспускати та за Тендер погуляти, турка пошукати (Т. Шевченко). 7. Лінь — се одур тіла; одур — лінь ума (П. Грабовський). 8. З буксира кинули тонкий лінь (Ю. Яновський). 9. Поезії ясне світило, з тобою жить, тебе любить! Понад сто років ти світило і будеш вічно з нами жить! (П. Тичина).

57. З’ясуйте значення омонімів, ужитих в поетичних одноримках (тавтологічних римах).

1. Не всі надії встигнуть позбуватися. Тих, що не збулись, треба позбуватися.
 2. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, мов ключ. 3. Кінь був красивий в галопі, в рисі. Була жорстокість в очах у рисі. Печаль лежала в кожній рисі.
 4. Повз хату, повз тин і повз клуб чорнючого диму повз клуб. 5. Грицю вже не до коси: вплив човен з-за коси, в нім русявих дві коси. Батько сердиться: “Коси! В човна очі не коси!” (О. Різниченко).

58. З'ясуйте значення поданих паронімів. Уведіть їх у словосполучення.

1. Земний — земляний — земельний — землистий. 2. Водний — водяний — водянистий — водневий. 3. Вітровий — вітряний — вітряний. 4. Духовий — духовний — душевний. 5. Лікарський — лікарський — лікарняний — лікувальний. 6. Дружний — дружній. 7. Поверхневий — поверховий. 8. Жорсткий — жорстокий. 9. Військовий — воєнний.

59. З поданих слів утворіть словосполучення, правильно добираючи слова до паронімів. Свій вибір обґрунтуйте.

Виборний, виборчий (орган, закон). Відносини, відношення (міждержавні, смислові). Військовий, воєнний (суд, час). Водний, водяний (розчин, млин). Ефектний, ефективний (метод, трюк). Змістовий, змістовний (багатство, розмова). Кампанія, компанія (веселий, посівний). Книжковий, книжний (шафа, стиль). Ознайомити, познайомити (зі станом справ, з людиною). Людний, людяний (вчинок, місце). Приводити, призводити (до перемоги, до втрат). Первинний, первісний (обробка, природа). Писемний, письмовий (екзамен, пам'ятка). Плутати, путати (коней, поняття). Психічний, психологічний (наука, переживання). Туристичний, туристський (бюро, табір). Уява, уявлення (туманний, розвинений).

60. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Браті жили, як то кажуть, душа в душу (*М. Рильський*). 2. Мені поперед усього треба людей розумних, енергійних, смілих, кованих на всі чотири ноги (*І. Франко*). 3. Та й чоловік мій як з клоччя батіг, сказати правду. 4. Схопився я, озируюсь по хаті. А надворі вже почало на світ благословлятися (*З тв. І. Нечуя-Левицького*). 5. Андрій з якимсь чорнявим парубчаком товаришує. Прямо не розлий вода стали (*М. Стельмах*).

§ 12.

Фразеологізми. Крилаті слова

Стійке сполучення двох і більше слів, яке існує в мові як готова словесна формула і відзначається певною образністю, називається **фразеологізмом**. Фразеологізмам, як правило, властиве певне емоційно-експресивне забарвлення.

Фразеологізми своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* — почуватися щасливим; *брати за душу* — розчулювати; *робити з мухи вола* — перебільшувати; *мокрим рядном накрити* — виляяти; *права рука* — найближчий помічник; *мороз іде поза спиною* — страшно; *як сніг на голову* — зненацька.

За тим, як їхнє значення залежить від значення слів, з яких вони складаються, фразеологізми бувають:

1) такі, значення яких не впливає із значення окремих слів: *правити теревені* — базікати; *розбити глек* — розійтися, посваритися; *за царя Гороха* — дуже давно; *давати тягу* — бігти, утікати;

2) такі, про значення яких можна догадуватися із значення окремих слів: *тримати язик за зубами* — мовчати; *выводити на чисту воду* — викривати; *п'ятами накивати* — втекти; *мало каші з'їв* — недосвідчений, слабосилий; *хоч греблю гати* — багато.

За тим, що вони позначають — предмет, ознаку, дію, обставину чи почуття, емоції — і якими членами речення виступають, фразеологізми бувають:

1) іменникові — називають предмет чи явище: *наріжний камінь, сім чудес світу, лебедина пісня, біла ворона, синя панчоха, ласий шматок, кайнова печать, содом і гоморра, казка про білого бичка*; у реченні, як і іменники, виступають підметами, додатками, іменними частинами складених присудків тощо: *Люди, зрадивши, що минула лиха година, слалися спати (Панас Мирний). Смертний час* свій я на полі битви стріну (Н. Рибак);

2) прикметникові — називають ознаки: *не в тім'я битий, кров з молоком, не остання спиця в колесі, не з полохливого десятка, білими нитками шитий, одним миром мазані, купи не держиться, собака на сні, під мухою, хоч викрути*; у реченні звичайно виступають означеннями або іменними частинами складених присудків: *А там — козак не в тім'я битий: щось та прирозуміє! (М. Пригара). Чого ти чванішся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться (М. Коцюбинський)*;

3) дієслівні — називають дію або стан: *мотати на вус, бити себе в груди, дерти носа, дибки ставати, ускочити в халепу, сидіти на двох стільцях, товкти воду в ступі, доливати оливи до вогню*; у реченні звичайно виступають у ролі присудків: *От коли б тільки мені до тебе добратися, я б тобі показав, де раки зимують (Панас Мирний)*; або в ролі обставин (у формі дієприслівника): *У хаті слухали, роззявивши роти, намагаючись не пропустити жодного слова (Я. Качура)*;

4) прислівникові — характеризують дію, стан чи ознаку: *з відкритим серцем, як на долоні, не чуючи землі під ногами, на живу нитку, кров холоде в жилах, ні в зуб ногою, хоч плач*; у реченні вони виступають у ролі різних обставин: *З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі (І. Франко). Докія прокидається до перших півнів (М. Стельмах)*;

5) вигуківі — вказують на почуття, емоції: *от тобі й на, от тобі й раз, туди до лиха, тим-то й ба, ні пуху ні пера, хай йому грець, цур тобі, не доведи Господи, і треба ж*; у тексті їх використовують нарівні зі звичайними вигуками: *Я вже вас так буду шанувати, як нікого в світі, побий мене грім! (М. Стельмах). Ой, як приємно вернути з трудної, утомливої дороги та в теплу домівку... Хай їй абищо (П. Дорошко)*.

Такі фразеологізми в реченні сприймаються як один член речення. Наприклад, у реченні: *Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика*

(*І. Нечуй-Левицький*) — фразеологізм *сім мішків гречаної вовни* виступає в ролі додатка (*дурниць*), а фразеологізм *прикусила язика* — у ролі присудка (*замовкла*).

У фразеологізмах найбільшою мірою виявляється національна специфіка мови, вони становлять найбільш образну частину її лексики. Фразеологізми з мови на мову, як правило, дослівно не перекладаються.

Близько до фразеологізмів стоять крилаті слова.

Крилаті слова — це влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних персонажів та реалій, які набули узагальненого значення і часто повторюються в мовленні.

Крилаті слова можуть мати форму закінчених речень: *Усе тече, усе змінюється. Пізнай самого себе. Від великого до смішного один крок. Всякому городу нрав і права. У всякого своя доля і свій шлях широкий.* Але найчастіше вони виступають у вигляді сталих словосполучень: *ахіллесова п'ята, прокрустове ложе, танталові муки, перейти Рубікон, Гетсиманський сад, наріжний камінь, терновий вінок, блудний син, Хома невірний, річ у собі, шагренева шкіра, мертві душі, пропаща сила, апостол правди і науки, славних прадідів великих правнуки погані, кайдани порвіте, досвітні вогні, конотопська відьма.* Такі крилаті вислови з часом набувають усіх ознак фразеологізмів.

До крилатих відносять також окремі слова з узагальнено-метафоричним значенням. Це бувають назви населених пунктів, місцевостей, географічних об'єктів, пов'язаних з чимось знаменним, пам'ятним: *Олімп, Парнас, Едем, Голгофа, Мекка, Ельдорадо, Ватерлоо, Жовті Води, Холодний Яр, Крути.* Сюди належать також імена історичних осіб, міфологічних та літературних персонажів, з якими пов'язуються певні поняття, уявлення, символи: *Прометей, Геркулес, Герострат, Гамлет, Дон-Кіхот, Робінзон, Крез, Наполеон, Рокфелер, Квіслінг, Держиморда, Плюшкін, Кирпа-Гнучкошиєнков, Калитка.*

Крилаті слова суттєво збагачують виражальні засоби мови. Вони відзначаються великою образністю й асоціаціями, оскільки за кожним таким висловом постає не просто образ, а розгорнута певна ситуація, випадок, подія, описані в літературі.

- 61.** З-поміж наведених словосполучень випишіть тільки фразеологізми. Поясніть їхнє значення.

В один голос, застуджений голос, голос волаючого в пустелі, голос серця, гучний голос, на повний голос, подавати свій голос, сильний голос, тверезий голос, у свинячий голос, пташині голоси, не своїм голосом, співати з чужого голосу.

- 62.** Доберіть з довідки слова, які розкривають значення поданих фразеологізмів, і запишіть їх підряд.

Ударити об поли руками; ні в сих ні в тих; кинути оком; поли врїж та тікай; як грїм з ясного неба; як горохом об стїну; підвести під дурного хату; плескати

язиком; збиратися в кулак; втратити голову; ходяча енциклопедія; хоч до рани прикладай; місця собі не знаходити; на кшталт; сам як палець; сушити голову.

Довідка: глянути, говорити, думати, згуртовуватися, здивуватися, знавець, зненацька, лагідний, марно, один, ошукати, подібний, розгубитися, розгублено, рятуйся, тривожитися.

З других букв виписаних слів має скластися закінчення вислову *О. Гончара*: “Мова — це...”.

- 63.** Прочитайте речення, випишіть з них фразеологізми, поясніть їхнє значення й зазначте, які з них іменникові, прикметникові і т.д.

1. Браті жили, як то кажуть, душа в душу (*М. Рильський*). 2. Послужив я козацтву щирою душею (*П. Куліш*). 3. Та й чоловік мій як з ключця батіг, сказати правду. 4. Схопився я, озираюсь по хаті. А надворі вже почало на світ благословлятися (З тв. *І. Нечуя-Левицького*). 5. Вона біжить, не чуючи під ногами землі, нічого не помічаючи навколо себе (*В. Речмедін*). 6. Андрій з якимсь чорнявим парубчаком товаришує. Прямо не розлий вода стали. 7. — Діду, а чого на місяці такі чорні плями? — і собі дивиться хлопець на чумацьке сонце (З тв. *М. Стельмаха*).

- 64.** Визначте, які значення має фразеологізм *до речі* в різних реченнях. Як називається слово, що має багато значень?

1. Був собі одважний лицар, нам його згадать до речі, він робив походи довгі, — від порога та до печі (*Леся Українка*). 2. А чого ж, це ідея, юні помічники були б нам якраз до речі (*О. Гончар*). 3. Маруся зрозуміла, що сказала щось не до речі (*Г. Хоткевич*). 4. Воно трохи і не до речі, просить мов той старець (*Т. Шевченко*). 5. До речі, про берези ще дещо пригадав я (*М. Рильський*).

І. Котляревський. “Енеїда”.
Худ. А. Базилевич, 1967.

- 65.** Прочитайте уривок з I частини повісті *І. Нечуя-Левицького* “Кайдашева сім’я”, починаючи словами “Хлопці стояли один проти одного...” і закінчуючи “...в червоному намисті з дукачем”, звертаючи увагу на доречно вжиті фразеологізми. Випишіть їх.

- 66.** Виділені слова замініть фразеологізмами (правильність заміни можна перевірити за “Енеїдою” *І. Котляревського*). Порівняйте обидва варіанти речень.

1. Прокляті вітри роздулися, а море з лиха аж реве, *заплакали* троянці, *Енея корчить*.
2. Еней од страху *розгубився*, *збожеволів* сердега і зараз *втратив самовладання*, скакав, вертівся і качавсь. 3. І кинувся чимдуж із лісу

тікати, що аж земля під ним дрижала, біг *дуже швидко*. 4. Турн, *нічого* в бою *не домігшись*, зубами *зі злості* скреготав. 5. Пан Турн тут *потрапив у біду*! 6. Турна розбишаки, вам *більше не жити*! 7. Пристиджені його вельможі на йолопів були *похожі, ніхто не обізвався*.

Слова для заміни: 1. З серця. 2. В умі помішавсь. 3. З плигу збився. 4. На слизьку попав. 5. За живіт бере. 6. Облизня піймавши. 7. Дав драла. 8. Слізьми облилися. 9. З уст пари не пустив. 10. Рясту не топтати. 11. Так, що сам себе не чув. 12. Сам не свій зробився.

67. Пригадайте, яким українським письменником належать наведені крилаті слова.

1. Всякому городу нрав і права. 2. І неситий не виоре на дні моря поле. 3. Коні не винні. 4. Караюсь, мучуся... але не каюсь! 5. Досвітні вогні. 6. Вогонь в одежі слова. 7. Слово, чому ти не твердая криця. 8. Пропаща сила. 9. Борітеся — поборете.

68. I. Прочитайте оповідання С. Васильченка “Сирітське сонце”. Визначте основну думку тексту, образи, настрої і мету. Покажіть, як розповідь розкриває назву оповідання, виражену фразеологізмом.

Поніс я колись сокиру до нашої сусідки, що осталась того року з малими дітьми вдовою, — кригу треба було їй коло криниці обрубати. Увійджу в хату — сидить на лавці якась жінка, а сусідки немає, у льох пішла по картоплю. Сів і я на лавці, дожидаюсь.

В хаті холодно: вікна понамерзали, стіни змокрили, з рота йде пара. Двоє менших дітей — Катруся й Гриць — сидять в одних сорочечках на полу. Од холоду аж посиніли, мох на них устав, а зуби аж бринять. Понапинали сорочки на колінця, позгиналися, боязко в щось граються. Прислухаюсь: одно заплющить очі, підійме головку, а друге питається:

— А тепер що ти бачиш?

— Бачу квітки, а по квітках літають метелики, рожеві, сині, золотенькі.

— Тепер — я! Тепер — я! — перебиває першого друге. Далі також заплющує очі і підводить головку вгору.

— А я бачу літо, ростуть яблучка рясно-рясно, та такі червоні, та солодкі-солодкі...

— Тепер тобі тепло? — питається більшеньке.

— Те-епленько... — одказує друге, а само аж цокотить зубами.

А та жінка, що сиділа на лавці, зітхнула, повернулася до мене та й каже:

— Ой леле! Правду ото кажуть: сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється...

II. Проаналізуйте, як автор створив образ холоду. Як показано, що діти маленькі?

III. Перекажіть стисло текст двічі: перший раз свій переказ адресуйте меншим від себе братикові чи сестричці або іншим дітям, другий — мамі, татові чи кому-небудь із старших людей. Перекази запишіть. Чи однакові вони будуть?

§ 13.

Фразеологічні вирази

У мові є звороти, які в певних мовленнєвих ситуаціях повторюються без змін як усталена словесна формула — так звані фразеологічні вирази. Від фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Розрізняють три види таких стійких словосполучень: кліше, штампи і складені найменування.

1. **Кліше** — звичний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми тощо.

Наприклад, існують кліше мовного етикету: *добрий ранок, доброго здоров'я, радий Вас бачити, до побачення, на добраніч, бувайте здорові, на все добре, будь ласка, якщо Ваша ласка, ласкаво просимо, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію, з роси й води, бажаю щастя й добра Вам.*

Для позначення різних явищ суспільно-політичного життя вживають усталені звороти на зразок: *правляча верхівка, посадова особа, засоби масової інформації, сфера обслуговування, правоохоронні органи, організована злочинність, криміногенна ситуація, виборчий блок, передвиборча агітація, результати виборів, всенародне обговорення, пленарне засідання, маніпулювання громадською думкою, комплексні заходи, стан довкілля.*

В офіційно-діловому спілкуванні використовують, наприклад, такі кліше: *згідно з розпорядженням, відповідно до чинного законодавства, порядок денний, поставити питання на розгляд, довести до відома, взяти до уваги, вжити заходів, надати допомогу, за місцем основної роботи, у зв'язку з виходом на пенсію, укласти договір, матеріальна відповідальність.*

Такі та інші подібні кліше слід запам'ятовувати й доречно вживати.

2. **Штампи** — це стерті від частого невмотивованого вживання вирази, які втратили свою інформативність. Штампи найчастіше трапляються в діловому мовленні, в газетних статтях: *дати пунтівку в життя, біле золото* (про бавовну), *чорне золото* (про вугілля), *люди в білих халатах* (про лікарів), *мати велике значення, відігравати важливу роль, являти значний інтерес, приділяти значну увагу, необхідно відзначити.*

Штампи виникають і тоді, коли звороти офіційно-ділового мовлення вживають у побутовій розмові, у художніх, публіцистичних творах, наукових працях: *у зв'язку з відсутністю коштів, при наявності відповідних умов, у даний час, поставити на лінійку готовності, проведена певна робота.*

Це може бути й нагромадження зайвих слів: *проведення роботи по впорядкуванню території* (замість: *впорядкування території*), *робота по впровадженню нових методів, роботи по ремонту, працюють над здійсненням завдання поліпшення роботи транспорту, питання забезпечення виконання плану, питання проведення боротьби зі злочинністю.*

Штампи затуманюють зміст висловлювання, роблять мову важкою для сприйняття, нечіткою. Штмпів слід уникати.

3. Складені найменування відрізняються від фразеологізмів тим, що, як і кліше, вони позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, їхні компоненти, як правило, зберігають своє лексичне значення, проте вони сукупно позначають одне поняття чи називають одне явище і мають сталий склад: *ядерна реакція, атомна вага, електромагнітне поле; продуктивні сили, фонд заробітної плати, додана вартість; аналітична геометрія, інтегральне числення, диференціальні рівняння, теорія ймовірностей; центральна нервова система, синдром набутого імунodefіциту, запалення легень; називний відмінок, умовний спосіб, дісприкетниковий зворот; районна державна адміністрація, капітан першого рангу, надзвичайний і повноважний посол; Чорне море, Донецький кряж, Волинська область.*

Трапляються складені найменування, мотивація значень яких тою чи іншою мірою втрачена: *адамове яблуко* (борлак), *петрів батіг* (цикорій), *антонів вогонь* (гангрена), *грудна жаба* (стенокардія), *куряча сліпота* (хвороба очей), *собача кропива звичайна, волоський горіх*. Тим вони наближаються до фразеологізмів.

69. Прочитайте тексти, знайдіть у них кліше і штампи.

I. Відповідальна людина, що працює в одній керівній установі, приходиться щодня на роботу, як їй і належить, о дев'ятій годині вранці.

Людина ця виконує відповідальну роботу, розробляє й вирішує справи, над якими слід подумати, слід про ці справи прочитати чимало матеріалів, продивитися книжки, прикинути, порівняти, зважити, а потім уже вирішити...

Ну, от, значить, рівно о дев'ятій годині ранку людина сіла за стіл...

Раптом:

— Др-р-р-р! — телефон.

Відповівши на перший дзвоник, людина розгортає справи, читає.

— Др-р-р-р!

— Я вас слухаю!

Після п'ятнадцятого "др-р-р!" людина, беручи телефонну трубку, вже говорить не "я вас слухаю", а "ну?!", потім, схаменувшись, поправляє: "Пробачте, не "ну?!", а я вас слухаю!"

Після сімдесят п'ятого "др-р-р!" людина довго-довго дивиться на телефон, потім, ніби щось пригадавши, бере телефонну трубку і каже:

— Ви мене слухаєте? (*Остан Вишня*).

II. Івана Максимовича Гичку медом не годуй — дай раду...

На кожній нараді провідне слово брав Іван Максимович.

— Василю Петровичу! — гукав до економіста. — Де ви працюєте — у нас в авангардному господарстві чи в якомусь відстаючому? Скільки я вам казав і попереджав: по надою молока ніколи стрілки вниз не ведіть! Малюйте тільки вгору і вгору... Хай ваша рука не тремить. Хай витягує показники на верхню шкалу... Хіба вам не ясно?

Однієї нічки темненької, після довготривалої наради, Іван Максимович лишився сам. Мав скласти пропозиції до завтрашньої наради.

Читав і поправляв: а) Слухали: совка голову підняла. Ухвалили — вжити заходів. б) Слухали: несучки здали темпи. Постановили — виявити і доповісти, який фактор гальмує несучість...

Іван Максимович не встиг закінчити свій улюблений вислів — налягти на опорос, як двері раптом розчинилися і довгоносики валом повалили до столу (О. Ковінька).

70. З українськомовної газети (“Урядовий кур’єр”, “День”, “Україна молода”, “Слово Просвіти”) випишіть 10 кліше і складених найменувань. Яких сторін суспільного життя вони стосуються?

71. I. Уважно прочитайте текст. Складіть його план.

“Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино, — згадує Олена Теліга бенкет, влаштований в еміграції комітетом російських монархістів. — Не відомо хто і не відомо з якого приводу почав говорити про нашу мову зо всіма відомими “залізяку на пузяку”, “собачій язик”, “мордописня”... Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мене дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: “Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!..” З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою”.

Олена Теліга
(Шовгенева).

Олена народилася у місті Іллінську під Москвою, зростала в Москві й Петрограді. Іноді влітку приїздила до бабусі на Харківщину, проте української мови не знала. Гувернантка навчала дівчинку французької та англійської мов. Батьки, за походженням українці, розмовляли російською. Та коли з лютевими подіями 1917 року відкрилися можливості до творення вільної України, батько Олени Іван Шовгенів (який на той час мав хорошу посаду в Росії, ранг штатського радника, був відзначений орденами св. Станіслава II і III ступенів) переїхав з родиною до Києва — вирішив служити Україні. Олені було тоді дванадцять років, вона навчалася у третьому класі приватної Київської жіночої гімназії, де вперше почала вчити українську мову.

1920 року Іван Шовгенів, який брав активну участь у побудові Української держави, відступив на захід з армією УНР. За кілька років і Олена з матір’ю та двома братами перейшли до Польщі, а потім до чеського міста Подєбради. Там за сприяння чеського уряду та президента Томаша Масарика українська діаспора отримала добрі умови для розвитку. Івана Шовгеніва обрали ректором

Української господарчої академії, а Олена, долаючи мовні й світоглядні труднощі, завершувала середню освіту. Про цей період вона писала згодом Уласові Самчукові: “Мені п’ятнадцять років, я ж народжена у царстві імператора всіх росів, вихована на мові Пушкіна і враз, перейшовши кордон, опинилася не лише в Польщі, що здавалася мені романом Сенкевича, не лише “в Європі”, але й у абстрактному царстві Петлюри, що говорило “на мові” і було за “самостійну”... Уявіть собі великодержавного, петербурзького, імперіального шовініста, який з перших дитячих років звик дивитися на весь простір на схід, захід і південь від Петербурга як на свою кишенькову власність. І якого не обходять ні ті живі людські істоти, що той простір заповнюють, ні ті життєві інтереси, що в тому просторі існують”. Олена Шовгеніва була товариською, хоча й “з характером”, мала багато друзів. Як згадує Наталя Левицька-Холодна, “вона завжди була оточена студентами, які постановили навчити її української мови. Найзавзятіше взявся за це кубанець, бандурист Михайло Теліга”.

Майбутній чоловік Олени також мав свій шлях до українства. Почувши гру бандуриста, він, студент військово-фельдшерської школи у Катеринодарі (нині Краснодар) теж захотів навчитися грати. Товариш познайомив його з Миколою Богуславським, який грав на цьому суто українському інструменті, знав історію козаччини та мав велику бібліотеку. З першої ж зустрічі Богуславський заворожив Михайла: “Почав він розповідати про те, що, мовляв, ми, козаки, нащадки того лицарства, яке віками боронило український народ, звелись нінащо, навіть говорити не вміємо по-своєму... Потім він узяв якусь велику книгу й почав читати з першої сторінки... Слова Аркасові глибоко запали мені в душу, і вже в тій хвилині я відчув, що сила тих слів якось перевертає увесь мій психічний уклад. Я став розуміти тоді, чому він гнівається на козацтво. Мені стало соромно за самого себе...”

І Олена, і Михайло свічу самоусвідомлення не ховали “під посудину”, вона сяяла яскраво і для всіх. Відчувши відродження у собі, прагли також відродження довкола себе. У час німецької окупації Олена Теліга як член ОУН перебувала у Києві, брала участь у діяльності Української національної ради, працювала у Спілці письменників, видавала журнал “Литаври”. Прагнула повного звільнення України — і від “совітів”, і від німців. 9 лютого 1942 року гестапівці влаштували засідку у приміщенні київської Спілки письменників. Арештованих (серед них Михайла і Олену Теліг) відвезли до гестапо, а 21 лютого розстріляли у Бабиному Яру (загалом, у тому страхотливому яру німці знищили 621 оунівця). Це, мабуть, не випадково, що саме на день пам’яті цих українських патріотів припадає Всесвітній день рідної мови (*Я. Музиченко*).

II. Підготуйте усний виступ за всіма правилами риторики на тему “Мова мого народу — моя мова”. Для цього використайте матеріал цієї вправи, прочитайте ще раз §1 підручника, а також поцікавтеся, як свого часу до рідної мови повернулися інші українські письменники (зокрема Б. Грінченко, О. Олесь, В. Сосюра, Б. Антоненко-Давидович). Складіть тези виступу.

- 72.** Прочитайте, запам'ятайте і при нагоді використовуйте усталені вислови подяки. Уміти дякувати — риса вихованої людини (дякую споконвіку означало “бажаю доброго здоров'я”).

Дякую Вам! Дозвольте подякувати Вам! Спасибі! Я вам дуже дякую! Щиро Вам дякую! Я Вам безмежно вдячний (вдячна) за допомогу! Од щирого серця складаю Вам дяку за це! Прийміть мою подяку! Моя сердечна подяка Вам! Моя Вам глибока вдячність! Не знаю, як Вам і дякувати! Я завжди із вдячністю згадуватиму Ваш вчинок (те, що Ви зробили для мене)! Ви зробили мені велику послугу! Я у великому боргу перед Вами! — Прóbщу! Нема за що! Богові дякуйте! Чим міг, допоміг. Людина людину повинна підтримати. На здоров'я! Чим багаті, тим і раді!

- 73.** Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Який склад лексики української мови за походженням?
2. Які ознаки слів іншомовного походження?
3. Що таке лексичне значення слова і як здійснюється зв'язок між словом і реальним предметом чи явищем?
4. На які групи слів за значенням поділяється лексика?
5. Як співвідносяться між собою значення в багатозначних словах?
6. Яка різниця між переносним значенням слова і його переносним вживанням?
7. Які є способи переносного вживання слів?
8. Чим подібні і чим різняться омоніми та пароніми?
9. Як будуються синонімічні ряди?
10. На які групи поділяються фразеологізми за складом і за значенням?
11. Чим подібні і чим різняться фразеологізми і крилаті слова?
12. Яка різниця між словесними кліше, штампами і складеними найменуваннями?

I. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 1-13)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		009		017	
002		010		018	
003		011		019	
004		012		020	
005		013		021	
006		014		022	
007		015		023	
008		016		024	

Цифрові відповіді на поставлені запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними пе-

ревірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

001. Чи є в світі кращі й гірші мови (крім рідної)?

1) так; 2) ні.

002. Якою мовою було видано першу в світі "Енциклопедію кібернетики"?

1) англійською; 2) російською; 3) гінді; 4) німецькою; 5) українською.

003. Які компоненти мови найбільш змінні?

1) фонетика; 2) лексика; 3) граматики.

004. У яких словниках розкривається походження слів?

1) у тлумачних; 2) у нормативних; 3) у генетичних; 4) у функціональних; 5) у вибіркових.

005. Скільки томів має "Словник української мови"?

1) 9 томів; 2) 11 томів; 3) 12 томів; 4) 15 томів.

006. Реєстрове слово в словнику разом з поясненнями називається...

1) групою; 2) реєстром; 3) довідкою; 4) розділом; 5) статтею.

007. Скільки слів української мови дійшло до нашого часу від VI ст.?

1) понад 7 тис.; 2) понад 10 тис.; 3) понад 13 тис.; 4) понад 17 тис.; 5) понад 20 тис.

008. Якби нараз видати всі українські народні пісні, скільки б це було великих томів?

1) 10 томів; 2) 30 томів; 3) 50 томів; 4) 70 томів; 5) 100 томів.

009. Іншомовні слова мають такі специфічні ознаки:

1) починаються на **а**; 2) починаються на **о**; 3) мають звук [**ф**]; 4) починаються на **і**; 5) чергування **о, е з і**; 6) збіги голосних у коренях.

010. Запишіть номери іншомовних слів.

1) липень; 2) факт; 3) поет; 4) бюлетень; 5) вікно.

011. За значенням слова бувають:

1) запозичені; 2) повнозначні; 3) застарілі; 4) вказівні; 5) службові.

012. Лексичне значення відомого слова ми розуміємо, тому що...

1) воно написано; 2) складається зі звуків; 3) знаходимо названий ним предмет; 4) уявляємо названий ним предмет; 5) можемо повторити слово.

013. Запишіть номери однозначних слів.

1) вівторок; 2) земля; 3) стіна; 4) горобець; 5) сон.

- 014.** Правильно поєднайте слова: *задачу...*
1) *розв'язують* чи 2) *вирішують*; 3) *вірно* чи 4) *правильно*.
- 015.** Зробіть те саме, що й у завданні 014: *складають...*
1) *50 відсотків*; 2) *дрова*; 3) *більшість*; 4) *виняток*; 5) *зброю*.
- 016.** Що означає вислів *не дивлячись на дощ?*
1) *не беручи до уваги*; 2) *відвернувши очі*; 3) *перебігаючи*.
- 017.** Перенесення назви з одного предмета на інший називається...
1) *метонімія*; 2) *порівняння*; 3) *метафора*; 4) *синеодоха*; 5) *двозначність*.
- 018.** Позначте синонім чи синоніми до слова *бгати*.
1) *нести*; 2) *жмакати*; 3) *брати*; 4) *жужмити*; 5) *хапати*.
- 019.** Позначте синонім чи синоніми до слова *вдосвіта*.
1) *рано-вранці*; 2) *ні світ ні зоря*; 3) *завидна*; 4) *ранесенько*; 5) *світає*.
- 020.** Випишіть номери словосполучень з омонімами.
1) *полотно залізниці*; 2) *полотно пилки*; 3) *ляне полотно*; 4) *клуб диму*; 5) *спортивний клуб*.
- 021.** Правильно доберіть означення до іменників-паронімів 1) *кампанія* і 2) *компанія* з-поміж прикметників-паронімів.
1) *дружня*; 2) *дружна*; 3) *виборча*; 4) *виборна*.
- 022.** Відтворіть іменникові фразеологізми, добираючи до прикметників 1) *білий*, 2) *лихий*, 3) *наріжний*, 4) *перший* потрібні іменники (позначте їхні номери).
1) *пісня*; 2) *камінь*; 3) *ластівка*; 4) *ворона*; 5) *година*.
- 023.** Як називаються фразеологічні вирази, що належать окремим людям?
1) *штампи*; 2) *кліше*; 3) *крилаті слова*; 4) *каламбури*; 5) *прислів'я*.
- 024.** Відтворіть кліше мовного етикету, добираючи до слів 1) *будьте*, 2) *бувайте*, 3) *глибоко*, 4) *щиро* потрібні прикметники.
1) *здорові*; 2) *вдячні*; 3) *ласкаві*; 4) *зворушені*.

Тренувальні тести у форматі ЗНО.

ПРАКТИЧНА РИТОРИКА

- § 14. Риторика як мистецтво
- § 15. Текст, його компоненти
- § 16. Побудова тексту
- § 17. Синтаксична єдність
- § 18. Стилїстика тексту
- § 19. Редагування тексту
- § 20. Культура мовлення
- § 21. Мовний етикет

§ 14.

Риторика як мистецтво

Риторика — наука про те, як гарно, майстерно й переконливо виголошувати промови. Риторика ще називають мистецтвом красномовства. Риторика стосується усного мовлення.

Значного розвитку риторика набула ще в античному світі. Її батьківщиною вважають Давню Грецію. Велику увагу їй приділяли Сократ, Платон, Арістотель. Найславетнішим промовцем (оратором) Давньої Греції був Демосфен (384–322 рр. до н.е.). Про нього розповідають, що перший його виступ у суді був невдалим: слабкий голос, погана дикція, переривчасте дихання, нервово пересмикування плечима. І тоді, як пише давньогрецький письменник Плутарх, “він облаштував собі під землею приміщення й щоденно спускався туди відпрацьовувати сценічні прийоми та зміцнювати голос, нерідко проводячи там по два, а то й три місяці підряд, наполовину поголивши голову, щоб неможливо було з’явитися на людях, навіть якщо захочеться. Шепеляву вимову він намагався виправити тим, що, набравши в рот камінців, читав уголос уривки з поетичних творів”.

Найвідомішим промовцем Давнього Риму був Цицерон (106–42 рр. до н.е.). Він розробив власну теорію красномовства. Ідеальним оратором Цицерон вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, філософію, юриспруденцію і вміє володіти аудиторією. Промовець має бути патріотом, який живе ідеалами своєї держави й народу.

Риторика була в пошані й у наших предків. Зразки риторичного мистецтва з дохристиянських часів дійшли до нас у так званій Велесовій книзі (IX ст.). Духовні провідники українських племен — волхви — закликали одноплемінників пам’ятати про діла своїх предків, шанувати богів, виконувати їхні настанови й боронити рідну землю. Найвідомішими християнськими ораторами Київської Русі були перший київський митрополит Іларіон (XI ст.) та Кирило Туровський (XII ст.). У XVII–XVIII ст. риторика викладалась у Києво-Могилянській академії. Найбільше до розвитку теорії риторики того часу спричинився Феодан Прокопович (1681–1736).

Мистецтво красномовства ґрунтується на культурі мислення, глибокій і різнобічній освіченості, на бездоганному знанні мови й досконалому володінні мовленням.

За метою виступи бувають **інформаційні** (у них повідомляють певні факти, аналізують події, викладають окремі, конкретні наукові досягнення), **переконувальні** (доводять правильність чи хибність певних дій, поглядів), **закличні** (оратори спонукають слухачів до певних вчинків, дій), **розважальні** (вітальні слова, тости, жарти, анекдоти тощо).

До підготовки виступу ставляться такі ж вимоги, як і до складання будь-якого тексту. Матеріал для виступу промовець бере з відповідної літератури, що стосується теми, із спілкування з людьми, з власного життєвого досвіду та з власних роздумів.

Виступ починається звертанням до слухачів (*дорогі друзі, шановне товариство, пані й панове* тощо). У вступі промовець стисло пояснює мету чи причину свого виступу, готуючи таким чином ґрунт для його сприйняття. Основну частину слід будувати за чітким планом, щоб простежувався логічний зв'язок, певна послідовність у викладі думок. У завершальній частині стисло підсумовують сказане і роблять певний висновок, ставлять чітко визначене завдання, проголошують заклик до дії. Наприкінці звичайно дякують слухачам за увагу.

Текст з погляду риторики повинен характеризуватися такими основними ознаками, як правильність, точність, багатство, логічність, доречність, щирість.

Правильність мовлення означає безпохибне дотримання норм літературної мови у вимові, у доборі слів, у використанні граматичних форм, у побудові словосполучень і речень відповідно до умов спілкування. Правильна мова забезпечує адекватне розуміння тексту всіма мовцями.

Точність мовлення забезпечується знанням предмета розмови і знанням мови в усій її повноті та вмінням узгодити знання про предмет зі знанням мови. Для цього потрібно з багатого словникового запасу добирати такі мовні одиниці й форми їх, які б забезпечили досягнення мети спілкування. Вжиті в тексті слова й поєднання слів повинні повністю відповідати їхнім ustalеним значенням. Тільки в такому разі слухачі правильно зрозуміють промовця.

Багатство мовних засобів передбачає використання в тексті синонімів, синонімічних висловів, порівнянь, різноманітних моделей речень, зокрема й ускладнених (з відокремленими членами, з внесеннями) та складних (складносурядних, складнопідрядних, складних безсполучникових, складних конструкцій), двоскладних і односкладних, повних і неповних. Ця якість дає змогу уникнути набридливої, нудної одноманітності. Водночас речення не повинні бути надто довгі, слід уникати також незрозумілих рідковживаних слів.

Логічність викладу досягається завдяки чіткому дотриманню причинно-наслідкових зв'язків між окремими висловлюваннями, правильному відтворенню взаємозумовленостей і взаємозалежностей між явищами, коли кожне наступне положення впливає з попереднього або доповнює його. При такому викладі всі докази, факти, образи підпорядковуються основній меті — доведенню певної думки, розкриттю певних закономірностей.

Доречність мовлення — це його відповідність ситуації, добір таких мовних засобів і такої форми спілкування, які якнайкраще відповідають змістові повідомлення й характерові стосунків між співрозмовниками, дають бажані наслідки. Доречними повинні бути не тільки слова, а й тон, інтонація мовлення: офіційна чи інтимна, урочиста чи жартівлива, схвальна чи насмішквата. Виступ повинен бути зрозумілий, доступний. І при всьому цьому слід дотримувати норми етики, загальної високої культури.

Щирість — це глибока переконаність промовця в цілковитій своїй правоті, у справедливості того, що він стверджує, що обстоює. Якщо промовець кривить душею, його виступ не буде переконливий для інших.

Під час виступу треба дотримувати таких правил: чітко уявляти мету свого виступу і підпорядковувати їй кожний мовний засіб; розуміти внутрішній світ слухачів і враховувати його; підтримувати зворотний зв'язок з аудиторією, стежити очима за слухачами й реагувати на їхню поведінку; надавати своїй мові якомога більшої образності, використовувати конкретні свіжі приклади і тим впливати на уяву слухачів; виразно й достатньо голосно промовляти слова, щоб їх усі добре чули. Щоб поживавити виступ, промовець може вдатися до використання доречних афоризмів, крилатих слів, прислів'їв, приказок, дотепів.

Для налагодження контакту зі слухачами використовують такі мовні засоби, як паузи (не надто затяжні), підвищення й пониження тону, прискорення й сповільнення темпу мовлення, збільшення й зменшення сили голосу, виділення слів у фразах відповідними наголосами.

74. Прочитайте висловлювання видатних людей про ораторське мистецтво і зробіть власні висновки про принципи риторики.

1. Промова, яка турбується про істину, повинна бути простою і нехитромудрою (*Сенека*). 2. Обов'язок оратора — говорити правду (*Платон*). 3. Усякому, хто виголошує промову, треба прилаштуватися до слухачів, якщо він не хоче слів на вітер кидати (*Сократ*). 4. Багато говорити і багато сказати — не те саме (*Софокл*). 5. Оратор повинен володіти дотепністю жартівника, думками філософа, образним словом поета, пам'яттю законодавця, голосом трагіка, грою такою, як у найкращих лицедіїв (*Цицерон*). 6. Ясність — ось найкраща прикраса істинно глибокої думки (*Л. Вовенарг*). 7. Добре говорити — значить добре думати вголос (*Ж. Ренар*). 8. Слово, яке не доходить до іншого, мертве (*Г.-Г. Гадамер*). 9. Краще нічого не сказати, ніж сказати нічого (*Г. Скворода*). 10. Оратори, які ніяк не можуть зупинитися, — справжні мучителі слухачів (*І. Бехер*).

75. Прочитайте вголос скоромовки — спочатку повільно, а потім у швидкому темпі, чітко промовляючи звуки.

1. З гори вскач, а на гору хоч плач. 2. Добра та рада, де щирая правда. 3. У Щедрий вечір щедрувати, щастя людям дарувати. 4. Водовоз возить возом воду з водопроводу. 5. Гава на ганку гудзик згубила. 6. Вір своїм очам, а не чужим речам. 7. Тік потік не в той бік, текли потоки в різні боки. 8. У полі поле Поля просо, буде в Полі проса досить. 9. Ти, малий, скажи малому, хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже. 10. Забув Кіндрат Панкратів домкрат, а Панкрату без домкрата не піднять на тракті трактор, тому жде на тракті трактор Кіндрата з домкратом Панкрата.

76. **І.** Прочитайте уривок однієї з проповідей, уміщених у Велесовій книзі. Простежте, які мовні засоби використовує промовець, щоб вплинути на почуття й свідомість слухачів.

Це рече Птиця-Мати Слава до нас, аби ми підняли мечі свої на захист свій і її. Це б'є крилами о землю і порох підіймає до Сварги [до неба]. А це бо впала на землю і б'ється об неї, ніби страшитись за нас. І тут стрепенулась, крикнула, яко кречет, і той крик проник до серця нам. І те повинні відати, яку суру [священний напій] пили. До січі йшли і там одержали напій інший, богами скріплений; і той буде нам як Вода Жива опісля, в час Тризни великої, що є про всіх померлих за землю свою.

Це бог Сварожець дивився на нас із Сварги своєї чудової, і, дивлячись на раті наші, рахував їх на перстах своїх і не мав їх достатньо; і рахував їх на пальцях ніг своїх, і возвістив пращурам нашим, що ми — сила велика і не зможуть подолати нас вороги наші. Бо потовчемо їх і гнатимемо їх, доки не поглине їх земля, і здохнуть у Марі, і Мор їх візьме.

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Як Птиця-Мати передає нагальність того, що вона хоче сказати?
2. Як оцінено смерть, прийняту за рідну землю?
3. Чому захисникам рідної землі не треба мати страху?
4. Як позначено велику кількість захисників рідної землі?
5. Як Птиця-Мати вселяє своїм людям віру в перемогу?

77. Прочитайте уривок з публіцистичної статті. Яке слово в ньому ключове? Як розкрито його зміст у тексті? Які риторичні засоби при цьому використано?

Не знаю, хто перший увів до української мови слово “перевертень”, але саме явище духовного та морального потурнацтва, по-підлабузницькому залежного думання, ганебного почуття меншовартості (“І ми не ми, і я не я”) виявив, розкрив, засудив та висміяв найгостріше (і по сьогодні) саме Шевченко.

Вслухаймося в ті його гострі й влучні присуди, придивімося до їхньої — не на один день! — точності: “А тим часом перевертні нехай підростають та поможуть москалеві господарювати...”; “один на одного кують кайдани в серці”; “по-московськи так і ріжуть, сміються та лають батьків своїх, що змалечку цвенькати не навчили по-німецьки...” (В. *Дончик*).

78. Перед вами уривок з промови І. Мазепи, з якою він 1708 року звернувся до українських урядників, обґрунтовуючи своє рішення стати на бік шведського короля в його війні з Московією. Чи переконливі аргументи гетьмана? Цю промову повністю наведено в “Історії Русів”, творі з кінця XVIII століття. Прочитайте уривок і визначте основну думку кожного абзацу. Доведіть, що це не усний, а письмовий варіант гетьманової промови. Продумайте, як би ви побудували усний виступ. Свій виступ запишіть.

Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху, для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка або ціль усього нещастя.

О. Курилас. Іван Мазепа.

Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли спороджувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішиться в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити і не подумати про себе самих?

Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюбленця, Короля Лещинського; і вже тут нема і не буде місця договорам про наші права і привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються,

бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє.

А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен.

Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам-бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безустанно народові од військ Московських, і з проханням потвердити договірні статті, при віданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею.

Отже, застається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах успадкування і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене Гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою.

79. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Не води мене за ніс, Федю. Я старий горобець. Стріляний-перестріляний (П. Загребельний). 2. І від чого я так побиваюся за всякою усячиною? Чого вона мене до живого доймає? (Панас Мирний). 3. Нема ніде нічого, а вона якогось дуба смаленого править та обіцяє груші на вербі! (Леся Українка). 4. Хороша, чесна він людина, але жив наче за хмарами (З. Тулуб). 5. Я дуже радий. Нарешті ми виведемо його на чисту воду (О. Довженко).

§ 15. Текст, його компоненти

Текст — це сукупність речень (синтаксичних єдностей), об'єднаних у тематично й структурно завершену цілість, що передає певну інформацію.

Тексти бувають усні (промова, доповідь, розмова двох чи більше людей, магнітофонний чи електронний запис) і письмові (писаний від руки лист, надрукована стаття, наукова праця, художній твір тощо); короткі (телеграма, оголошення) і великі (повість, роман, наукова монографія тощо).

Текст характеризується зв'язністю й інформативністю.

У будь-якому тексті виділяються такі основні компоненти: думки, образи, настрої, мета, зорієнтованість на читача або слухача.

Думки — це та основна інформація, яку автор хоче донести до читача або слухача. Заради них звичайно й твориться текст. Думки, як правило, мають своє точне вираження в словах. Вони сприймаються на рівні внутрішнього мовлення. Думки повинні бути чіткими, логічними, зрозумілими насамперед для автора, а отже, й для читача та слухача.

Наприклад, в уривку *О слово рідне! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, осяй мій край і розлетися дощами судними над ним* (О. Олесь) основна думка — це потреба утвердження рідного слова на рідній землі.

Образи (картини, портрети, замальовки, описи, деталі — не тільки в художніх, а й у наукових та ділових текстах) викликають у читача чи слухача певні зорові, слухові, смакові, нюхові, дотикові, інші чуттєві уявлення й асоціації. Образи сприймаються на межі свідомості й підсвідомості. Вони, щоб їх правильно сприйняли, повинні відповідати враженням, життєвому досвідові читача або слухача, яким призначено текст, бути чіткими, несуперечливими, яскравими. Образи обов'язково підпорядковуються основній думці і підсилюють та увиразнюють її.

Наприклад, читаючи наведений вище уривок, ми наче бачимо блискучий меч у чийсь руці, далі — осяйне сонце, що посилає лагідні промені на землю, чуємо помірний шум дощу і все це пов'язуємо зі звуковим словом. Зрозуміло, при тих самих словесних навіюваннях у різних людей виникають різні образи. Але щоб сприйняти, зрозуміти сказане, ми обов'язково повинні так чи інакше уявити те, про що говориться, інакше воно не дійде до нашої свідомості.

Настрій, — а ним пройнятий будь-який текст, починаючи від поезії, де він найсильніше виявлений, і кінчаючи офіційними документами, — не має точного словесного вираження. Він досягається добром відповідних слів, різним поєднанням їх, порядком, звуковою організацією тексту, а також його композицією і навіть зовнішнім оформленням. В усній мові настрої передається ще й за допомогою інтонації, жестів та міміки. Настрої, закладені у тексті, сприймається підсвідомо й викликає в читача чи слухача почуття радості або смутку, заспокоєння або тривоги, насолоди чи невдоволення, легковажності чи серйозності, інші різні емоції.

Наприклад, настрої, який навіває наведене висловлювання О. Олесь, — рішучий, піднесений, світлий.

Мета — це те, який вплив хоче справити автор тексту на читача чи слухача: спонукати його до якихось дій, змусити задуматися над якоюсь проблемою, переконати в чомусь, передати певні знання, звернути увагу на якісь явища, налаштувати на певний лад, викликати співпереживання, зміцнити впевненість у чомусь, дістати інформацію про щось тощо. Меті підпорядковуються думки, образи, настрої, закладені в тексті.

Наприклад, в уривку з вірша О. Олесь, наведеному вище, автор переконує читача в життєдайній силі рідного слова, в потребі плекати його. Це мета його висловлювання.

Зорієнтованість на певного читача чи слухача виявляється в тому, що про ту саму подію ми по-іншому будемо розповідати батькам, по-іншому друзям і ще по-іншому малознайомій людині, відповідно добираючи слова й звороти, будуючи образи, роблячи натяки. Кожен текст — це спілкування, навіть якщо він монологічний. Тому текст твориться не взагалі, а з розрахунку на певного читача чи слухача. Тільки такий адресат більш-менш точно сприйме те, що хотів сказати автор.

Наприклад, розглядуваний вище уривок зорієнтований передусім на тих, кому не байдуже рідне слово, хто вболіває за його долю, хто хотів би бачити його шанованим, могутнім.

80. Прочитайте текст і виділіть у ньому основну думку. Визначте, що надає цьому текстові піднесеного, урочистого настрою (слова, звороти, форма тощо). Розкажіть, які образи виникали у вашій уяві, коли ви читали або слухали цей текст.

АКТ

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року.

- 81.** Прочитайте текст і визначте: 1) яка в ньому основна думка і яке значення для кращого розуміння її має позначення року події; 2) які образи виникали у вашій уяві, доки ви читали розповідь, і в якій послідовності вони розгорталися; 3) яким настроєм пройнятий твір; 4) з якою метою автор веде свою розповідь; 5) на яких читачів розрахований твір; 6) як поділ тексту на абзаци пов'язаний із змістом.

Ще змолоду мріяли ми з дружиною побувати на могилі Тараса й у всіх інших шевченківських місцях Черкащини, але все якось не випало подорожувати то через брак коштів на дорогу, то через усякі життєві негаразди... Та ось підросли наші дітки, розвіялися трохи над нашою родиною навісні хмари — і ми вирішили-таки всі разом податися в давно омріяний край.

До Канева із Запоріжжя плвли теплоходом майже цілу добу. Ішов липень 1976 року. Була чудова година — і ми, стоячи на палубі, милувалися Славую та його зеленими й золотими берегами.

На другий день, під обідню пору, наш корабель пристав до Канівського причалу. Ще не зійшовши на землю, я помітив біля пристані з десяток бабусь і одного дідуся, що продавали квіти. Помітили це й мої дружина та дітки.

— Татку, а он, бачиш, квіти продаються! — зашебетала семилітня донечка. — Давайте купимо дідушеві Тарасу!..

— Обов'язково, — кажу, — купимо, серденько.

Зійшли на берег і відразу ж звернули до продавців. Донька не вгавала, тримаючись за мою руку:

— Татку, а які ми купимо квіти?

— Та ось побачиш, — кажу.

Підходимо до передніх бабусь, а вони, знаючи наш намір, почали навперей пропонувати свої букети. Квіти в них у руках і у відрах із водою були дуже

Могила Тараса Шевченка в Каневі.
Кін. XIX ст. Гравюра з журналу
"Киевская старина".

гарні, садові, але не ті, яких я шукав очима... І раптом я угледів те, що хотів! Останній у ряду продавців дідусь тримав у руках пучок синіх-синіх волошок, а біля нього у відрі красувався чи то жовтий оман, чи то дрік польовий. Ми підійшли до старенького, дізналися про ціну його краси, і він, приязно й багатозначно посміхаючись, подав нам жовто-блакитний букет.

— Пхе!.. Ну що то за квіти? Бур'ян степовий... — лепетали ображені бабусі.

— Еге, Горпино... Ти нічого не петраєш, — обізвався дідусь. — Цей дядько знає, з якими квітами йти на Тарасову могилу...

І ми пішли. Крутими сходами довго піднімалися на священну гору. Піднімалися, ніби в небо до Бога. Попереду ступала донечка. Її рученята тримали цвіт нашої Свободи і Тарасової Мрії (В. Чабаненко).

- 82.** Розгляньте уривок з наукової статті і з'ясуйте, як оформлено посилання на використану літературу (як позначено прізвище й ініціали автора; основну й додаткову назву його твору; назву журналу, збірника, де вміщено цей твір; місце, видавництво й рік видання; том, сторінку, на які робиться посилання, тощо), при цьому зверніть увагу й на скорочення, на вживання тире, двокрапки, двох косих ліній.

Євген Маланюк

В історії української літератури досить сильною є тенденція символізації постаті того чи того письменника (назавжди в її анналах Шевченко буде Великим Кобзарем, Леся Українка — дочкою Прометея, Іван Франко — Великим Каменярем). Не минула ця доля й імені Євгена Маланюка, який був каталізатором формування української еміграційної поезії в іпостасі “празької школи”, про яку дослідники дедалі частіше говорять як про “школу Маланюка”¹...

І. Фрізер говорить про Маланюка як про “незламно сильного, залізно гордого та цілком відданого ідеалам” поета і як “людину, що усвідомлює свою самотність перед величчю Всесвіту”²; Богдан Бойчук осмислює Маланюка-особистість як “трибуна” і як “людину легко-богемського покрою, щось на кшталт інтелектуалів паризького Латинського кварталу”³...

...Мистецтво уявляється мислителю “монархією”, “монархом” якої є “Геній”; воно (мистецтво) є “колективним генієм людства”, де думки, прагнення та ідеї людності є визначальними і створюють “євангелію цих релігій”; висока художність творів розуміється як “божественність”⁴. Поетичне слово у концеп-

¹ Див.: Олійник-Рахманний Р. Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919–1930 роки). — К., 1999. — С. 103.

² Фрізер І. Вступна стаття // Координати: Антологія сучасної української поезії на Заході: У 2 т. — Мюнхен, 1969. — Т. 1. — С. 36.

³ Див.: Бойчук Б. Два штрихи // Сучасність. — 1980. — Ч. 1. — С. 65.

⁴ Див.: Маланюк Є. Думки про мистецтво // Маланюк Є. Книга спостережень. — К., 1997. — С. 75.

ції Євгена Маланюка набуває символічно-алюзійного порівняння з біблійною притчею про зерна і колосся, а сам митець схожий на деміурга, що наповнює свій твір “диханням життя”, без якого той залишається “бездумним зліпком глини”¹ (О. Кухар).

¹ Маланюк Є. Поезія і вірші // Книга спостережень. — Торонто, 1968. — Т. 1. — С. 153.

83. Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Діти мої, діти! Є вас як цвіту по всьому світу, тільки вас коло матері нема! (Марко Вовчок). 2. Побували ми, практично, в різних і всяких бувальцях, скуштували, чому ківш лиха (М. Стельмах). 3. Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими (Григор Тютюнник). 4. Я намагався не надавати тим словам ваги, а самого за серце шкребли коти гострими кігтями (Ю. Збанацький). 5. Чи можете у тямку взяти ви, що горя мав я вище голови? (М. Зеров).

§ 16. Побудова тексту

У підготовці до складання тексту виділяються три етапи: конкретизація теми, формування плану тексту, збір матеріалу.

Тема — це життєве явище, подія, наукове питання, предмет розмови, що становить основний зміст тексту.

Тема, йдеться про наукову працю чи про розмову з товаришем, завжди повинна бути конкретна, чітко визначена, зрозуміла тому, кому адресовано текст. Під час творення тексту не слід виходити за межі обраної теми, бо це розпоршує увагу, призводить до поверховості. Зміст усього тексту має підпорядковуватися одній обраній темі, одному авторському задумові. Отже, перш ніж творити текст, потрібно чітко з’ясувати для себе тему й окреслити її межі.

План — це модель майбутнього тексту. Він спочатку існує в голові автора й поволі викристалізовується й обростає подробицями.

План складається за схемою: від загального до часткового, від абстрактного (задум) до конкретного (реалізація задуму). Формування плану відбувається такими етапами: 1) осмислення наміру, усвідомлення мети майбутнього тексту; 2) вибір адресата; 3) перші начерки основних думок майбутнього тексту; 4) складання простого плану-схеми з 3–5 пунктів; 5) поділ пунктів на підпункти, деталізація їх; 6) перестановка окремих пунктів і підпунктів відповідно до загального задуму; 7) прив’язка окремих думок, прикладів, аргументів, образів до тих чи інших пунктів плану.

План допомагає впорядкувати думки автора. “Якщо знання людини не впорядковані, то чим більше вона знає, тим більшою буде плутанина в її думках” (Герберт Спенсер).

Найвідповідальнішим етапом у підготовці до складання тексту є **збір матеріалу**, який має на меті накопичення виражальних засобів, думок і фактів.

По-перше, треба зжитися з темою, щоб думка свідомо й мимовільно працювала якийсь час на неї (бо будь-який текст — це передусім наслідок розумової діяльності його автора). Думки, які виникатимуть при цьому (байдуже, досконалі вони чи недосконалі), слід записувати або на окремих картках, або підряд в окремому зошиті, нумеруючи їх, щоб потім легше було відбирати і ставити їх на потрібні місця в тексті.

По-друге, слід знайти літературу якщо не прямо з обраної теми, то чимось близьку до неї і, читаючи її, виписувати слова, словосполучення, звороти, а також окремі цитати, пов'язані з темою (цитати слід обов'язково брати в лапки й зазначати при них повну назву праці та вказувати сторінки), а також нотувати власні думки, які при цьому виникають.

Звичайно, не весь зібраний матеріал буде потім використано: щось не стосуватиметься теми, щось виявиться надто другорядним, несуттєвим або й узагалі недоречним чи хибним, щось буде непереконливе, а чогось є надмір, введення його перевантажить текст. Але під час підготовки до складання тексту всі думки, факти тощо, більш-менш дотичні до обраної теми, слід ретельно занотовувати.

Приступаючи до складання письмового тексту, першим чином треба добре обдумати заголовок. Він має бути короткий, конкретний, цікавий і виражати основну тему чи думку всього тексту.

Текст поділяється на три неоднакові за обсягом частини: зачин (вступ), виклад і кінцівку.

У **зачині** висловлюється щось найзагальніше, яке потім дістане свій розвиток у всьому подальшому викладі, або дається дуже стисле визначення предмета наступної розмови. Зачин повинен зацікавити читача чи слухача і водночас дати певний поштовх, напрям його думкам, заволодіти його увагою, активізувати увагу. Сам зачин має бути коротким, енергійним і навіть вражаючим.

Основним у кожному тексті є **виклад**. Саме тут і міститься вся та інформація, заради передачі якої певним читачам чи слухачам і твориться текст. Виклад має бути підпорядкований основній темі й меті. При цьому треба стежити, щоб думки викладалися послідовно, не суперечили основній думці й були достатньо аргументовані. Кожна наступна думка повинна впливати з попередньої або доповнювати її.

Докази, напруга з розгортанням теми повинні наростати, а не падати. Найсильніші аргументи, найяскравіші образи треба приберігати на завершення. “Кінець — ділу вінець”, — каже народна мудрість.

Текст завершується короткою **кінцівкою** (висновком, підсумком чи розв'язкою). Тут, якщо це науковий чи публіцистичний текст, можна повторити найважливіші думки, висловлені й аргументовані в основному викладі. Якщо це художній текст, наводиться епізод чи репліка, які певним чином перегукуються із зачином. У всякому разі кінцівка повинна певним чином конкретизувати зачин і не суперечити попередньому викладові, його спрямуванню. Вона так чи інакше підсумовує, завершує все сказане раніше.

84. Прочитайте заготовку Лесі Українки до так і ненаписаного твору. Дайте відповіді на такі питання: 1. Чи намічена тут основна колізія майбутнього твору? 2. Чи проглядаються характери його героїв? 3. Чи є тут такі вислови, які можуть цілком увійти до майбутнього твору? 4. Чи можна сказати, яка буде його основна думка?

На передмістю Александрії живе сім'я грецька (еллінська) в той час, коли нова віра взяла вже силу і в свою чергу стала тіснить і гнати тих людей, що держалися давнішої віри й кохалися в давній науці.

Теокрит, дуже вчений еллін, не християнин, кохається в давньому писанню, має цілу бібліотеку, — збір папірусів. Його діти, син 17-ти літ і дочка 15-ти, теж привчені до давньої науки, вірні давній релігії.

Ясний день, по полудню. Син і дочка Теокрита сидять у своєму середньому дворикові; син чита й оповіда сестрі. Приходить старий чоловік, сусіда, дуже збентежений і каже дітям, що їх батька схопили в храмі (на сходах до храму); його ув'язнено за те, що він “ширив єресь”, проповідував думки грецьких філософів, одвертав од догматів віри християнської. Він казав “нема рабів Божих” — єсть і повинні бути люди, вільні “тілом і духом”.

“Начувайтесь лиха”, — сказав старий.

“Прийдуть і в госпуду до вас: заберуть всі папіруси, понищать, попалять яко писання “єретицьке”, “поганське”.

Дівча плаче, потім радиться з братом — що робити. Зважають, що треба поховати хоть найдорожчі писані речі... Ждуть вечора з турботою, чи встигнуть поховать (коротка сценка). Уночі засвічують світло у сховах, у покої вибирають писання. Ідуть, ховають в пустині, просто в пісок. Ніч кінчається, сонце ледве встає. Обое стають на коліна, припадають до землі, молять Геліоса — берегти їх скарби. Може, настануть кращі часи. Може, колись хтось знайде ті скарби — і дознається великої мудрості: “Геліосе! рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх!”

85. Прочитайте розповідь і з'ясуйте, якої інформації для повного розуміння тексту в ній не вистачає. Доповніть її логічно.

Юрчик любить малювати. Сяде за журнальний столик і творить дива. Має осінь. Червлене листя закриває сонце, небо красується переливами розхристаних хмар, що переходять у червоні заграви на горизонті.

Кілька разів пробував малювати сонячну Італію, маму на березі моря, але в нього нічого не вийшло. Італійські краєвиди здаються несправжніми, а в мамі завжди сумні очі. Тоді Юрчик малює дощ. Небо плаче великими краплинами, що нагадують мамині сльози (О. Яворська).

Леся Українка

86. Прочитайте початок II частини повісті І. Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я” (до повернення Мотриних батьків з ярмарку) і стисло опишіть послідовність подій, зображених в цьому уривку. Визначте зачин і кінцівку в ньому.
87. Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.
1. Він знав, на чийому боці має бути (*Ю. Мушкетик*).
  2. Тут гарячки, товариство, пороти нічого. Треба з усіх боків обміркувати (*А. Головка*).
  3. Коли б нам оцей сміх та потім боком не виліз! (*О. Гончар*).
  4. Ось Буковина під боком (*Л. Мартович*).
  5. З боку Порфира нарікань не було (*О. Гончар*).

§ 17. Синтаксична єдність

Текст складається із синтаксичних єдностей. Кожна така єдність ніби мініатюрний твір. Вона будується майже за такою самою моделлю, що й твір: зачин — розгортання думки — кінцівка. Це стосується як письмового тексту, так і усного виступу.

У **зачині** висловлюється думка в її найзагальнішому вигляді. Це — найбільш самостійне речення. Хоч — не завжди: іноді воно без наступних речень може бути й незрозумілим. Часом суть зачину викладається лише в якійсь частині першого речення.

У **наступній частині** в одному або кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка, висловлена в зачині.

Між повідомленнями, що містяться в цих реченнях, може бути сурядна або послідовна залежність. При сурядній залежності всі повідомлення однаково доповнюють думку, висловлену в зачині, тобто вони називають одночасні, рівнозначні явища. Такий порядок властивий для описів. При послідовній залежності кожне наступне повідомлення доповнює попереднє. Послідовна залежність характерна для роздумів.

У **кінцівці** робиться підсумок усього сказаного. Проте кінцівка не обов’язкова. Зокрема, її не буває тоді, коли дана синтаксична єдність входить у якусь більшу синтаксичну цілісність і нею починається наступна синтаксична єдність.

Послідовність розташування окремих речень у синтаксичній єдності зумовлюється насамперед часовою, причиново-наслідковою залежністю реальних чи уявних подій, послідовністю сприймання фактів, послідовністю суджень тощо.

Зв’язок між реченнями в синтаксичній єдності здійснюється за допомогою граматичних засобів. Серед найважливіших граматичних засобів такого зв’язку виступають:

- 1) порядок слів у реченні — спочатку, як правило, ставимо відоме з попереднього висловлювання або із життєвого досвіду, а потім даємо нову ін-

формацію, як у реченнях з народної казки: *Жили собі дід і баба. І була в них курочка ряба. Знесла вона яєчко, та не просте, а золоте* — інший порядок слів у цих реченнях порушив би логічний зв'язок між ними;

2) займенники **він, цей, той, весь, такий, кожний** в усіх формах, прислівники **тут, там, тоді** і под., що вказують на предмети, ознаки, обставини, названі в попередніх реченнях;

3) синоніми й синонімічні вислови, які сприяють збереженню в уяві того самого образу: *У селі багнюка наче сказалась: що ти з неї одну ногу витягнеш, то вона до другої присмокчеться, випускати не хоче. Що ти калюжу обминеш, то попереду розлийморе чекає; берегів не видно, і дна не вгадаєш. То Юрко догадався ліщину з ліси витягнути, міряв оті баюри, щоб по шию не шубовснути...* (Є. Гуцало);

4) різні сполучні засоби, як, наприклад, слова й вислови **і, та, та й, але, однак, проте, і все ж, і тому, і ось, і водночас, і навіть, тоді, зрештою, крім того, наприклад, зокрема, ось чому, адже, до того ж, більше того, таким чином, отже, тобто, по-перше, по-друге, з одного боку, з другого боку, як уже говорилося, як було сказано, словом, коротше кажучи, справа в тому що, йдеться про те щоб, досить сказати що** тощо;

5) неповні, усічені речення, пропущені члени яких встановлюються з попередніх речень (такі речення поза текстом незрозумілі): *Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу — і більш ніколи. Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось йшло за мною. Якесь пальто. Я завернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнутись?* (М. Коцюбинський);

6) єдність місця й часу.

Правильна побудова, розташування й поєднання речень у синтаксичних єдностях увиразнює думку, робить її чіткішою, дохідливішою, зрозумілішою.

Готуючи текст для усного виступу, такі єдності треба позначити в плані й навіть пронумерувати, щоб зберегти логічну послідовність викладу думок.

88. Прочитайте уривок з I частини повісті І. Нечуя-Левицького “Кайдашева сім'я”, починаючи словами “Вийшовши з церкви, Кайдаш...” і закінчуючи “...випивши чарку горілки”. Зі скількох синтаксичних єдностей складається цей уривок? Визначте в них зачини й кінцівки. За допомогою яких засобів пов'язані між собою речення в синтаксичних єдностях? Чим зумовлена саме така послідовність розташування синтаксичних єдностей в уривку?

89*. З розрізнених речень і переставлених синтаксичних єдностей відновіть текст під назвою “Галушки”. Для цього спочатку уважно прочитайте всі речення. Текст запишіть.

І. 1. Потім у чайній ложці оцту гасить дрібку соди. 2. Гарно вимішує і формує галушки. 3. Бабуся Улянка робить галушки так. 4. Спочатку вона скочує

тоненьку ковбаску з тіста, а потім ріже її на невеликі кружальця. 5. Наливає в миску склянку теплої води, додає дрібку солі. 6. І потім замішує на тій рідині тісто такої густини, як на вареники. 7. Якщо галушки готуються не в піст, то ще і яйце вибиває.

II. 1. Але то ще не є готова страва. 2. Головний секрет бабусі Улянки в тому, що спочатку вона галушки підсмажує в сковорідці з розігрітою олією. 3. У киплячу рідину

кидає галушки, поварить п'ять хвилин і виймає. 4. Після цього їх можна й так їсти, як невеличкі коржики. 5. Бабуся варить окріп чи овочевий бульйон.

III. 1. Тільки готують її по-різному. 2. Колись у селі не було макаронів чи вермішелі. 3. Зокрема галушки. 4. Страва ця відома по всій Україні та за її межами. 5. Зате були інші смачні страви з борошна (*В. Попелюшка*).

90. Розпитайте в мами або бабусі, як вони варять смачну звичайну юшку. Що потрібно для неї заготовити? Скільки всього потрібно? У якому порядку і як це все додавати в страву? Скільки часу треба варити? Як подавати на стіл? Розповідь запишіть. За зразок візьміть текст попередньої вправи.

91. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Казав пан — кожух дам, та слово його тепле (*Т. Шевченко*). 2. Я тобі скажу, а ти — гляди мені — ані словечка нікому (*М. Коцюбинський*). 3. Душа свої потреби має й звички, так само, як і тіло. Я хотів би, щоб ви без зайвих слів се зрозуміли. 4. Не бійсь, я слів не кидаю на вітер (З тв. *Лесі Українки*). 5. Антон Коза говіркий, насмішкуватий, бистрий на слово (*О. Копиленко*).

§ 18.

Стилістика тексту

Виразальних засобів (слів з їхніми різноманітними граматичними формами й лексичними значеннями, можливостей поєднання їх у різні словосполучення та речення, а речень — у синтаксичні єдності) у мові є незлічenna кількість. Наприклад, на відношення причинності вказують сполучники підрядності *бо, тому що, через те що, з тим що, оскільки, адже, у зв'язку з тим що, завдяки тому що, з огляду на те що, в силу того що, позаяк, понеже* та ін. І кожного разу під час мовлення, коли хочемо висловити якусь думку, нам доводиться вибирати з цього багатства саме ці, а не інші виразальні засоби, поєднувати їх саме так, а не інакше.

Письменник написав: *Віз наш увесь був дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім* (*О. Дов-*

женко). Науковець сказав би: *З огляду на те що в залїзні предмети часто вдаряє блискавка, чумаки виготовляли вози тїльки з дерева, без залїзних деталей. А ось нїбито судове рїшення: Понеже вїл признався попелястий, що вїн їв сїно, сїль, овес і всякі сластї, так за такі грїхи його четвертувать* (Є. Гребїнка). А хтось у цих висловах мїг би вжити й ненормативний суржиковий сполучник *так як* — і це б засвїдчило про його низьку мовну культуру.

Питаннями, якї мовнї засоби добирати вїдповїдно до мети й сфери спїлкування, займається **стилїстика**.

Добїр тих чи їнших мовних засобїв залежить насамперед вїд сфери спїлкування: однї мовнї засоби використовуються в повсякденному спїлкуванні з рїдними й знайомими, їнші — в офїційнїй сферї, ще їнші — в науковому, художньому, церковному мовленнї. Вїдповїдно в мовї виробилися й рїзнї стилї зї своїми мовними засобами. В сучаснїй українськїй мовї розрїзняють шість функцїональних стилїв: офїційно-дїловий, науковий, публїцистичний, конфесїйний, художнїй і розмовний.

Офїційно-дїловий стиль використовується в офїційних документах — державних актах і законах, наказах, протоколах, заявах. Слова в ньому виступають тїльки в прямиому значеннї, емоцїйно забарвлена лексика не вживається. Йому властивї свої термїни (*ухвала, заява, конвенцїя, угода*), стандартизованї вислови-штампи (*згїдно з наказом, заслухавши і обговоривши, взяти до вїдома*), усталений порядок слїв (*план заходїв затвердити, цим доводжу до Вашого вїдома, порядок денний*), певне зовнїшнє оформлення документїв — подїл на статтї, параграфї, пункти, вїдповїдне розмїщення окремих частин тощо.

Науковий стиль обслуговує науку. Характерним для нього є широке вживання термїнологїчної лексики (*вїльне падїння, їмпульс сили, їнерцїя, прискорення, траєкторїя, електропровїднїсть, спїн у фїзицї; дїльний, доданок, рївняння, тригонометрична функцїя, тангенс* у математицї і т. д.). У наукових текстах використовують переважно поширенї та складнї речення, особливо складнопїдряднї зї сполучниками *якщо, щоб, тому що, бо*. Виклад логїчний, аргументований, з висновками.

Публїцистичний стиль — це стиль передусїм газетних і журналних статей, публїчних виступїв. Публїцистичнї тексти емоцїйно насиченї й водночас логїчнї. У них переважає суспїльно-полїтична лексика (*законодавчий орган, полїтична реформа, стратегїчний курс, нацїональнї їнтереси, дискусїя, суспїльство, розвиток, економїка, права людини, свобода слова, опозицїя*). Досить частї складнї, зокрема й складнопїдряднї речення.

Елементи публїцистичного стилю використовуються й у художнїх творах. Так, публїцистичнї вїдступи трапляються в романї Панаса Мирного “Хїба ревуть воли, як ясла повнї?” (наприклад, початок роздїлу “Новий вїк”), у “Соборї” О. Гончара, “Зачарованїй Деснї” О. Довженка. Публїцистичними є памфлети Є. Дударя.

Конфесїйний стиль використовується в богослужбових книгах, церковних вїдправах, проповїдях, молитвах. Для нього характерна архаїчна, переважно церковнослов’янська лексика пїднесеного плану, застарїлї форми слїв (*небеса, благодать, перст, десниця, одесную, ректи, уповати, хранити, спа-*

сати, возрадувати, воздатися). Мова, як правило, монологічна, сповнена риторичних зворотів.

Стиль **художньої літератури** — прози, поезії, драматургії — надзвичайно багатий на виражальні засоби. Основна його відмінність полягає в образності мови. У ньому переважають слова з конкретним значенням, емоційно забарвлені слова та вислови, широко вживаються слова в переносному значенні, порівняльні звороти, частки. Форми речень різноманітні, є багато неповних, питальних, окличних речень.

У художніх текстах, якщо цього вимагає зміст, використовують також елементи розмовного, публіцистичного, наукового і навіть ділового стилів. Вживання в художній літературі тих чи інших мовних засобів залежить не тільки від жанру й теми твору, а й від індивідуальних уподобань письменника. Тому в стилі художньої літератури розрізняємо також індивідуальні стилі письменників.

Розмовний стиль вживається в повсякденному усному спілкуванні. У ньому поряд із загальноновживаними словами широко використовується розмовно-побутова лексика (*друзяка, добрячий, мізкувати, куняти, бебехнутися*), фразеологізми (*мати голову на в'язах, сім мішків гречаної вовни*), слова з емоційним забарвленням (*голубчик, пташечка, голівонька, дівчисько, лежебока, здоровило, морозище, казтитися, попоходити, спатоньки, новісінський, поганюций, гаразд, бух, цить, ах, ой*), іноді — й діалектизми. Речення тут здебільшого прості, а якщо складні — то переважно безсполучникові чи складносурядні, часто — неповні. У них майже немає дієприслівникових і дієприкметникових зворотів. Мова невимушена, емоційна, нерідко супроводиться жестами й мімікою.

Лексико-граматичні особливості розмовного стилю письменники часто відтворюють у мові персонажів. У цьому відношенні особливо виділяються такі твори, як “Наталка Полтавка” І. Котляревського, “Баба Параска і баба Палажка” І. Нечуя-Левицького, п’єси І. Карпенка-Карого, гуморески Остапа Вишні, памфлети Є. Дударя.

Основними мовними засобами стилістики є лексичні, граматичні й фонетичні синоніми. Наприклад, з-поміж слів-синонімів *товариство, компанія, браття, братва* перше доречне в будь-якому тексті, друге підходить для розповіді на побутову тему, *браття* більше личить для поетичного твору, фамільярне *братва* допустиме лише серед дуже близьких людей. З-поміж двох форм теперішнього часу *співає* і *співа* друга можлива лише в поезії та в побутовій розмові. Ми звичайно кажемо *вільний, новий* (з наголосом на останньому складі), а в Шевченка читаємо: *в сім’ї вольній, новій* (з наголосом на першому складі).

Щоб добре володіти й уміло користуватися стилістичними засобами мови, потрібно досконало знати в усій їхній різноманітності її граматичну будову, словниковий склад та фразеологію, звуковий лад. Що більше людина читає, тим розвиненіша й багатша в неї мова.

92. І. Прочитайте два тексти про те саме природне явище — зорї. Перший текст науковий, другий — художній. Зіставляючи зміст, лексику, побудову речень у них, дослідїть, чим близькі і чим відрізняються ці два тексти. Яка мета першого й другого текстів?

1. В ясну ніч неозбросним оком можна розрізнити на небї 2–3 тисячі зїр, а за допомогою найпотужнїших телескопів можна сфотографувати до 2–3 мільярдів зїр. Зорї, як і Сонце, випромїнюють потоки електромагнїтної енергїї. За своїми розмірами, масою, густиною, хїмічним складом, температурою та іншими характеристиками свїт зїр надзвичайно різноманїтний. Наприклад, діаметри зїр-гігантів у сотні разів перевищують діаметр Сонця, а деякі зорї-карлики мають діаметри, менші від земного. Потужнїсть випромїнювання біло-голубих зїр у десять-двадцять тисяч разів перевищує потужнїсть випромїнювання Сонця, а у зїр-карликів вона у стїльки ж разів менша.

Свїтловий потїк деяких типів зїр то посилюється, то послаблюється; одночасно з цим змінюються їхні розміри. Так званї новї зорї інколи раптово спалахують, потїк їхнього випромїнювання збільшується в десятки тисяч разів, в усїх напрямках вивергаються хмари газоподїбної речовини, якї рухаються із швидкїстю до 1000 км/с. Пїсля таких спалахів зорї повільно повертаються до нормального стану (“Астрономїя”).

Зоряне небо. *Фото.*

2. А там, над вашою головою, чорним шатром розстилається темно-синє небо із золотими зїрочками. Скїльки-то їх там? І яких тїльки немає? То осторонь далеко одна від другої порозбїгалися, стоять собі й лупають до вас своїм свїтом, то позбиралися в гурти і виблискують неясним сїявом, а то позливалися в довгу-предовгу вервечку й білуватим поясом перетягли усе небо. Пїску, кажуть, менше на всїй землї, нїж зїрочок тих у якїй-небудь частинї неба. І то ж

А. Огурцов. «Місяць уповні».

усі живі істоти, як і наша земля; кожна з них живе своїм життям, тягнеться до своєї подруги, от як і наша земля до сонця. І всім їм місце є в тому безмірному краї. Якою ж величезною повинна бути та обшир, що їх у собі розмістила? Чим ти виміриш ту безмірну пустиню, що зветься світом? І думкою не збагнеш тієї без кінця-краю озії!.. (Панас Мирний).

II. Вийдіть увечері надвір, роздивіться на зоряне небо й опишіть своє враження від нього.

- 93.** Прочитайте уривок з церковної проповіді митрополита Василя Липківського. Визначте в ній зачин, основну частину й кінцівку. Які особливості має конфесійний стиль?

Браття! Якою мовою повинен звертатися з молитвою до Бога кожний народ? Здавалося б, що й питання про це не повинно бути. Звичайно, лише тою мовою чоловік і може звертатися до Отця Небесного, якою розмовляє з батьком, з матір'ю, з своїми рідними, — цебто своєю рідною мовою. Особливо Богослужіння повинні обов'язково відправлятися у церкві рідною мовою, найбільш зрозумілою народу, бо ж мета Богослужіння є наука народу, відживлення його релігійного настрою, а цього можна найкраще досягти рідною мовою. Сам Христос звертався з наукою до народу його рідною арамейською мовою, а ап. Павло прямо каже, що в церкві краще п'ять слів промовити зрозумілою мовою, щоб і інших навчити, ніж десять тисяч слів чужою мовою, для народу незрозумілою (I Кор. 14.19). І як би на те, щоб раз назавжди благословити рідну мову кожного народу для церковного благовістя, Дух Святий в мент Зшестя Свого на всесвітніх благовісників — апостолів — дав їм силу славити Бога всіма мовами й говірками тих прочан, що з усього світу зійшлися на свято П'ятдесятниці в Єрусалим.

Але те, що так природно, так ясно для кожного чоловіка, цілком затьмарив і збаламутив у церкві її ієрархічний устрій. Хоч мова кожного народу є найкращий дар Божий для нього, а “від Отця світу сходить лише всяке добре даєння і всякий звершений дар” (Як. I, 17), але церковні ієрархи поділили й мови для своїх церков на священні, що ними можна до Бога звертатися і слово Боже слухати, і мови прості, що їх вживати в церкві ніяк не можна, що це буде великий гріх...

...В Українській церкві, за її вільного життя, були вже спроби перекладу Святого Письма рідною мовою, можна було сподіватись, що вона і в відправах Богослужень перейде на рідну мову, але з тих часів, як її підбито під Московського патріарха, всякі спроби наблизити церковну відправу до народного розуміння категорично припинено. Московські ієрархи й до останнього часу твердять, що народна мова — це низька, базарна, — що нею лише сваритися можна, а молитися великий гріх. В наші часи слов'янська мова для нашого народу вже зовсім незрозуміла, але ієрархам до цього діла нема, — їм аби духівництво вміло правити по-слов'янському, хоч і без розуміння, а про народ байдуже. Отже, ієрархічний устрій завжди є ворожий до вживання рідної мови в церкві, і плід цієї ворожості ми вже маємо: це невідомість народу в Христовій науці, байдужість його до всієї церкви і навіть до своєї нації, що так яскраво виявляється перед нашими очима...

94. І. Прочитайте міркування подорожнього і спробуйте схарактеризувати його освіченість, інтелігентність, а також добу, до якої він належить.

Доля пророків-віщунів, як і доля гордих волелюбців, завжди нещаслива. Чи тому, що угледіти істину можна лише після того, як людина вип'є гірку чашу людської зневаги; чи тому, що люди ніколи не вірять правдивим віщуванням, а сліпо йдуть манівцями чи путівцями лжі. І завжди чомусь пророків вважали носителями зла і всілякої кривди. Тому можці-державці і їхні лакузи з легкою душею вбивали пророків, щоб вони своїми правдивими словами не скаламучували сумнівів щодо безгріховності владців. А простий люд залюбки жбурляв у своїх пророків камінням, бо в щирості своїй завжди вірив велелемцям. Одвіку так ведеться. Але одвіку земля народжувала прозірливців, що своїм словом, ба, навіть смертю утверджують Істину, в якій би одежі вона не з'являлась, якому богу не молилась би. Хто зна, для чого вона, та Істина, з'являється на Світ. Але з'являється і живе незнищено. Уб'ють її люди в одному кінці — вона народиться в іншому. Згноять у ямі, спалять у вогнищі, а вона, дивись, народилась серед боліт чи в лісових хащах і знову приходить до людей. Будить їхне сумління, бентежить дух, бунтує серце, вигострює слово, вкладає в руки меч... Щоб бути знищеною і знову народитись в іншому краї, обізватись кволим, але невмирущим словом.

Про це розмислював сам із собою, бродячи дорогами полянської землі, втомлений-перевтомлений чоловік. Ні старий, ні молодий, ні високий, ні низький, ні чорнявий, ні білявий. А так собі: чоловік як чоловік. Був зодягнений у сіру від пилуки полотняну сорочку і такі ж ногавки. В добрих постолах. За плечима перекинута полотняна торба. Тільки й дива того, що, коли витягне з торби

вербову сопіть та почне вигравати, здавалося, усе довкола оживало, світилося, яскріло. Як і його світлі під світлими бровами очі. І душа ніби усміхалась новим надіям (Р. Іванченко. “Олег Віщій”).

II. Стисло перекажіть думки подорожнього. Свій переказ запишіть.

95. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Шлях стелився їм далекий (З. Тулуб). 2. Здається мені, що до моєї матінки й дорога терном та колючою ожиною заросла (І. Нечуй-Левицький). 3. Може, назавжди розійдуться їхні дороги (О. Гончар). 4. Той правий, хто йде прямою стежкою, а не збоку (Панас Мирний). 5. Коли б знав чоловік, що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки (М. Стельмах).

§ 19.

Редагування тексту

Коли текст складено, його потрібно ще раз прискіпливо перечитати.

Тема вважається розкритою, якщо в тексті:

- 1) викладено найважливіший матеріал, враховано всі докази за і проти і всі вони логічні, переконливі;
- 2) наведено достатню кількість достовірних аргументів, фактів, які розкривають, підтверджують основну думку твору;
- 3) нема нічого зайвого, нема суперечностей у міркуваннях, описах.

Мовне оформлення тексту проходить кількома етапами. На першому, підготовчому етапі автор ретельно добирає слова й вислови, які відповідають темі, задумові, меті й установці на читача чи слухача. На другому етапі йде формування словосполучень, речень, уривків тексту (синтаксичних єдностей, фрагментів), усього тексту. Це формування відбувається відповідно до попередньо складеного плану. При цьому в план можуть вноситися певні уточнення, доповнення, інші корективи. Третій етап — це мовне шліфування тексту й увиразнення його. При цьому перевіряємо:

- 1) чи вживання слів, побудова словосполучень і речень відповідають літературній нормі, а якщо це письмовий текст, то ще й чи правильно написано слова, розставлено розділові знаки;
- 2) чи слова, словосполучення й речення точно виражають думку, чітко творять образи, навіюють потрібний настрій;
- 3) чи всі мовні засоби витримано в одному стилі, чи нема стильового різнобою, дисонансу.

Водночас треба усувати й зайву багатослівність, щоб за словами не загубилася думка. Бо чим більше слів, тим важче збагнути, що хотів сказати автор.

96. Зіставте попередні, підготовчі записи (I) і остаточний варіант (II) уривка з повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”, у якій описано життя гуцулів, гілки українського народу, що живе в Карпатах. Проаналізуйте, що із підготовчих записів увійшло в остаточний варіант тексту і як воно було перероблене.

I. 1. Кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною і світивсь по-під скелі недобрим зеленим вогнем. 2. В тихих місцях Черемош як ситий віл, а там, де йому твердо лежати, він скаче скажено з каміння на камінь. 3. Піниста сваволя потоків. 4. Кипів холодний Черемош. 5. Синє дихання чорних лісів. 6. Гори вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. 7. Царинки блищали, як дзеркала в чорних рамах смerek. 8. Чорні смereки спускають сум свій в Черемош, а він несе його долом й оповідає. 9. Зажурені гори вкрила сумна смereка. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають біду усмішку царинок.

Річка Черемош. Фото.

II. Звідси [Іван] дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смereкові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що, мов дзеркала, блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дримали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смereки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

97. Прочитайте уривок (розповідь мисливця) з гуморески Остапа Вишні “Дикий кабан, або веpr” і дайте відповіді на такі запитання: 1. Чи в усьому в розповіді мисливця дотримано норм літературної мови? 2. Чи все точно висловлено? 3. Чи достатньо багата мова цього тексту? 4. Чи логічна розповідь, чи нема в ній якихось суперечностей? 5. Чи всі висловлювання доречні? 6. Що, отже, потрібно для того, щоб текст був правильним, зрозумілим?

— Сікача вчора стріляв! Іду, знаєте, очеретом, коли чую, щось сопе! Дивлюсь, а воно як гора! Я зразу думав, що паровик обтікаємої форми зійшов з рейок і болотом котить. Придививсь — а воно сікач! Я, звичайно, не розтерявся, — у лівому стволі в мене жакан, — я його в лоб як жажну, — а він тільки головою покрутив, куля одскочила та недалечко од мене й упала. Тільки трохи сплющилась! Я не розгубився... А коли я взагалі розгублююсь, скажіть? Да... Я не розгубився, та зразу за фінку, та до нього! Розмахуюсь, а він мені й каже: “Злізайте, каже, дядьку, з дуба, чого ви туди залізли?” Да... Я, звісно...

— Стій-стій! Що ти буровиш? Хто каже? З якого дуба?

- 98.** Відредагуйте поданий текст, а якщо треба, то в деяких випадках ту саму думку передайте по-своєму — більш влучно, дохідливіше, простіше.

Доброта — це якість, яка повинна бути знайома кожній людині, єю повинен володіти любий житель нашої планети. Добра людина завжди готова прийти на допомогу всім нужденним і віддати останній шматок хліба, не запропонувавши нічого взамін.

Доброта повинна бути безкорисливою. Якщо людина робить добро заради отримання чогось взамін, то таку людину не можна назвати по-справжньому доброю. Доброта — це те, без чого ми не можемо існувати, і з таким твердженням важко не погодитися.

Люди у всі часи вважали добро одним з найважливіших людських якостей. Перемогу добра ми спостерігаємо в народних казках, оповіданнях та інших літературних творах різних жанрів. Людям подобається, коли в книгах вони спостерігають перемогу добра над злом, тому автори різних творів найчастіше закінчують свої твори саме перемогою (*З Інтернету*).

- 99.** Законспекуйте статтю, вказану вчителем, перед тим уважно прочитавши подані нижче поради, як треба складати конспект.

1. Читаючи текст уперше, визначте його основні змістові частини (план тексту), зверніть увагу на найважливіші з вашого погляду думки.

2. Приступаючи до конспектування, запишіть повністю назву тексту і в дужках зазначте, у якому виданні й коли надрукований, на яких сторінках.

3. Конспектуючи, послідовно й стисло передавайте своїми словами найсуттєвіші положення кожної частини тексту, коротко занотуйте факти, що наводяться як аргументи до цих положень, а окремі цікаві висловлювання переписуйте дослівно, беріть у лапки й після них зазначайте сторінку, щоб пізніше їх можна було використати як цитати з посиланням на джерело.

4. У конспекті окремі слова записуйте скорочено, найважливіші думки підкреслюйте або якимось інакше виділяйте, скажімо, кольоровим олівцем чи маркером, поля залишайте широкі, щоб на них можна було потім робити додаткові записи, зауваження, ставити, якщо треба, умовні позначки.

Пам'ятайте: конспект пишеться для того, щоб потім за ним можна було якомога точніше відтворити зміст усього тексту.

- 100.** Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Хто у серці іскру небесну ховає, рід свій веде з Прометея (*Леся Українка*).
 2. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш; злої на ум не бери, хоч би й святий говорив (*І. Франко*).
 3. Як солодко грає, як глибоко крає, розтинає білі груди, серденько виймає! (*Леся Українка*).
 4. Я затримую дихання, моє серце ледве не вискакує з грудей (*Ю. Яновський*).
 5. То ж товариші — не розлий вода (*А. Іцук*).

§ 20. Культура мовлення

Культура мовлення полягає в його нормативності, дохідливості й естетичності.

Культура мовлення передбачає насамперед дотримання літературної норми. **Літературна норма** — це загальноприйняті й закріплені в словниках та мовних кодексах (у правописі, підручниках, посібниках) тлумачення значень слів та правила вимови, написання й поєднання їх у речення. Наприклад, відповідно до літературної норми слід казати *український*, а не “український”, *взагалі*, а не “вопше”, *дякую вам*, а не “дякую вас” тощо.

Літературна норма ґрунтується на внутрішніх законах мови і на традиції. Літературну норму людина засвоює, вивчаючи мову в школі, читаючи відповідну літературу, особливо художню, слухаючи радіо і телепередачі українською мовою.

Будь-яке висловлювання повинно бути дохідливим, ясным, зрозумілим для слухачів. Дохідливість мовлення досягається точністю вираження думки, почуттів, волевиявлень за допомогою точно дібраних слів і конструкцій речень, правильним поділом висловлювання за допомогою більших і менших логічних пауз на смислові частини, відповідною розстановкою логічних наголосів. Нові, незвичні думки, положення, терміни потрібно аргументувати, розтлумачувати. Культура мовлення несумісна з багатослів'ям, неточністю у вживанні слів, фальшивою патетикою, образливими висловами, вульгарщиною.

Естетичність мовлення полягає в реалізації законів милозвучності мови, дотриманні оптимального темпу і звучності мовлення. Велике значення при цьому має використання лексичних і синтаксичних синонімічних засобів, що дає змогу уникнути нудної одноманітності, а також міміка, жести, поза.

Якщо з погляду граматики щось може бути сказане правильно або неправильно, то з погляду культури мови — не тільки правильно чи неправильно, а й точно чи неточно, доречно чи недоречно, виразно чи невиразно, ясно чи неясно, естетично чи неестетично.

- 101.** Прочитайте уривок з п'єси М. Старицького “За двома зайцями” і, орієнтуючись на мову персонажів, визначте культурний рівень кожного з них. Свої висновки обґрунтуйте.

П р о н я. Рикомендую вам мого хорошого знакомого.

Г о л о х в о с т и й (кланяється з пристуком). Свирид Петрович Голохвастов з собственною персоною. Позвольте до ручки? (Цілує.)

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша, Проня Прокоповна... Дуже раді, просимо!

Голохвостий. Проня Прокоповна по ангельской доброте, так і помімає, мерсі! (До Прокопа Свиридовича.) Честь імєю рикомендувать себя: Свирид Петрович Голохвастов!

Прокіп Свиридович. Дуже, дуже радий, що бачу розумного чоловіка; розумного чоловіка послухать — велика втіха! Дуже раді! Просимо, сідайте!

Проня (томно). От кресло: прошу, мусью!

Прокіп Свиридович. Позвольте спитати: ви синок покійного Петра Голохвостого, що цілюрню держав за Канавою?

Проня. Ви, папонько, не знать как говорите; їхня хвамілія Голохвастов, а ви какогось хвоста вплели!

Голохвостий. Да, моя хвамілія натиральна — Галахвастов, а то необразованна мужва коверкаєть.

Проня. Разумеється.

Явдокія Пилипівна (до старого). Бач, я казала, що не той! А який розумний!

Прокіп Свиридович. Вибачайте, добродію, ми люди прості, що чули... Так ви, значить, не його, не цілюрника синок?

Голохвостий (змішавшись). То єсть по натуре, значить, по телу, как водиться; но по душе, по образованности, дак ми уже не та хворма...

Проня. Авжеж, образованный человек: хіба-разве можна його рівняти до простоти?

Явдокія Пилипівна. Куди вже там?!

102. Прочитайте вислови видатних людей про культуру мовлення і висловіть свою думку.

1. Заговори, щоб я тебе побачив (*Сократ*). 2. Немає магії сильнішої, ніж магія слів (*А. Франс*). 3. Єдина відома мені розкіш — це розкіш людського спілкування (*А. де Сент-Екзюпері*). 4. Людина вища за тварину здатністю до мови, але нижча за неї, коли негідно поводитьься з мовою (*Сааді*). 5. Хто ясно думає, той ясно і говорить (*Буало*). 6. Чудова думка втрачає свою цінність, коли вона погано висловлена (*Вольтер*). 7. Якщо мова не є правильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблене те, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці — і всі впадуть у стан безладного хаосу (*Конфуцій*).

103. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. У всіх людей одна є спільна мова — братерська любов (*Леся Українка*). 2. Тільки й мови було, що про ту кралю мальовану (*М. Лукаш*). 3. Не плутайся під ногами, держи, як то мовиться, нейтралітет (*А. Головка*). 4. Хлопець знітився, загорлав не своїм голосом (*О. Довженко*). 5. Дорогою Тур точив баяндраси (*П. Куліш*).

§ 21. МОВНИЙ ЕТИКЕТ

Обов'язковою складовою частиною мовної культури є мовний етикет.

Мовний етикет — це постійні слова й вислови ввічливості, які прийнято вживати під час спілкування з людьми, та правила поведінки при цьому.

Мовний етикет українського народу вироблявся протягом багатьох століть. Він відображає доброзичливість, взаємоповагу, шанобливе ставлення одне до одного в стосунках між людьми. Мовний етикет дає змогу встановити потрібний контакт із співрозмовниками. Вживання тих чи інших мовних формул етикету, до яких належать звертання, привітання, прощання, вибачення, прохання, вдячність, знайомство, згода, відмова, співчуття тощо, залежить від конкретних ситуацій спілкування.

Звертання до співрозмовника — найчастіший знак мовного етикету. Тут слід звернути увагу на такі два моменти.

По-перше, серед українців прийнято звертатися на “ви” до старших (до батьків та інших членів сім'ї допускається також звертання на “ти”), до незнайомих та малознайомих людей, до співробітників, зокрема й нижчих за посадою, до чужих дітей старших від шістнадцяти років (до менших звертаються на “ти”). Звертання на “ти” виражає близькі чи товариські стосунки між людьми. Звертання на “ти” до старших або незнайомих людей свідчить про низький культурний рівень такого співрозмовника.

По-друге, потрібно називати того, до кого звертаємося. До товаришів та ровесників чи молодших від себе звертаємося на ім'я в кличному відмінку: *Марійко, Віталію*. До старших прийнято звертатися на ім'я й по батькові в кличному відмінку: *Маріє Михайлівно, Миколо Андрійовичу*. Можна й не називати по батькові, але тоді перед іменем слід ставити слова *пане, пані: пані Маріє, пане Миколо*. До незнайомих людей належить звертатися словами: *пані, пане, добродійко, добродію*. Ті ж слова ставляться і в офіційних звертаннях перед ім'ям і по батькові або лише перед прізвищем чи назвою посади: *пані Ольга Михайлівно, добродію Ковальчук, пане Президенте, пане полковнику*. Якщо є жінки й чоловіки, то слід спочатку звернутися до жінок, потім до чоловіків.

Крім того, у певних випадках прийнято вживати такі звертання:

1) *шановні пані й панове, шановні учасники зібрання (конференції, наради тощо), шановні колеги, шановне товариство* — на початку виступу перед аудиторією;

2) *дорогі друзі* — на початку виступу перед знайомими людьми, перед одноподумцями;

3) *превелебний отче, ваша святість* — до духовної особи;

4) *шановна пані (добродійко), шановний пане (добродію), вельмишановний пане, високоповажаний пане* — в офіційних чи напівофіційних листах.

Для привітання при зустрічі на вулиці, на роботі, в офіційних і побутових умовах використовують такі слова й вислови:

1) *добрий ранок, доброго ранку, добрий день, добридень, добрий вечір, добрий вечір, доброго здоров'я* — традиційні, найпоширеніші; скорочена відповідь “добрий” на ці привітання вважається невічливою;

2) *здоров, здоров був, здорові були* — розмовні, між ровесниками;

3) *здрастуй, здрастуйте* — просторічні;

4) *вітаю, привіт* — невимушені;

5) *моє шанування* — жартівливе;

6) *радий (рада) вас бачити, як ся маєте* — вишукані; на ці привітання відповідають: *дякую, мені дуже приємно; дякую, добре;*

7) *скільки літ, скільки зим* — розмовне, між ровесниками, якщо давно не бачилися.

Першим вітається той, хто заходить у приміщення, молодший перший вітається зі старшою людиною, чоловік — із жінкою.

Прощання має теж різні варіанти:

1) *до побачення* — традиційне, найпоширеніше;

2) *до зустрічі, бувай здоров, будьте здорові, бувай, будьте* — розмовні, до ровесників;

3) *щасливо, усього найкращого, на все добре, у добрий час, хай вам щастить, щасливої дороги, з Богом* — доброзичливі побажання;

4) *прощай, прощайте* — кажуть, коли розстаються надовго або й назавжди;

5) *на добраніч, доброї ночі* — кажуть, розстаючись, увечері.

Прохання виявити поблажливість, простити провину виражають такими словами й висловами:

1) *пробач, пробачте, вибач, вибачай, вибачте, вибачайте* — традиційні, найпоширеніші; вислови “пробачаюсь”, “вибачаюсь” — нелітературні;

2) *прости, протить, прошу пробачення, прошу вибачення, прошу пробачити, прошу вибачити* — емоційні;

3) *даруйте, даруйте на слові, вибачте на слові, пробачте на цьому слові* — під час розмови за слово, за думку;

4) *перепрошую* — застаріле.

Просто прохання виражають словами: *будь ласка, будьте ласкаві, зробіть ласку, коли ваша ласка, прбшу, прошу вас, уклінно прошу*.

Знайомство відбувається за допомогою таких висловів: *дозвольте познайомитися з вами, мені дуже приємно познайомитися з вами, мене звати...*

Вдячність передають словами: *дякую, дякую вам, дуже дякую, красно дякую, я вдячний (вдячна) вам, дуже вам вдячний (вдячна), спасибі*.

При згоді кажуть: *з задоволенням, з радістю, з дорогою душею, охоче*. При відмові вживають вислови: *на жаль, мені шкода, але..., пробачте, але...*

У вживанні слів мовного етикету велике значення має інтонація, з якою їх промовляють, міміка, жести, поза.

Від культури мови залежить культура порозуміння між людьми. Висока культура мови забезпечує високу культуру мислення. Культура мови — одна з найістотніших ознак загальної культури людини.

104. Прочитайте подані речення й визначте в них вислови мовного етикету.

1. — Прощайте, дякую! — він [Соловей] до Осла озвався. — Прощай! — сказав Осел. — Навідайсь ще коли, бувай здоров, небоже! (*Л. Глібов*). 2. — Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь (*М. Коцюбинський*). 3. — Помагайбі вам! Поздоровляю вас з Великим понеділком, — промовила Палажка. 4. — Поможи нам, Боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова. 5. — Щастя вам, Боже, на все добре, на весь ваш вік, на весь ваш рід, на ваших дітей, на ваших унуків і правнуків (*З тв. І. Нечуя-Левицького*). 6. Тимофій неголосно промовив до людей: — То почнемо добре діло? — З Богом, Тимофію, з Богом, — відповіло йому кілька голосів (*М. Стельмах*). 7. — Дай, Боже, вам, панночко, вечір добрий! (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

105. Прочитайте уривок із п'єси І. Нечуя-Левицького “На Кожум'яках”. Знайдіть і випишіть вислови мовного етикету. Поясніть, яке значення вони тут мають.

В хату входять м і щ а н к и; деякі
з кошиками, деякі убрані в празникову одержу.

М і щ а н к и. Добридень вам, Горпино Корніївно! З днем вашого янгола поздоровляємо вас! Дай вам, Боже, чого ви тільки забажаєте собі з неба! А вашій дочці пошли, Боже, гарного жениха.

Оленка й Гострохвостий осміхаються.

Г о р п и н а. Сідайте ж, щоб старости сідали в мене.

Деякі сідають.

Г о с т р о х в о с т и й (*до гостей*). Ой кумки мої, голубки мої, цокотушки мої! От пиріжки так пиріжки у Горпини Корніївни! Недурно вас тут повнісінька хата! Знаєте й ви, де раки зимують!

О д н а м і щ а н к а. Та й чи не жартливий же з біса оцей язикатий панич, та ще й гарний! Не зачіпайте нас, бо як причепимось усі, то мусите нам ставити могорича!

Г о с т р о х в о с т и й. А зачіпайте мене! Я дуже люблю, як молодіці мене зачіпають... але тільки молоді, чорнобриві, такі, що тільки моргни, та й... гм...

М і щ а н к и. Хи-хи-хи! Оцей панич наговорить три мішки гречаної вовни! Хи-хи-хи! Весела мати родила вас, веселий і син вдався.

Г о р п и н а (*до гостей, що стоять*). Але чого ж оце ви стоїте? Сідайте ж у мене, будьте ласкаві. Сідайте, кумо! Сідайте, свахо! Сідайте, кумасю! Прошу покірно, кумко!..

Ті самі і б у б л е й н и ц я М а р т а.

М а р т а (*входить з кошиком на руці*). Добридень вам, Горпино Корніївно! Ой, вибачайте мені, кумцю-голубцю! Бігала з бубликами та трохи не пробігала ваших святих іменин. Насилу згадала!

Г о с т р о х в о с т и й. А таки не пробігала, згадала.

Б у б л е й н и ц я. Авжеж! Чи то можна поминути хату моєї дорогої кумоньки. (*Цілується тричі з Горпиною.*) Поздоровляю вас, моє серце, з вашими іменинами. Дай вам, Боже, з неба, чого вам треба, чого тільки ви просите в Бога. Добридень вам, Оленко! (*Цілується.*) Добридень вам, сусідки! (*Цілується з гістьми.*)

- 106.** Прочитайте подані міркування й підготуйте свій виступ на тему “Як нам досягти добробуту” або “Культура мовлення і культ праці”.

Ось уже багато років задрісно поглядаємо в бік Західної Європи — “живуть же...” І прагнемо в себе запроваджувати “європейські стандарти”, щоб було, “як у них”. Кажемо: ось у них учні не так завантажені в школі, як у нас, вчать без особливого напруження. Щось подібне хочемо зробити й у себе. Японський варіант, коли “трудоголіками” стають ще у школі, нас чомусь не приваблює.

Хочемо бути багатими, але не любимо навіть говорити про те, що благополучне життя можна побудувати лише завдяки масовому “трудоголізму”. Чи часто нагадуємо собі, що сьогоднішній європейський комфорт є результатом напруженої праці багатьох поколінь? У Західній Німеччині, коли треба було подолати глибоку кризу, відмовилися від більшості святкових днів. В Україні ж свята ніхто не відміняє, навпаки, вишуковуються можливості їх примножити.

Хочемо бути культурним народом і водночас полегшуємо собі навчання — від шкільних творів, вважай, відмовилися, спокійно спостерігаємо за зниженням рівня грамотності й літературної освіченості. У нас немає культу праці. І ніхто навіть не прагне виховати його. А добра філологічна освіта дається важкою працею (*Г. Ключек*).

- 107.** Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Робота лежить, а дівчата своє справляють... Реготи, співи (*Панас Мирний*). 2. Вся сім’я у нас при ділі (*С. Олійник*). 3. Вони б усюди брехні рознесли, зробили б бугая із мухи (*Л. Глібов*). 4. І досить балачок. Треба діло робити (*А. Головка*). 5. Мати в губернії таку руку — велике діло (*М. Стельмах*).

- 108.** Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Яка мета риторики?
2. На чому ґрунтується мистецтво красномовства?
3. Якими ознаками повинен характеризуватися текст з погляду риторики?
4. Які основні компоненти містить текст?
5. Які етапи підготовки до складання тексту?
6. Які є етапи в побудові тексту? Як формується план тексту?
7. З яких частин складається текст?
8. Що таке синтаксична єдність і яка її структура?
9. Як об’єднуються речення між собою в синтаксичній єдності і в тексті?
10. Які вимоги ставляться до структури, змісту й мовного оформлення тексту?

11. Які стилі розрізняють у сучасній українській мові і які їхні характерні особливості?

12. У чому полягає культура мовлення і яка її роль у міжлюдському спілкуванні?

II. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 14-21)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		006		011	
002		007		012	
003		008		013	
004		009		014	
005		010		015	

Цифрові відповіді на поставлені запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Ознаки красномовства — *правильність, точність, багатство мови...* Ще які?
1) *зухвалість*; 2) *логічність*; 3) *безцеремонність*; 4) *доречність*; 5) *цирність*.
- 002.** За метою виступи бувають *інформаційні...*
1) *переконувальні*; 2) *стверджувальні*; 3) *заперечні*; 4) *закличні*; 5) *розважальні*.
- 003.** Основні компоненти тексту — *думки, образи...* Ще які?
1) *паузи*; 2) *настрій*; 3) *мета*; 4) *зорієнтованість на слухача*; 5) *темп*.
- 004.** У творенні тексту є такі етапи: *конкретизація теми, збір матеріалу, оформлення тексту*. Що суттєве в цьому переліку пропущено?
1) *читання літератури*; 2) *пошук слів*; 3) *обдумування композиції*; 4) *складання плану*; 5) *поділ на абзаци*.
- 005.** Чи обов'язково кінцівка тексту (виступу) повинна пов'язуватися з його зачином?
1) *так*; 2) *ні*.

- 006.** Послідовність розташування речень у синтаксичній єдності зумовлена...
- 1) бажанням автора;
  - 2) часовою послідовністю;
  - 3) причиново-наслідковою залежністю;
  - 4) будовою речень;
  - 5) інтонацією.
- 007.** Зв'язок між реченнями в синтаксичній єдності здійснюється за допомогою...
- 1) пауз;
  - 2) порядку слів;
  - 3) займенників;
  - 4) сполучних засобів;
  - 5) синонімів.
- 008.** З погляду стилістики мовні засоби слід добирати залежно від ...
- 1) обставин;
  - 2) настрою;
  - 3) мети;
  - 4) сфери спілкування;
  - 5) погоди.
- 009.** Для наукового стилю характерні такі ознаки (виберіть):
- 1) каламбури;
  - 2) терміни;
  - 3) жаргонізми;
  - 4) аргументація;
  - 5) висновки.
- 010.** Основна ознака художнього стилю — ...
- 1) образність мови;
  - 2) діалектизми;
  - 3) складні речення;
  - 4) питальні речення;
  - 5) вживання фразеологізмів.
- 011.** Основним засобом стилістики є...
- 1) синтаксис;
  - 2) антоніми;
  - 3) синоніми;
  - 4) означення;
  - 5) складні речення.
- 012.** Під час редагування тексту особливу увагу слід звертати на...
- 1) означення;
  - 2) складні присудки;
  - 3) підрядні речення;
  - 4) логічну послідовність у викладі;
  - 4) однорідні члени;
  - 5) узагальнювальні слова.
- 013.** Що передбачає мовне оформлення тексту?
- 1) дотримання літературної норми;
  - 2) багатослів'я;
  - 3) точність у слововживанні;
  - 4) правильне написання слів;
  - 5) стильову різноманітність.
- 014.** Чи під час редагування можуть вноситися зміни в план?
- 1) так;
  - 2) ні.
- 015.** Які слова слід вживати, звертаючись до незнайомих та малознайомих людей?
- 1) *ей ти*;
  - 2) *добродію (добродійко)*;
  - 3) *пане (пані)*;
  - 4) *чуєш (чуєте)*;
  - 5) *пробачте*.

Тренувальні тести у форматі ЗНО.

ОРФОЕПІЧНА НОРМА

§ 22. Звуки і фонеми

§ 23. Вимова звуків

§ 24. Основні засоби милозвучності
української мови

§ 25. Чергування у–в, і–й як засіб
милозвучності мови

§ 26. Наголос

§ 22. Звуки і фонеми

Звукова оболонка мови — набір звуків, наголосів та інтонацій — становить її фонетику.

Мова існує тільки в звуковій оболонці. Навіть щоб сприйняти написаний чи надрукований текст, його треба спочатку озвучити вголос або подумки.

Звуків у мові є безліч. У цьому легко переконатися, по-різному вимовивши, наприклад, слово *так* — ствердно, запитально, здивовано, розгублено, невдоволено, протяжно, швидко, хрипко, голосно, тихо, пискляво, басом тощо. Кожного разу звуки, з яких воно складається, звучатимуть по-різному. Але, незважаючи на це, ми в ньому завжди виділятимемо ті самі три типові звуки [т], [а], [к].

Річ у тім, що звуки мови в процесі спілкування, тобто в мовленнєвому потоці, ми впізнаємо не за їхнім суцільним звучанням, а за певними характерними ознаками, з яких складається той чи інший звук під час його вимовляння.

Коли вимовляємо голосний, утворюється чистий тон (без шумів) і при цьому напружується й не піднімається або піднімається трохи чи вище передня або задня частина язика. Голосний може бути наголошений або ненаголошений. Це характерні ознаки голосних.

Коли вимовляємо приголосний, до чистого тону додається трохи чи більше шуму або виникає тільки шум. Перепона, що створює шум, може бути на губах (**б, п**), на зубах (**д, т**), на піднебінні (**ж, ш**) чи в задній частині ротової порожнини (**г, к**). Струмінь повітря або прориває перепону вибухом (**б, п, д, г**), або проходить крізь щілину (**з, с, ж, ш**), або спочатку прориває перепону, а далі йде через щілину (**дз, ц, дж, ч**). Іноді піднімається до піднебіння ще середня частина язика (під час вимовляння м'яких звуків). Це характерні ознаки приголосних.

Саме завдяки цим ознакам ми й розпізнаємо ті чи інші звуки, нехтуючи при цьому всіма іншими особливостями вимови. Розпізнані таким чином типові звуки, позбавлені вимовних особливостей, і прийнято називати фонемами.

Фонеми — найменші неподільні частини мовлення, які служать для творення, упізнавання й розрізнення морфем, слів та речень. Фонема ми тримаємо в пам'яті як еталони для розпізнавання звуків.

В українській мові є 38 фонем: 6 — голосних і 32 — приголосні. Кожна фонема української мови складається з **чотирьох** ознак, які виступають нероздільно, комплексно. Усього є 20 ознак, з яких комбінуються фонема української мови.

Голосні фонема розрізняються за 8 ознаками:

- 1) за наявністю чистого тону (1 ознака);
- 2) за рядом — передня чи задня частина язика напружується й піднімається (2 ознаки);
- 3) за піднесенням у ряду — високо, середньо піднімається язик чи опускається низько (3 ознаки);

4) за наголосом — звук наголошений чи ненаголошений (2 ознаки).

Приголосні фонеми розрізняються за 12 ознаками:

1) за участю тону й шуму — звук сонорний (зв'учний), у якому тон переважає над шумом; дзвінкий, у якому шум переважає над тоном, чи глухий, який складається тільки із шуму (3 ознаки);

2) за місцем перепони під час вимовляння звука — на губах, на зубах, на піднебінні чи в задній частині ротової порожнини (4 ознаки);

3) за способом подолання перепони — звук зімкнутий, при вимовлянні якого повітря проривається крізь перепону; щілинний, при вимовлянні якого повітря проходить крізь щілину, залишену на місці перепони, чи африкат, вимова якого починається як у зімкнутого, а закінчується як у щілинного (3 ознаки);

4) за палатальністю — звук твердий чи м'який (2 ознаки).

Наприклад, сприймаючи вимовлене слово *коса* [кoсá], мовнослуховий аналізатор головного мозку послідовно виділяє такі ознаки звуків (по чотири): глухий задньоротовий проривний твердий (к) + голосний заднього ряду середнього піднесення ненаголошений (o) + глухий зубний щілинний твердий (с) + голосний заднього ряду низького піднесення наголошений (á) — і таким чином розпізнає окремі фонеми, а відтак й усе слово. Але якби в третій фонемі аналізатор зафіксував не глухість, а дзвінкість, ми почули б слово *коза*.

Фонеми за своїми ознаками групуються в певні системи.

Система голосних фонем має такий вигляд (ряд означає, яка частина язика напружується — передня чи задня; піднесення означає, наскільки високо вона піднімається):

Піднесення	Ряд	
	передній	задній
Високе	і	у
Середнє	и	о
Низьке	е	а

Система приголосних має такий вигляд — поки що без м'яких приголосних, які дублюють відповідні тверді зубні (з. — зімкнені; щ. — щілинні; з.-щ. — зімкнено-щілинні, або африкати):

За участю тону й шуму	За місцем і способом творення									
	губні		зубні			піднебінні		задньоротові		
	з.	щ.	з.	з.-щ.	щ.	з.-щ.	щ.	з.	щ.	
Сонорні	м	в	н	—	л	р	й	—	—	
Дзвінки	б	—	д	дз	з	дж	ж	г	г	
Глухі	п	ф	т	ц	с	ч	ш	к	х	

Позиції фонем бувають сильні й слабкі. У сильній позиції всі ознаки фонем чуються виразно, у слабкій — фонема втрачає якусь ознаку або й зовсім не чується. Наприклад, у слові *зелень* наголошена перша фонема [e] перебуває в сильній позиції і чується виразно, ненаголошена друга фонема [e] — у слабкій, і тому її можна сплутати з сусідньою фонемою [и]. У слові *щасливий* (утвореному від іменника *щастя*) у слабкій позиції виявився звук [т] і тому зовсім зник.

Фонем під впливом інших фонем можуть змінювати окремі свої ознаки. Наприклад, у слові *щастя* [шч'ас'т'а] звук [с] під впливом наступного м'якого звука [т'] втратив свою твердість і теж став м'яким. У слові *бік* фонема [б] під впливом наступного звука [і] трохи пом'якшилася, залишаючись, проте, твердою за своєю ознакою.

- 109.** Визначте, які групи приголосних ввійшли в кожен з наведених висловів. Вислови переписіть і запам'ятайте, вони пізніше пригодяться.

1. Ми винили рій. 2. Буде гоже гедзю у джазі. 3. Усе це кафе “Птах і чаша”. 4. Мавпа Буф. 5. Де ти з'їси ці лини (крім звука [й], але додати [дз]). 6. Рой, ще їжджу. 7. Хуга гука.

- 110.** Зіставте подані парами слова й визначте, якими ознаками приголосних фонем різняться вони між собою. З'ясуйте їхнє значення.

Казка — каска, везти — вести, мимохідь — мимохіть, гуля — куля, гава — кава, дичка — тичка, воджу — вожу, каджу — кажу, ґрати — грати, двір — звір, торочка — сорочка, крам — кран, каса — каша, реве — реле, рис — рись, лук — люк.

- 111.** Прочитайте вислів Т. Шевченка з двох слів, звуки яких тут передано через їхні ознаки.

Голосний заднього ряду високого піднесення ненаголошений + глухий задньоротовий зімкнений твердий + сонорний піднебінний зімкнено-щілинний твердий + голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений + сонорний піднебінний щілинний м'який + голосний переднього ряду високого піднесення наголошений + сонорний зубний зімкнений твердий + голосний заднього ряду високого піднесення ненаголошений; сонорний зубний щілинний м'який + голосний заднього ряду високого піднесення ненаголошений + дзвінкий губний зімкнений твердий (пом'якшений) + голосний переднього ряду високого піднесення наголошений + глухий зубний зімкнений м'який.

- 112.** Визначте за таблицею приголосних, якими ознаками різняться між собою фонем, що чергуються: г — з — ж (*нога* — *нозі* — *ніжка*; *пруг* — *на пружі* — *пружний*); к — ц — ч (*рука* — *руці* — *рученька*; *бік* — *на боці* — *бічний*); х — с — ш (*вухо* — *у вусі* — *вушенько*; *дух* — *у дусі* — *душно*); ґ — дз — дж (*герлиґа* — *герлидзі* — *герлидженька*).

113. I. З афоризмів випишіть окремо слова, у яких є голосні лише заднього ряду, і окремо слова, у яких є голосні лише переднього ряду (слова, що повторюються, не треба вписувати). Голосні якого ряду частіше використовуються?

1. Намагайся знати все про щось і щось про все (*Генрі Пітер Брум*). 2. Знання бувають двоякого роду: або ми щось знаємо, або знаємо, де знайти відомості про нього (*Семюел Джонсон*). 3. Ти ніколи не будеш знати достатньо, якщо не будеш знати більше, ніж достатньо (*Вільям Блейк*). 4. Наука — це організоване знання (*Герберт Спенсер*). 5. Нема нічого нового під сонцем, але є дещо старе, чого ми не знаємо (*Лоренс Пітер*). 6. Сотворити світ легше, ніж збагнути його (*Анатоль Франс*). 7. Я знаю, що я нічого не знаю (*Сократ*).

II. Напишіть короткий твір-роздум на тему “Що таке знання?”

114*. За поданим текстом визначте процентне співвідношення (з точністю до однієї десятої) фонем: 1) голосних, сонорних, дзвінких і глухих; 2) приголосних губних, зубних, піднебінних і задньоротових.

Світ який — мереживо казкове!
Світ який — ні краю ні кінця!
Зорі й трави, мрево світанкове,
Магія коханого лиця.
Світе мій гучний, мільйоноокий,
Пристрасний, збурунений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
Сонцем душу жадібну налий!
Дай мені у думку динаміту,
Дай мені любові, дай добра,
Гуркочи у долю мою, світе,
Хвилями прадавнього Дніпра.

В. Симоненко

§ 23.

Вимова звуків

У процесі говоріння діють дві тенденції: мовець, з одного боку, прагне полегшити собі вимовляння звуків, а з другого — намагається чіткіше донести їх (тобто всі їхні ознаки) до слухача, щоб той правильно зрозумів його. Отже, звукова організація мовлення — це певною мірою компроміс між названими двома тенденціями. З цього випливає ще одна важлива ознака мовлення — його милозвучність.

В українській мові протягом багатьох століть виробилася чітка вимова звуків та звукосполучень, яка забезпечує максимальне взаєморозуміння між людьми і водночас добре пристосована до роботи органів мовлення. У ній переважає тон (голос): до складу слів входить приблизно 40 відсотків голосних і стільки ж сонорних та дзвінких, глухі тут становлять лише п'яту частину всіх звуків, при чому дзвінкі в ній, як правило, не оглушуються, а глухі перед дзвінкими звучать дзвінко. Не випадково українську мову вважають однією з наймилозвучніших мов світу.

Система правил літературної вимови звуків у різних фонетичних позиціях та звукосполученнях, а також наголошування слів та інтонування речень називається **орфоепією**. Дотримання правил орфоепії полегшує мовне спілкування людей і забезпечує милозвучність мовлення.

Трапляються два типи вимовних помилок: під впливом діалектів і під впливом писемної форми слів.

I. Під впливом діалектів бувають такі порушення орфоепічних норм:

1) вимова ненаголошеного голосного [o] як [a] або [y]: [даро́га] або [дуро́га] замість [доро́га], [малако́б] або [мулукóб] замість [молоко́б];

2) змішування [и] та [і]: [к'іслий] замість [кислий], [х'ітрий] замість [хитрий], [г'ірло] замість [гирло], [шис'т'] замість [ш'іс'т'];

3) оглушення дзвінких приголосних і сонорного [в] у кінці слова та перед глухими: [хл'іп] замість [хл'і́б], [сат] замість [са́д], [морóс] замість [морóз], [стéшка] замість [стéжка], [мохти] замість [могти], [кроф] замість [кроу́], [ла́фка] замість [лаўка];

4) вимова щілинного [ж] на місці зімкнено-щілинного [дж]: [ра́жу] замість [ра́джу], [провожа́ти] замість [прово́джати];

5) дуже м'яка вимова м'яких зубних [с'], [ц'], [з'], [дз'] з наближенням до шиплячих: [с'ш'омий], [пра́ц'а], [з'ж'а́бра], [дз'дж'об];

6) м'яка вимова шиплячого [ч]: [ч'ай], [ч'ути], [шч'у́ка], [шч'ока́]; шиплячі пом'якшуються лише перед [і] та перед закінченнями іменників середнього роду й III відміни жіночого роду: [но́ч'і], [н'іч':у], [жбо́ч'у], [ломáч':а], [зб'іж':а];

7) поява призвуків [ц'] та [дз'] у м'яких зубних [т'] і [д']: [т'ц'агті́], [т'ц'іло], [д'дз'аку́йу]; несильний призвук [ц'] є нормативним лише в звукосполученні [с'т']: [с'т'ціна́], [ко́рис'т'ці];

8) вимова запозиченого звука [ф] як звукосполучення [хв]: [хва́брика] замість [фа́брика]; і навпаки: [ф'іст] замість [хв'іст];

9) неправильне наголошування деяких слів та форм на зразок: [випа́док] замість [випадо́к], [будé] замість [бу́де], [йде́мо] замість [йде'мо́] і под.

II. Під впливом написання бувають такі порушення орфоепічних норм:

1) побуквене прочитання дієслівних кінцівок **-шся**, **-тсья**: [снішс'а], [снїт'с'а], [сн'ат'с'а] замість [снїс':а], [снїц':а], [сн'ац':а];

2) роздільне прочитання буквосполучень **дж**, **дз**, що позначають один звук: [насад-жу́йу], [нагород-жувати] замість [наса́джуйу], [нагоро́джувати]; роздільно прочитуються ці буквосполучення лише тоді, коли д належить до префікса, а ж, з — до кореня: [п'ід^{дж}-живі́ти], [над^{дз}-звичáйний];

З) вимова підряд двох звуків [тс]: [братство] замість [бращтво], [солдате́кий] замість [солда́цкий] тощо.

Ці та інші вимовні помилки утруднюють адекватне сприймання мови й часто роблять її не зовсім милозвучною.

115. Прочитайте вголос подані парами слова, правильно промовляючи звуки. З'ясуйте значення кожного слова.

1. Полити — палити. Мостити — мастити. Просувати — прасувати. Зошити — залити. Компанія — кампанія. 2. Копати — купати. Коток — куток. Вкусити — вкусити. Зобастий — зубастий. Порох — порух. 3. Грим — грім. Бик — бік. Кинь — кінь. Загин — загін. Мовчить — мовчіть. Мий — мій. Віє — віє. 4. Гадка — гатка. Казка — каска. Гриб — грип. Паз — пас. Мимохідь — мимохіть. 5. Воджу — вожу. Ладжу — лажу. Каджу — кажу. Саджу — сажа. Загороджу — загорожу. 6. Грав — граф. Рив — риф. Шавка — шафка. Фастів — хвастав. Фірма — хвіртка. Форпост — хворост. 7. Вчаться — праця. Вчить-ся — криниця. Щули́ться — вулиця. Диві́ться — дільниця. Вчи́шся — підні́сся. Бої́шся — узлі́сся.

116. I. Виразно прочитайте уривок, правильно вимовляючи всі звуки.

— А ти знаєш, — сказав Володька, — у Бондаренчихи налилися вже ранні яблука, а стара попхалася на базар. Їй-право!

— Та ну!

— Правду тобі кажу.

— Ні, не хочу, — відповів Рубін. — У мене, брат, стільки всячини за плечима, що не знаю, як мене й терпить Каленик Романович. По за́в'язку! Рад, а не можу. Кажеш, поспіли?

— На весь провулок пахнуть. Ось ходім.

— Понюхати? Ну що ж, понюхати можна. Ходім.

Рубін відклав книжку і пішов за приятелем не на вулицю, а кудись через перелазі і дірки в огорожах. Вийшли вони в глухий завулок. Завулок біг круто вниз, весь заріс кущами білої акації.

Стежка йшла по са́мому дну ярочка, бо цей провулок був разом з тим і сто-чищем, куди весною і в грози збігали потоки води. Садиби й сади по схилах не спускалися низько, а обережно спиналися своїми огорожами по са́мій бровці ярочка.

Хлопці, як вийшли в завулок, так і загубилися в заростях акації, гігантських будяків і дикої лози. Зовні ці зарості здавалися непролазними джунглями, насправді ж при землі вони були попробовані десятками доріжок, рухатися по яких здебільшого доводилося рачки...

Сад Бондаренчихи від моря акацієвих джунглів відділяла лише сяка-така огорожа з дроту, заліза та дощечок з дерев'яної тари... Все тут було скопане, прополене, вигладжене, висмикане, полите, підв'язане. Стежечкі Бондаренчиха посіпала білим піском, в тіні під грушею білили вискреблені до воскового кольору лавочка і стіл.

Над усією красою світило сонце, пролітав вітрець, гойдаючи гілки вишень, яблунь і груш.

Красивид зачарував Рубіна. Та ось вітрець обернувся і війнув не в садок, а з саду. І зразу ніздрі Рубіна затрепетали. Ні з чим не зрівняний аромат першого яблука пролинув над світом. Рубін втяг повітря і занімів. За огорожею, за десять метрів від неї, підносилася вгору яблуня, обважена плодами, що нагинали гілки до землі.

Стовбур, вибілений до сяйва розпеченого заліза, світився проти сонця, він був низький, і перша гілка відходила од нього за півтора метра від ґрунту. Щоб вона не відчахнулася під вагою фруктів, Бондаренчиха підперла її дубовою розсохою. Три молоді пружні гілки і на них десяток яблук опускалися до самої землі. Не треба було навіть рук підіймати! Стань рядом, зривай і клади за пазуху (*І. Сенченко*).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Чим заманив Володька свого товариша йти в чужий сад по яблука?
2. Чи Рубін справді не хотів яблук?
3. Місцевість, якою йшли хлопці, була рівна чи похила?
4. Чи хлопці відкрито йшли по яблука?
5. Що свідчить, що сад був добре доглянутий?

117. Прочитайте вірш уголос. Зверніть зокрема увагу на правильне прочитання буквосполучень **-ться** і **-шся**.

Днів щасливих ніколи не вдасться забуть.
 Рук не вдасться забуть, що мене обнімають.
 Губ не вдасться забуть, що любов мою п'ють,
 Що любов мою п'ють
 І ніяк не співають.

Бо як серце моє відпочинку не зна,
 Як воно ані вдень, ні вночі не змовкає,
 Так в любові моїй не дістанешся дна,
 Не дістанешся дна,
 Не добачишся краю.

В теплий вирій летять восени журавлі,
 В теплий вирій летять, а весною вертають.
 Та любов зостається на рідній землі,
 Та любов зостається
 І нас зігріває!

Є. Гуцало

118. Прочитайте вголос скоромовки, жодного разу не збившись.

1. Через грядку гріб тхір ямку. 2. Сидить Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп. Як при Прокопові кипів окріп, так і без Прокопа ки-

пить окріп. 3. Їхали крамарі, стали на горі та й забалакалися про Прокопа, про Прокопиху і про маленькі прокопенята. 4. Наш полковник полковникував, поки виполковникувався. 5. Перепел підпадьомкає, перепілка перепідпадьомкає, а маленькі перепеленята перепіддідпадьомкають.

§ 24.

Основні засоби милозвучності української мови

Звуки в мовленнєвому потоці організовуються так, щоб їх легко було вимовляти, щоб вони були розбірливі для слухача і щоб гармоніювали між собою. Усе це надає мовленню мелодійності, приємного звучання, тобто милозвучності.

Цій вимозі підпорядковані всі українські слова, і далеко не завжди їй відповідають слова іншомовного походження. У цьому легко переконатися, вимовляючи поряд питомі українські й запозичені слова: *спонукання* й *інстинкт* (з латинської), *крапка* і *пункт* (з німецької), *повітря* і *аероіонізатор* (з грецької), *загін* і *ар'єргард* (з французької).

Можна виділити три основні засоби милозвучності, які використовує українська мова.

1. Важливу роль у тому, що українська мова звучить мелодійно, відіграють вільний рухомий основний наголос і побічні наголоси в слові. Вони ритмізують усне мовлення, надають йому співучості.

Фраза, як правило, будується так, щоб не стикалися між собою наголошені склади. Якщо ж такий збіг неминуче стається, то або один із наголосів зникає, або між наголошеними складами робиться пауза.

Простежимо, наприклад, як в уривку з оповідання Григора Тютюнника “У Кравчини обідають”, мова якого близька до розмовної, чергуються наголошені й ненаголошені склади:

Після обіду Юхим одразу ж добрішає і стає ще лагіднішим і балакучішим, ніж завжди.

— *Про що ж тобі на завтра врок задали? — воркоче до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.*

— *Про перпетуум-мобіле, тату.*

— *А що ж то воно таке?*

— *Вічний двигун, тату.*

— *Гм, — каже Юхим і надовго замислюється. — Та й що ж, є такий двигун?*

— *Немає, тату.*

— *Правильно, немає, — радіє Кравчина. — Нічого вічного немає.*

— *А ви, тату? — озивається Колько.*

Юхим регочеться й каже:

— *А я, синоцю, вічний. Я — як той перепетмобіле! І ти підростеш — будеш вічним двигуном. Хто робить — той і двигун.*

В уривку наголошені склади розділені одним або двома ненаголошеними складами. Там, де є більше, ніж два ненаголошені склади, як, наприклад, у поєднанні слів *лагіднішим і балакучішим*, посилюються побічні наголоси. Збіг наголошених складів стався тут лише в поєднаннях слів *чуб або кіску* (але в сполучнику *або* наголос у мовленні зникає); *двигун, тату; що ж, є; ви, тату; підростеш — будеш* (але ці наголошені склади відділяються один від одного паузами).

2. Легкості у вимові українській мові надає уникання збігу однотипних за місцем і способом творення приголосних в одному слові або на стику слів. Наприклад, відомі рядки з Шевченкового вірша *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...* милозвучні насамперед тому, що приголосні звуки, які йдуть у них один за одним, творяться в різних місцях ротової порожнини і по-різному — одноманітна вимова втомлює мовні органи (як будь-яка одноманітна робота). Приголосні за місцем творення тут розташовані так: зубний **с** + зубний **д** (але на відміну від попереднього дзвінкий і зімкнений) + задньоротовий **к** + губний **в** + піднебінний **ш** + зубний **н** + губний **в** + піднебінний **й** + задньоротовий **к** + зубний **л** + задньоротовий **х** + зубний **т** і т.д.

За законом милозвучності:

1) випадає середній приголосний із трьох зубних **стн, стл, здн**: *якісний, щасливий, проїзний*;

2) зливаються приголосні **г, з, ж; к, ц, ч; х, с, ш** із приголосним **с**: *криво-різький, кавказький, кременчуцький, ткацтво, товариство*;

3) розподібноються приголосні: *рушник* (з “ручник”), *хто* (з “кто”) — (у звукосполученнях **чн, кт** обидва звуки мають елементи проривності, тим часом звуки **ш і х**, якими було замінено **ч і к**, — щілинні);

4) уподібноються між собою однотипні за способом творення приголосні: *їзджу* (з “їзджу”), *піщаний* (з “пісчаний”), *козаччина* (з “козацьчина”), *роздоріжжя* (з [роздор’іж’йа]).

Будуючи речення, треба стежити, щоб на межі слів не виникали немилослухні збіги звуків: *ці цінні пропозиції — ці корисні пропозиції, велика кабіна — простора кабіна, водій дійсно спізнився — водій справді спізнився, був вітер — було вітряно, був сильний вітер.*

Не слід допускати римування слів у прозі: *питання про святкування — питання про відзначення; князь Ярослав збудував — Ярослав Мудрий збудував; любов людини до батьківщини — любов людини до рідної землі.*

3. Важливим засобом милозвучності є також уникання збігів голосних (насамперед) та збігів приголосних. Цим досягається плавність у вимові слів, словосполучень і речень.

Для цього використовують:

1) вставні та приставні голосні: *вікно — вікон, весна — весен, піді мною, іржа, імла*; префікси з кінцевим приголосним часто перед двома або більше кореневими приголосними дістають у кінці голосний **і**: *зіграти, розірвати, відіслати, надібрати, обізнати, підійти*;

2) фонетичні варіанти слів: прийменник *з*, *із* і *зі* (*з дому, із святом, зі школи*); частки *би, же* (після приголосних: *зробив би, прийдіть же*), *б, ж* (після голосних: *зробила б, прийди ж*); варіанти прислівників з кінцевим голосним і без нього (*пізніше довідався — пізніш усвідомив, знову сказав — знов обізвався*); варіанти частки *-ся* і *-сь* (*дивлюся на небо — дивлюсь у вікно, сталося у Києві — сталося в Україні*), варіанти префікса *від-* і *од-* (*скажу відразу — сказав одразу*) тощо;

3) чергування *у-в, і-й*: *був у мене — була в мене, він іде — вона йде*.

4. Крім, так би мовити, природних, є й художні засоби милозвучності мови. Сюди належать, зокрема, асонанси, алітерації, анафори, епіфори.

Асонанс — повторення підряд чи близько однакових голосних звуків: *Які вогні в височині! Свій зір туди зведи. Вони зрідні тобі й мені...* (М. Вороний).

Алітерація — повторення підряд чи близько однакових приголосних звуків: *На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк весь у триво-зі* (М. Коцюбинський). *Я слухаю нечутні голоси серед німої музики мозаїк* (Л. Костенко).

Анафора — повторення на початку речень або його частин однакових сполучень звуків, слів або поєднань слів: *В вирі вирію вирла вирлаті вирують — просто вирла вирують високих вирлатих зірок* (Є. Гуцало). *Сміялось небо, сміялася земля, сміялося сонечко ясне, а ставочок між зеленими горами, між зеленими вербами та садами неначе реготавсь* (І. Нечуй-Левицький).

Епіфора — повторення в кінці речень або його частин однакових сполучень звуків, слів або поєднань слів: *Віють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба вночі і віщує недолю* (О. Довженко).

Іноді ці художні засоби мовної виразності можуть використовуватися в сукупності, не розмежовано: *І загадки свічад, і мури, і вікно. І це ні зрад, ні втрат, і радощів без ліку. Давно і дивно. Дивно, як давно. Ще тільки вчора, а уже піввіку* (Л. Костенко).

119. Прочитайте, не поспішаючи, вголос вірш. Простежте, як у ньому за допомогою звукових повторів, повторів окремих слів передано сумовитий осінній настрій і разом з тим замилювання неповторною красою природи.

Осінній день, осінній день, осінній!
 О синій день, о синій день, о синій!
 Осанна осені, о сум! Осанна.
 Невже це осінь, осінь, о! — та сама.
 Останні айстри горілиць зайшлися болем.
 Ген килим, витканий із птиць, летить над полем.
 Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
 І плаче коник серед трав — нема мелодій.

Л. Костенко

120. Прочитайте речення, вкажіть у них художні засоби милозвучності.

1. На восьме літо у неділю, неначе ляля в льолі білій, святее сонечко зійшло (Т. Шевченко). 2. Тихше, тихше, не диши, щоб не чули комиші... (О. Олесь). 3. Куйовдить вітер срібний струм осик... (Є. Маланюк). 4. Над ожинами, понад жоржинами журавлина жура моя (А. Мойсієнко). 5. Худерляє хуга хуртовинна, засипає очі вщертъ (І. Драч).

121. I. Прочитайте текст уголос. Визначте, які засоби милозвучності використав автор.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волóшки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо (М. Коцюбинський).

Ячмінь у полі. *Фото.*

II. Приготуйтеся до докладного усного переказу уривка: поділіть текст на смислові частини, складіть план, завчіть напам'ять окремі слова та вислови.

122. Визначте, яких змін зазнала твірна основа під час творення дієслів за допомогою суфікса **-ну-**. Спробуйте пояснити причину цих змін.

Холод — холонути, вертати — вернути, поглядати — поглянути, кидати — кинути, пригортати — пригорнути, глитати — поглинути, розвиток — розвинути, зустріти — зустрінути.

123. Запам'ятайте ввічливі формули прохання і при нагоді користуйтеся ними.

Пробачте, що турбую Вас. Маю до Вас прохання. Чи можу я попросити Вас? Ласкаво прошу. Можливо, Ви мені допоможете. Зробіть мені таку ласку. Я хочу попросити у Вас допомоги, поради. Будьте ласкаві, пособте мені, якщо це не завдасть Вам великого клопоту. Я буду Вам дуже вдячний за допомогу, за сприяння, за раду. — З охотою! З радістю! Із задоволенням! Я радий би Вам допомогти, але, на превеликий жаль ... Прикро мені, але... Мені незручно, але обставини склалися так, що не можу...

§ 25.

Чергування у — в, і — й як засіб милозвучності мови

В українській мові в деяких словах може відбуватися чергування початкових голосних **у, і** з приголосними сонорними **в, й**: *убік* — *вбік*, *уміти* — *вміти*, *упевнений* — *впевнений*, *упертий* — *впертий*, прийменник **у** — **в**; *іти* — *йти*, *імовірний* — *ймовірний*, сполучник **і** — **й**.

Але чергування **у — в, і — й** не відбувається:

1) у словах іншомовного походження: *університет, уран, утопія, Уругвай, указ, ударник, Урал, взвод, ідилія, ірис, Італія*;

2) у деяких незапозичених словах, переважно книжного походження: *увага, угода, установа, уява, вступ, вправа, враження, вказівка, інакше, іноді*.

За допомогою чергування **у — в, і — й** мова усуває насамперед збіг голосних, потім — приголосних. Пауза сприймається як приголосний.

Розглянемо це на прикладах — прислів'ях.

1. *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі*. Щоб уникнути збігу голосних звуків, після слова *синиця* вжито форму прийменника *в*, а не *у* (хоч унаслідок цього й виник збіг трьох приголосних **вжм**, але ми передусім уникаємо збігу голосних); а щоб не допустити збігу приголосних, між словами *журавель і небі* вжито варіант прийменника *у*, а не *в*.

2. *У гурті й смерть не страшна*. Вжито прийменник *у*, бо він стоїть між паузою (на початку речення) і приголосним; інакше виникне немилозвучний збіг приголосних. І навпаки, щоб у середині речення не було збігу двох голосних, вжито не *і*, а *й*.

3. *В один чобіт дві ноги не взуєш*. Якщо на початку цього речення вжити прийменник *у*, то виникне збіг голосних. Тому тут можна вжити лише *в*. У слові *взуєш* вжито *в*, щоб так само уникнути збігу голосних.

4. *Восени і горобець багатий*. У цьому реченні після слова *восени* відповідно до змісту робиться невелика пауза, а пауза сприймається як приголосний, тому далі вжито голосний *і*, а не приголосний *й*.

Нерідко, змінюючи форму якогось слова, доводиться міняти й голосний **у**, **і** на приголосний **в**, **й** чи навпаки: *глянув угору* — *глянула вгору*, *наш учитель* — *наші вчителі*, *ліс і поле* — *ліси й поля*, *дощ іде* — *дощ не йде*.

Вживання форм сполучника **і** або **й** залежить також від змісту висловлювання. Наприклад, у виразах *війна і мир*, *земля і небо* вжито **і**, бо названі тут поняття протиставляються (після слів *війна*, *земля* робиться невелика пауза), а в реченні *Батьки й діти зібрались у школі* протиставлення нема (після слова *батьки* пауза не робиться); тому, щоб уникнути збігу двох голосних, тут використано **й**.

Перед словами, на початку яких є звуки **в**, **ф** — самі чи у звукосполученнях (**св**, **зв**, **тв**, **дв**, **хв**, **гв**, **кв**, **сф** і под.), незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова, щоб уникнути збігу **вв**, **вф**, пишемо переважно **у**: *були у вас*, *події у світі*, *говориться у зверненні*, *тріщина у фундаменті*, *досягнення у сфері економіки*. Якщо ж попереднє слово закінчується на **в**, то перед наступним голосним вживаємо прийменник **в**, а не **у**: *був в Умані*, *острів в океані* (прийменник зливається з наступним, а не з попереднім словом).

Перед **й**, **я**, **ю**, **є**, **ї** незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова, щоб уникнути збігу **йй**, вживаємо сполучник **і**: *Петро і Йосип*, *сосни і ялини*, *злагода і єдність*, *ішли і їхали*.

На початку речення перед приголосними рекомендується вживати **у** та **і**: *У Києві... У 1991 році... У наш час... Ідеться про... І знову...*; але перед голосними: *В Україні... В інституті...*

Іноді прийменник **у** набирає форм *ув*, *уви*: *ув імлі*, *уви сні*.

Відхилення від цих правил допускається тільки в поезії та в ритмізованій прозі.

- 124.** Прочитайте вголос. Виправте, де треба, порушення милозвучності й запишіть словосполучення у дві колонки: 1) ті, у яких виправлень нема; 2) ті, у які внесено виправлення.

Дякував всім, книжки й зошити, сказали би нам, знали же про це, день у день, під мною, зміг увійти, раніш і тепер, учора і сьогодні, довелось взяти, згадав відразу, з'єднались усі, угадав би, зі мною, погбдились прийти, пригодилося усім, знову обізвався, ошатно вбраний, довго йшли, дерева і кущі, в'їхав у село, прийшов з школи, нога у ногу, умій же сказати, збираюся іти, сидять вдвох, думає вголос, скажу відверто, дивлюсь і думаю, в твоєму розпорядженні, дивлюсь в вікно.

З других букв перших слів словосполучень повинен скластися вислів О. Герцена.

- 125. І.** Прочитайте вголос уривок. Випишіть з нього всі групи слів, у яких використано засоби милозвучності.

Пізніше, ніж завжди, прилетіли лелеки. Богдан виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день питав у діда: “І коли вони вже прилетять?”, не догадуючись, що й старенькому теж не терпиться побачити їх. Обидва наївно вірили, що для того, хто побачить першого лелеку в польоті, весь рік буде ща-

сливий. Ізранку пильно видивлялись у небо, а лелек усе не було. Та одного дня Богдан дочекався. Було це після обіду. Повернувшись зі школи, він узявся допомагати дідові закопувати нові стовпи для плоту (старі взимку повалила вітряниця). Стали прибивати штахетини, і саме в той час Богдан глянув на сонце, аби визначити, скільки часу йому залишилося для уроків, і не повірив своїм очам — із півдня до їхнього обійстя летів лелека.

— Діду! — радісно вигукнув він. — Лелека!

Дід відклав молоток, випростався, пильно придивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо над обійстям, легко опустився на гніздо, відразу ж дрібно заклацав дзьобом. Оглянув гніздо, ще поклацав і, переконавшись, що домівка ціла, знову проплив у повітрі поза городом і сів на грядці недалеко від діда та Богдана (*О. Луній*).

II. Розпитайте у своїх близьких про повір'я, пов'язані з птахами, й запишіть їх. Засоби милозвучності, використані вами, підкресліть.

126. I. Текст запишіть під диктовку, записане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Вогонь — про це ніхто й не здогадується — є близьким твоїм другом, з котрим уже давненько товаришуєш, піклуєшся, думаєш про нього, як про живого.

У чому живе вогонь? Як народжується, з якої причини гасне? Звідки береться вогонь у блискавиці? Як з'являється іскра з каменя, коли вдарити шматок об шматок? І як викреслує іскри підкова кінського копита?

Чому вогонь до пори, до часу дрімає в соломі, дереві, торфі, вугіллі, сухому листі, яка саме таємниця спричиняється до того, що паливо спалахує, — і тоді вогонь виходить на волю, нуртує, живе якимось особливим життям, котрє годі зрозуміти? Зрештою, чому він гарячий? Чому обпікає тіло?

Вогонь безстрашний, але боїться води. Куди зникає вогонь, коли в печі перестає горіти, коли згасає розкладене коло річки багаття? Адже не пропадає безслідно, бо не може він згодом з'явитися з нічого. Отже, просто зникає кудись.

Але куди? І чи здатен вогонь раптом зникнути по всьому білому світі? І що діяли б люди, якби неспогодано вогонь пропав повсюдно?

Дивишся на язика полум'я, що лижуть чорні челюсті печі, і відчуваєш, що сам вогонь — це і є жива загадка і розгадка власної таємниці, тільки тобі ніяк не вдається проникнути в неї (*Є. Гуцало*).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

Вихідні в горах. *Фото.*

1. Для чого автор, характеризує вогонь, використовує майже всуціль лише питальні речення?
2. Якими людськими рисами автор наділяє вогонь?
3. Як автор переконує читача в необхідності вогню для людей?

127. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Нехай дурні собі пустують: у них, видно, жуки в голові (*Л. Глібов*).
2. У мене так мурашки й заходили поза спіною від отих Омелькових речей; аж дух у грудях сперло, в очах пожовтіло! (*Панас Мирний*).
3. А там люду — яблукові ніде впасти (*А. Дімаров*).
4. З усіх усюд галасувало радіо (*І. Цюпа*).
5. Шумейко в душі вже тішився з тієї перемоги (*А. Шиян*).

§ 26. Наголос

Однією з основних ознак голосних фонем є наголос, який виявляється лише в слові.

Наголос в українській мові виконує подвійну функцію. По-перше, він об'єднує звукові комплекси в окремі слова. Наприклад, звуковий комплекс *вищезазначений* з одним наголосом сприймається як одне слово, а комплекс *віще зазначений*, що має два наголоси, позначає два слова. Так само: *давно очікуваний*, *нижчезгаданий*, *передбачити* і *давно очікуваний*, *ніжче згаданий*, *перёд бачити*. По-друге, наголос виступає також як засіб розрізнення слів та словоформ. Наприклад, подані парами слова *вігода* (користь) і *вигóда* (зручність); *зáхват* (захоплення) і *захвát* (пристрій, ширина робочого ходу); *лікарський* (від лікар) і *ліка́рський* (від ліки); *похі́дний* (від похід) і *похі́дний* (який походить від чогось) — різні, і на цю різницю вказує наголос. У різних відмінках стоять слова *рукі́* і *ру́ки*, *вікна́* і *ві́кна*, різний вид мають дієслова *наси́пати* і *насі́пати*.

Наголос в українській мові вільний і рухомий, тобто може падати на будь-який склад і під час змінювання слова пересуватися: *голова́* — *голови́* — *го́лови* — *голі́в*, *каза́ти* — *ка́жеш* — *каж́у*.

Система наголошування в українській мові досить складна. Тому у випадках сумніву щодо наголосу слід звірятися зі словниками (в усіх словниках слова подаються з наголосами).

Разом з тим спостерігаються й деякі закономірності в наголошуванні слів.

1. Віддієслівні іменники середнього роду на **-ання**, у яких більше двох складів, мають наголос, як правило, на суфіксі: *навча́ння*, *завда́ння*, *запита́ння*, *чита́ння*, *визна́ння*, *вида́ння*, *пізна́ння*, *посла́ння*.

Але бувають і відхилення від цього правила: *обла́днання* (набір механізмів тощо), *не́хтування*, *бі́гання*, *кóвзання*.

2. Наголос у багатьох іменниках жіночого роду із суфіксом **-к(а)** у множині переходить на закінчення: *вказівка* — *вказівкі*, *учителька* — *учителькі*, *ластівка* — *ластівкі*, *голка* — *голки*, але: *рідичка* — *рідички*, *сусідка* — *сусідки*, *верхівка* — *верхівки*.

3. У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення: *вузкий*, *кружний*, *легкий*, *липкий*, *мілкий*, *низкий*, *новий*, *нудний*, *пісний*, *різкий*, *силий*, *скупний*, *стійкий*, *стічний*, *страшний*, *твердий*, *тісний*, *тонкий*, *трудний*, *тяжкий*, *черствий*, *чіткий*, *чуткий*, *шкільний*.

У прислівниках, утворених від цих прикметників, наголос падає на перший склад: *вузко*, *легко*, *мілко*, *нудно*.

4. У дієсловах перший склад закінчень **-емо**, **-имо**, **-ете**, **-ите** не наголошується: *несемо*, *несете* (а не “несемо”, “несете”), *ідемо*, *ідете* (а не “ідемо”, “ідете”); *підемо*, *підете*; *будемо*, *будете*; *гуркочемо*, *гуркочете*; *гуркотимо*, *гуркотите*; *залишимо*, *залишите*.

5. Треба запам'ятати наголос у таких словах: *агент*, *бюлетень* (множина: *бюлетені*), *кулінарія*, *віпадок*, *глядіч*, *діалог*, *документ*, *дочка*, *донька*, *засуха*, *монолог*, *ім'я*, *каталог*, *некролог*, *експерт*, *жіврити*, *квартила*, *кілометр*, *колія*, *компроміс*, *кропива*, *мережа*, *одинадцять*, *ознака*, *оптовий*, *партёр*, *пáсквіль*, *перéпис*, *перéпустка*, *піна*, *пóдруга*, *предмёт*, *пріятель*, *пріятелька*, *ра́зом*, *руко́пис*, *серéдина*, *сі́льськогосподáрський*, *спі́на*, *спі́вробітник*, *тітульний*, *уро́чистий*, *фенóмен*, *це́мент*, *це́нтнер*, *черговий*, *чотирна́дцять*, *шофёр*.

6. У деяких словах буває подвійний наголос: *весня́ний* і *весня́ний*, *зокре́ма* і *зокрема́*, *мабу́ть* і *мабу́ть*, *присипка́* і *присипка́*, *ясний* і *я́сний*.

7. У багатоскладових словах, крім основного, є ще побічні наголоси, які розташовуються через один чи два склади від основного: *ро́зказа́ти*, *пéреробі́ти*, *вінагорóджувати́*, *бéзперéчний*, *задо́вблений*, *пóдорóж*. Побічний наголос надає українській мові особливої співучості, плавності. У прискореному темпі мовлення він чується слабо, в уповільненому — сильніше. Особливо виразно він чується в складних словах: *сі́ньо-жов́тий*, *гірні́чоддубв́ний*, *но́вобудóва*.

128. Прочитайте вірш, чітко промовляючи наголоси. Розмір вірша — амфібрахій.

Блакить мою душу обвіяла,
 Душа моя сонця наміряла, —
 Душа причастилася кротості трав —
 Добридень я світу сказав.

Струмок серед гаю як стрічечка
 На квітці метелик мов свічечка.
 Хвилюють, маюють, квітують поля —
 Добридень тобі, Україно моя!

П. Тичина

- 129.** У кожному рядку вірша О. Олеса “Айстри”, написаного амфібрахієм, переставлено місцями слова (лише перший рядок залишено без зміни). Відновіть його ритміку. Вірш запишіть. Відтворений текст звірте з оригіналом.

Опівночі айстри в саду розцвіли...
 Рососою умились, одягли вінки,
 І стали чекать рожевого ранку,
 І в райдузі барвів убирать життя...

І айстри марили в розкішнім півсні
 Про шовкові трави, про дні сонячні, —
 І їм в мріях ввижалась ясна казка,
 Де не в’януть квіти, де вічна весна.

Айстри марили так восени в саду,
 Айстри так марили і ждали весни...
 А ранок їх стрівав холодним дощем,
 І вітер плакав десь за кущем в саду...

Айстри. Фото.

- 130.** Випишіть слова в три колонки: 1) з наголосом на першому складі; 2) з наголосом на другому складі; 3) з наголосом на третьому складі. Якщо ключ не складеться, перевірте наголоси слів за словником.

1. Спина, співробітник, рукопис, експерт, титульний, епілог, нутро, нести, будівник, випадок, ейфорія, олень, ядро. 2. Квартал, якір, сретик, множина, опівночі, хворіти, колія, елексир, агент, напрочуд, діалог, осад, одинадцять, наосліп, майбуття, як-небудь, їздячи.

3 перших букв виписаних слів має скластися: 1) закінчення вислову Бернарда Шоу: “Життя — це не пошук себе. Життя — це...”, 2) закінчення вислову Віктора Гюґо: “Життя — це квітка, для...”

- 131.** Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Гордій справді вмів перед весті, вмів отаманувати так, що інші його слухались (*Б. Грінченко*). 2. Настала косовиця, за отамана ходить Чіпка (*Панас Мирний*). 3. Він косив по́вагом, раз за разо́м махаючи косою і майже не відчуваючи її в руках (*Григорій Тютюнник*). 4. Я до неї і звідтіль, і звідсіль, а вона, було, тільки губу копилить (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Не стать, не ждять в путі, на перепутті, а прокладать, торить шляхи, стежки (*П. Дорошко*).

- 132.** Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

- Що таке фонетика і яка її роль у мові?
- Як ми розпізнаємо фонемі в мовленнєвому потоці?
- Схарактеризуйте систему голосних фонем української мови.

4. Назвіть групи приголосних фонем за участю тону й шуму та за місцем перепони під час творення їх.
5. Що таке орфоепія?
6. Які порушення орфоепічних норм української літературної мови ви спостерігаєте в своєму оточенні?
7. Які є три основні засоби для досягнення милозвучності мовлення?
8. Чого треба уникати насамперед — збігу голосних чи збігу приголосних?
9. Які є художні засоби милозвучності мови?
10. Для чого в українській мові існує чергування початкових звуків **у-в, і-й**? Чи в усіх словах таке чергування можливе?
11. У яких випадках після попереднього голосного вживаємо все-таки **у** та **і**, а не **в** та **й**?
12. Які функції виконує наголос у словах?

III. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 22-26)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		006		011	
002		007		012	
003		008		013	
004		009		014	
005		010		015	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Скільки фонем є в українській мові?
1) *безліч*; 2) *26 фонем*; 3) *32 фонем*; 4) *38 фонем*; 5) *45 фонем*.
- 002.** Зі скількох ознак складається кожна фонема?
1) *з двох*; 2) *з трьох*; 3) *з чотирьох*; 4) *з п'яти*; 5) *з шести*.
- 003.** Скільки є голосних фонем?
1) *4 фонем*; 2) *6 фонем*; 3) *10 фонем*; 4) *12 фонем*; 5) *15 фонем*.
- 004.** Який голосний утвориться, коли напружена задня частина язика піднесеться наполовину?
1) *и*; 2) *е*; 3) *а*; 4) *о*; 5) *у*.

- 005.** Під яким номером названо всі голосні переднього ряду?
1) *i, u, e*; 2) *i, u, o*; 3) *u, i, y*; 4) *e, o, a*; 5) *y, o, a*.
- 006.** Як називається приголосний, у якому тон переважає над шумом?
1) *глухий*; 2) *дзвінкий*; 3) *сонорний*; 4) *африкат*; 5) *зімкнений*.
- 007.** Під яким номером названо всі зубні приголосні?
1) *б, т, з, дз, с, ц, л, н*; 2) *д, т, к, дз, с, ц, л, н*; 3) *р, й, ш, ч, ж, дж*; 4) *д, т, з, с, дз, ц, л, н*; 5) *б, д, г, ж, г, дз, дж, з*.
- 008.** Запишіть номери слів, у яких буквосполучення **дж, дз** позначають кожен два звуки.
1) *підземний*; 2) *гудзик*; 3) *вуджений*; 4) *віджилий*; 5) *засиджений*.
- 009.** Чи однаково вимовляються останні чотири звуки в словах *братство* і *козацтво*?
1) *так*; 2) *ні*.
- 010.** Скільки різних звуків (не фонем) у слові *вчишся*?
- 011.** Який варіант речення відповідає законам милозвучності мови?
1) *він зустрівсь з своїм другом*; 2) *він зустрівся зі своїм другом*; 3) *він зустрівся із своїм другом*.
- 012.** Запишіть номери словосполучень, у яких дотримано вимог милозвучності.
1) *пароплав в океані*; 2) *рибу ловив у озері*; 3) *треба все уміти*; 4) *наш учитель*; 5) *відповів відразу*.
- 013.** Зробіть те саме, що й у завданні 012.
1) *сосни й ялини*; 2) *дуби й берези*; 3) *коли ідуть дощі*; 4) *давно й тепер*; 5) *добро і зло*.
- 014.** Які стилістичні засоби вжито в реченні *Тільки тобою білий святиться світ, тільки тобою повняться брості віт (В. Стус)?*
1) *алітерацію*; 2) *асонанс*; 3) *анафору*; 4) *епіфору*; 5) *риму*.
- 015.** Запишіть номери слів з наголосом на останньому складі.
1) *разом*; 2) *дочка*; 3) *ім'я*; 4) *беремо*; 5) *спина*.

Тренувальні тести у форматі ЗНО.

ОРФОГРАФІЧНА НОРМА

- § 27. Принципи правопису слів
- § 28. Чергування голосних
- § 29. Вимова і правопис голосних
- § 30. Вимова і правопис приголосних
- § 31. Вживання апострофа
- § 32. М'які і тверді приголосні.
Вживання м'якого знака
- § 33. Чергування приголосних
- § 34. Зміни приголосних при додаванні
суфіксів **-ськ-, -ств-**
- § 35. Уподібнення приголосних при їхньому збігові
- § 36. Спрощення в групах приголосних
- § 37. Подвоєння букв
- § 38. Правопис префіксів
- § 39. Правопис суфіксів
- § 40. Вживання великої букви
- § 41. Правила переносу частин слова
- § 42. Написання складних слів
- § 43. Вживання м'якого знака й апострофа
та подвоєння букв в іншомовних словах
- § 44. Написання **и** та **і** в іншомовних словах
- § 45. Написання імен та прізвищ
- § 46. Творення імен по батькові
- § 47. Відмінювання особових назв
- § 48. Складні випадки написання географічних назв
- § 49. Розрізнення прислівників і однозвучних сполук
- § 50. Написання заперечної частки *не* і префікса **не-**
- § 51. Графічні скорочення

§ 27. Принципи правопису слів

Правопис унормовує вживання букв на письмі.

Букви — це лише знаки, якими позначають звуки мови (фонемі). При цьому прагнуть, з одного боку, наблизити написання слів до їхньої вимови, а з другого — не втратити їхнього етимологічного зв'язку з іншими їхніми формами та спорідненими словами. Тому вимова фонем і їхнє написання не завжди збігаються. Існує чотири принципи позначення звуків на письмі: фонетичний, морфологічний, історичний і розрізнявальний.

Фонетичний принцип полягає в точній передачі звучання слів: пишемо, як чуємо. За цим принципом ми пишемо більшість слів: *багато, птаство, товариство, чеський, паризький, міський, чесний, тижневий, сказати, друг, дружба, бій, бойовий* і под.

Морфологічний принцип вимагає однакового написання тієї самої морфемі в усіх випадках, незалежно від її звучання. За цим принципом пишемо: *легко*, бо *легенько* (вимовляємо [л'эхко]), *туристський*, бо *турист* (вимовляємо [туріс'кий]), *просьба*, бо *просити* (вимовляємо [пр'оз'ба]), *стеляться*, бо *стелять* (вимовляємо [ст'ел'ац':а]), *безжурний*, бо є лише префікс **без-** (вимовляємо [бе''жжурний]) і под.

За **історичним** принципом (його ще називають традиційним) зберігаються давні написання, які не відповідають сучасному звучанню слів. В українській мові за цим принципом вживаються букви **я, ю, є, ї, щ, ь, дж, дз**: *ящик* (вимовляємо [й'ашчик]), *люк* (вимовляємо [л'ук]), *езуїт* (вимовляємо [й'езуїт]), *джміль* (вимовляємо [джм'іл']).

Розрізнявальний принцип застосовується для розрізнення на письмі однакових за звучанням, але різних за значенням слів (омонімів). В українській мові це виявляється в написанні слів з малої і великої букв: *надія* і *Надія* (ім'я), *кривий ріг* і *Кривий Ріг* (місто), *чумацький шлях* і *Чумацький Шлях* (скупчення зірок); у розрізненні прислівників і однозвучних поєднань прийменників з різними частинами мови: *згори* і *з гори*, *назустріч* і *на зустріч*, *по-новому* і *по новому (мосту)* і под.

- 133.** Зробіть висновок про те, чим відрізняються між собою звуки, фонемі і букви. Який зв'язок між ними? Висновок запишіть.
- 134.** Розгляньте приклади й сформулюйте правила про звукове значення: 1) букв **щ, ї**; 2) букв **я, ю, є**; 3) буквосполучень **дж, дз**; 4) букви **ь**. Правила запишіть.

1. Щит [шчит], куш [кушч], їжа [й'їжа], руїна [руй'іна], з'їзд [зй'їзд], Танганьїка [танган'й'їка]. 2. Ляк [л'ак], нюх [н'ух], третє [тр'ет'є]; яр [й'ар], юний [й'уній], єдваб [й'едваб], маяк [май'ак], маю [май'у], має [май'є], м'яч [мй'ач], в'юн [вй'ун], в'є [вй'є], пасьянс [пас'й'анс], ательє [ател'й'є]. 3. Джерело [джерел'о], сиджу [сидж'у], дзвоник [дзвоник], кукурудза [кукурудза]; піджива

[п'іджі́ва], відзна́ка [в'ідзнака]. 4. День [ден'], донька [дбн'ка], льох [л'ох], каньйон [кан'йон], альянс [ал'йанс].

135. І. Прочитайте текст уголос. Випишіть усі слова, у яких є суттєва розбіжність: 1) між вимовою і позначенням голосних фонем; 2) між вимовою і позначенням приголосних фонем. Чи багато є таких слів? Поясніть, у чому полягають ці розбіжності.

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожен билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, люблю, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивляться! (*Панас Мирний*).

В. Жуган. Весна.

II. Дайте відповіді на питання й обґрунтуйте їх:

1. Яку пору року описано в уривкові?
2. Чи припікає сонце?
3. Про яку місцевість ідеться — гористу чи рівнину?
4. Що видно в небі над полем?
5. Що звичайно роблять хлібороби в недію або свято?

- 136.** Прочитайте слова вголос. Випишіть їх у дві колонки: 1) повністю записані за фонетичним принципом; 2) з частинами, записаними за морфологічним принципом.

Останній, ближчий, світський, товариство, заводський, флотський, звичка, зненацька, тижневий, аферистчин (від *аферистка*), Парасчин, (у) звістці, шістнадцять, скатерка, оцупок, студентський, (у) книжці, розсада, зморишся, чеський, туристський, звучний, справдяться, боротьба, острозький, переїзний, просьба, аякже, вдається, усний, звісно, якби, піщаний, птаство, (у) хустці.

З других букв виписаних слів прочитаєте вислів Вольтера.

- 137.** Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Думка була виїхати разом із сонцем, бо не близька дорога (*О. Гончар*).
2. Світ не близький мені додому йти (*Леся Українка*).
3. Щебетання ластівок над вікном її невеличкої кімнати будило її, ще тільки благословляло на світ (*Д. Бедзик*).
4. Сонечко заходить, розходьтесь вечеряти, а завтра чим світ з косами косити мені (*Г. Квітка-Основ'яненко*).
5. Вона на сьомому небі. Вчора тато й мама благословили їх на шлюб (*В. Кучер*).

§ 28.

Чергування голосних

Найпоширеніше в українській мові чергування **о, е з і**. Звук **і** замість **о, е** з'являється:

1) у закритому складі: *школа* — *шкіл*, *воля* — *вільний*, *моя* — *мій*, *хмелю* — *хміль*, *шестеро* — *шість*, *перо* — *пір'я*, *Києва* — *Київ*;

2) перед подовженими приголосними (у колишньому закритому складі): *солі* — *сіллю*, *роки* — *сторіччя*, *дорога* — *роздоріжжя*, *веселий* — *весілля*, *селитися* — *новосілля*;

3) у відкритому складі перед складом із суфіксом **-ок** або **-ець**: *мостити* — *місток*, *возити* — *візок*, *дзвонити* — *дзвінок*, *олово* — *олівець*, *паперовий* — *папірець*, *променя* — *промінець*;

4) після приставного **в** на початку слова: *овець* — *вівця*, *овес* — *вівсяний*, *отець* — *вітчизна*, *гострий* — *вістря*, *око* — *вічко*;

5) у словах: *прозвати* — *прізвище, прізвисько*; *прорвати* — *прірва*.

Але не чергуються **о, е з і**, якщо вони випадають (*сон* — *сну, день* — *дня*), в іншомовних словах (*бетон, шофер, толь, партер, кортеж*) та в деяких інших випадках.

У дієсловах перед складом із суфіксом **-а-** або **-ува-**:

1) голосні **о, е** чергуються з **і**: *летіти* — *літати, волокни* — *зволікати, мести* — *замітати, пекти* — *випікати, полоскати* — *прополіскувати, чекати* — *очікувати, шептати* — *нашіптувати*;

2) голосний **о** чергується з **а**: *допомогти* — *допомагати, гонити* — *ганяти, вклонитися* — *кланятися, ломити* — *ламати, розламувати; кроїти* — *краяти, розкраювати* (від наголосу це чергування не залежить);

3) голосний **е (ер)** чергується з **и (ир)**: *беру* — *збирати, визбирувати; завмерти* — *завмирати, терти* — *стирати*.

Після шиплячих та **й** голосний **е** чергуються з **о**. Причому **е**, як правило, виступає, якщо за ним іде теперішній або колишній м'який приголосний, в інших випадках — маємо **о**: *вечеря* — *вечорниці, шести* — *шостий, четвертий* — *чотири, копійчка* — *копійок*.

138. Прочитайте народне оповідання. Знайдіть у ньому всі слова, у коренях яких відбулося або можливе чергування **о, е з і**.

Увечері батько з сином поїхали в поле по снопи. Наклали повнісінький віз.

— Ну, сину, — каже батько, дивлячись на зоряне небо, — хай воли попадуться, а як Віз перекинеться, збуди мене, будемо їхати додому.

Та й ліг під копою спати.

Через якийсь час віл підійшов до воза із снопами, чухався, чухався та й перекинув його. А син побачив це та мерщій до батька:

— Тату, — гукає, — поїхали, вже віз перекинувся.

139. Випишіть підряд лише ті слова, де звук **і** виник внаслідок чергування з **о** або **е**.

Ліс, сузір'я, вітер, пісок, узвіз, очікувати, робітник, білий, місяць, схід, прізвисько, свідчення, корінчик, діло, горіх, випікати, зачіпає, річка, рів, сіно, щічка, сніг, невід, радісно, спів, Харків, місто, пішки, прізвище, рід, звір, пірце.

З останніх букв виписаних слів має скластися відома українська приказка.

140. До поданих дієслів доберіть і запишіть споріднені дієслова, в основах яких замість голосного **о, е** з'явився б голосний **і**. Визначте, при появі яких суфіксів відбувається таке чергування.

Виволокти, викоренити, випекти, загребти, замести, заплескати, заплести, застєбнути, причепити, зачесати, защепнути, зберегти, летіти, набрехати, нашептати, обтесати, остерегти, підперезати, прополоскати, протекти, стрелити, чекати.

141. До поданих дієслів доберіть і запишіть споріднені дієслова, в основах яких замість голосного **е** з'явився б голосний **и**. Визначте, при появі якого суфікса відбувається таке чергування.

Стерти, роздерти, простерти, підперти, завмерти, зберу, виперу.

142. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. А день сьогодні як рік для мене (*М. Зарудний*). 2. Відома річ, кого вогнем пече, тому скрізь вода мріється (*Марко Вовчок*). 3. За візком уїдливі Копиткові діти бігли, допікали до живого серця (*Я. Качура*). 4. Я хотів би, щоб ви без зайвих слів це зрозуміли (*Леся Українка*). 5. Та з цього й кінь би насміявся — наплели ось сім мішків гречаної вовни (*П. Козланюк*).

§ 29.

Вимова і правопис голосних

Усі голосні фонемі під наголосом, на початку слова і в його абсолютному кінці в літературній вимові чуються виразно (тобто перебувають у сильній позиції), їх ми позначаємо за фонетичним принципом (пишемо, як чуємо): *епоха, ефект, один; гбре, гбри, горлате, горлати, одинадцятьте, одинадцятти, ко́се, ко́си*.

В літературній вимові завжди чітко звучать голосні фонемі [а], [у], [і], і тому проблем щодо позначення їх на письмі не виникає. Позначаються вони відповідно буквами **а, у, і**, а після м'яких приголосних та [й] ще буквами **я, ю, ї**: *хата, будова, лікарня, під'їхав, дякую*.

Ненаголошена фонема [о] перед складом з наголошеною [у] своїм звучанням, особливо в швидкій вимові, наближається до [у]. Для перевірки добираємо таке слово, у якому сумнівний звук наголошений або наступна фонема [у] не наголошена: *голубка* [го^ул^убка], бо *г^олуб*; *зозуля* [зо^узу^ла], бо *зо^узуленя*; *кожух* [коуж^ух], бо *кожуш^ок*; *мотузка* [мо^уту^зка], бо *мотузо^к*. Фонему [о] завжди позначаємо буквою **о**.

Найчастіше сплутуються ненаголошені фонемі [е] та [и], які всередині слова звучать майже однаково. Є чотири способи перевірки їхнього написання:

1) наголосом: *вершина* [ве^ршіна], бо *верх*; *веселий*, бо *в^есело*, *шелестіти*, бо *ше^лест*, *шел^еснути*; *широкий*, бо *ши^риший*;

2) випаданням: *справедливий*, бо *правда*; *травень*, бо *травня*; *вітер*, бо *вітру*; *чашечка*, бо *чашка*;

3) чергуванням **е** з **і**: *лебединий*, бо *лебідь*; *восени*, бо *осінь*; *сутеніти*, бо *сутінки*;

4) за аналогією: *білляв^енький*, бо *чорн^енький*; *зад^умливий*, бо *жартівли^вий*; *на^вчений*, бо *нареч^ений*; *прізви^це*, бо *коренев^йце*.

Крім того, треба мати на увазі чергування голосних [е] та [и] з нулем звука в дієсловах: *зб^ирати* — *зберу* — *зібраний*; *ст^ирати* — *стерти* — *зітру*; *обп^ирати* — *перу* — *прати*; *заст^илати* — *застелю* — *заслати*.

143. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому слова з неясними голосними.

Чіпка увійшов у двір. Галя зачинила хвіртку, защепнула й повела його в свою хатину.

Хатиночка як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела. На покуті стояли образи в срібних шатах, завітчані васильками, гвоздиками, безсмертниками; перед образами на срібному ретязьку висіла срібна лампадка. У тому ж таки кутку — стіл столярної роботи; у другому — ліжко, заслане м'яким шовковим коцом; попід стіною невеличкі стільці. Всюди так хороше, чисто; пахощі од васильків та м'яти окривали всю хату, лоскотали чуття. Чіпці здалося, що він у рай вступив... (*Панас Мирний*).

С. Васильківський. Українська хата на пагорбі.

144. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **е**.

Бл..скавичний, ущ..мити, нов..ліст, тьоб..к, зд..вування, обн..сти, зв..селілий, с..нтезований, зн..кати, запл..вти, пов..рнути, зн..силений, вст..гати, стр..жневий, пап..ровий, удал..чність, звел..чання, пож..витися, сувер..нітет, зм..ртілий, др..жаки, характ..р, неприм..рний, кл..пати, гн..луватий, нах..льцем, мар..во.

З других букв виписаних слів прочитаєте вислів Б. Паскаля.

145. I. Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Я дивився на воду. Озеро мінливе й неспокійне, як мінливе й неспокійне над ним небо. Озеро жило небом. Його сонцем і його хмарами. Небо синє — синіло спокійне плесо. Плавало зелене латаття, цвіли білі й жовті лілеї. І не порушилися густі очерети. Небо ставало вишневе — вишневіло зелене латаття, а

стебла стояли у воді, як червоні промені. У легенькому рум'янці розпускалися білі й жовті лілеї, самі рум'яніли.

Закувала зозуля.

Голос її діткнувся до озера, і озеро відгукнулося: ку-ку...

Із самісінької глибини вигулькнула луна. На плесі пішли кола. І зблиснули хвилі, як золота луска. Сходило сонце.

Було і гарно, і добре.

Кувала зозуля, а я дивився на озеро. З нього світило сонце. Зі східного берега відбивалися високі й низькі будинки, телеграфні стовпи, димарі й вигиниста, заточена, мов голка, гостра, як вістря нашої цивілізації, телевежа. І все було коло сонця (Б. Харчук).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Яку пору дня описано в уривку?
2. У яку пору року автор спостерігає озеро?
3. На якому березі — східному чи західному — перебуває автор?

III. Вийдіть уранці чи перед заходом сонця до річки, озера або ставка й поспостерігайте за водою та навколишньою природою. Свої враження опишіть, звертаючи увагу зокрема на барви, звуки, рух, власні відчуття.

146. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Його молода честолюбна душа поривалася до чогось великого та славного. 2. Ласкавий голос Миколи зачепив Нимидору за саму душу. 3. За садком в бережині слалися зелені луки, блищали плеса мочарів, зеленіла осока та високі очерети, скільки сягало око (З тв. І. Нечуя-Левицького). 4. Місяць уже високо підбився вгору, і було ясно, хоч голки збирай (Б. Грінченко). 5. Стоїть він у садочку з своєю милою й очей не відірве від її хорошого личенька (М. Старицький).

§ 30.

Вимова і правопис приголосних

Приголосні сонорні [м], [в], [н], [л], [р], [й] завжди звучать чітко: *завтра, балка, лампа, туман, мармур, сонячний*.

Сонорний звук **в** перед приголосними і в кінці слова у вимові наближається до **у**: *лавка* [лаўка], *давно* [даўно], *розрив* [розрїў].

Дзвінкі приголосні в будь-якій позиції (і перед глухими, і в кінці слова) звучать дзвінко: *кладка, казка, книжка, гриб, сніг*.

Виняток становить двінкий звук **г**, який у словах *вогкий, легкий, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр* звучить як глухий **ж**: [вóхкий], [лехкїй].

Дзвінкий приголосний **з** у префіксах **роз-, без-** звичайно звучить дзвінко: *розклад, розсунути, безпека, безсоння*. Перед шиплячими **з** звучить як **ж**: *розчистити* [рожч'їстити], *розжувати* [рожжувáти], *безшумний* [безшум'ний]. У двох словах *розсада* і *розсіл* звук **з** злився з наступним **с** в один звук: [росáда], [рос'іл]. Проте на письмі префікси **роз-, без-** завжди пишемо з буквою **з**.

Префікс **з-** перед **к, ф, п, т, х** перейшов у **с-**, що позначається й на письмі: *казати, спитати, стиснути, схвильований*, але: *зсунути, зчистити, зшити*.

Глухі приголосні перед наступним дзвінким уподібнюються до парних дзвінких. Це відбувається в таких дванадцяти незапозичених словах: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молод'ба], *клятьба* [кл'ад'ба], *просьба* [прóз'ба], *лічба* [л'іджба], *Вишгород* [віжгород], *Великдень* [велігден'], *посвякденний* [повс'агдénний], *якби* [йагбі], *аякже* [айагже], *отже* [одже], *осьде* [оз'де]; а також в іншомовних словах *вокзал, екзамен, рюкзак, анекдот, футбол, айсберг* тощо.

Перед сонорними глухі приголосні не змінюються: *крига* [кріга], *присмерк* [прісмерк], *п'ятниця* [пйатниц'а].

Коли приголосний звук чуємо невиразно і виникає сумнів, яку букву писати, треба так змінити слово або дібрати до нього таке споріднене, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний або сонорний. Наприклад, пишемо *молотьба, бризкати, отже*, бо *молотити, бризнути, отож* тощо.

Ящо написання слова не можна перевірити таким чином (наприклад, *мерехтити, призьба*), то слід звернутися до орфографічного словника.

147. Прочитайте прислів'я, виразно вимовляючи дзвінкі приголосні в кінці слова та перед глухими.

1. Уззявся за гуж, не кажи, що не дуж.
2. У товаристві лад — усяк тому рад.
3. Вірний друг — то найбільший скарб.
4. Житній хліб пшеничному калачеві дід.
5. Сказати легко, та зробити важко.
6. Краще гірка правда, ніж солодка брехня.
7. Добра цнота дорожча від срібла та злата.
8. Правду в приказках шукай.
9. До миски треба й ложки.

148. I. Прочитайте вголос, дотримуючись правил орфоєпії.

Вище. Далі від людських буднів і людських свят.

А он засиніли ще дальші гори, легким блакитним серпанком повіті. З-за пасма витикається пасмо, з-за одного ланцюга — новий ланцюг.

Ох, але як уже важко йти! Стежка вже пропала. Що далі, то все більше каміння і каміння більше, вищі сосни, дикіші хáщі. Ведмежі житла, лисячі нори, вовчі притулиська.

Ось уже уламки скал у зріст людський. У безладді накидані. Сліди давньої боротьби велетнів. Коли то все валилося, — яка то картина мусила бути!

...З кожної свобідної щілини гониться невпинною силою дерево. Вигинається і ломиться, бореться за найменший шматочок землі, сіткою корінчиків

обплутує камінь, жадібно ловить кожну піщинку. Якби хотів, — чув би крик тої боротьби. Зміями в'ються жмути засохлого коріння живих колись дерев, перетираються в порох і гноять землю для майбутніх, щасливіших поколінь (Г. Хоткевич).

II. Приготуйтеся до докладного усного переказу: поділіть текст на смислові частини, складіть план, вивчіть напам'ять окремі частини.

149. Випишіть у дві колонки слова зі вставленими буквами, що позначають: 1) дзвінкі приголосні; 2) глухі приголосні.

Вхі(д, т)чини, во(г, х)ко, стов(б, п), про(з, с)ьба, сте(ж, ш)ка, Вели(г, к)-день, обгор(д, т)ка, кі(г, х)ті, стере(г, х)ти, тихохі(д, т), мабу(д, т)ь, удво(г, х), (з, с)цідити, ле(г, х)ко, лі(дж, ч)ба, змо(г, х)ти, на(д, т)хмарний, ая(г, к)же, сту(б, п)ка, бли(з, с)ький, ло(ж, ш)ка, ри(з, с)ка.

З других букв повинен скластися вислів Й.В. Ґете.

150. Випишіть у дві колонки слова зі вставленими в префікси: 1) буквою **з**; 2) буквою **с**.

Ро..тяг, бе..коштовно, ..кін, ро..сіл, не..кінченне, ..кін, бе..сумнівно, не..промога, ..сув, ..кат, не..тихаюче, ..шивка.

З останніх букв повинен скластися початок прислів'я: "...щоб тільки кашкет носити".

151. I. Текст запишіть під диктовку. Записане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Рідна мова й рідна історія — це ті головні компоненти, без яких повноцінне існування нації — неможливе. Ось чому тоталітарна система, глибоко антинародна своєю суттю, докладала стільки зусиль, щоб відібрати в нас мову, позбавити народ наш історичної пам'яті, бо лише той, хто безпам'ятний, хто без'язикий, хто втратив свою національну духовність і гідність, буде беззахисний перед імперською диктатурою.

Упродовж десятиріч Україні відводилась роль своєрідного полігону, де безборонно чинився й навіть заохочувався державний розбій, спрямований на те, щоб знищити нас як націю, доценту розруйнувати багатовікову українську культуру, віру, народні звичаї, послідовно викорінюючи зі свідомості людей найменші ознаки їхнього національного буття. Сили зла посягали на саму душу людини, намагаючись на свій лад zdeформувати й спустошити її...

Сьогодні Україна відроджується (О. Гончар).

II. Дайте відповіді на питання:

1. Без яких двох компонентів повноцінне існування нації неможливе?
2. Хто беззахисний перед імперською диктатурою?
3. Хто і з якою метою хотів відібрати в нашого народу його історію й мову?

§ 31. Вживання апострофа

Апостроф в українському письмі вживається для позначення вимови **я, ю, є, ї** після твердих приголосних як двох звуків: *м'яч* [мйач], *комп'ютер* [компй'утер], *з'єднаний* [зй'єднаний], *об'їзд* [обй'їзд], *бур'ян* [бурй'ан], *миш'як* [мишй'ак], *Х'юстон* [хй'устон]. Апостроф у таких словах дорівнює звукові [й].

У незапозичених словах апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї** після губних (“мавпа Буф”), якщо губний стоїть на початку кореня, після голосного або **р**: *в'язати, зв'язок, п'ять, вп'ятьох, в'юн, нав'ючений, м'яч, В'ячеслав; здоров'я, рум'яний, руб'ячий, сім'я, сім'ю, сім'єю, солов'їний, Прокон'юк; сурм'яний, арф'яр, черв'як.*

В інших випадках у цій позиції апостроф не ставиться: *свято, тьмяний, різьбяр, різдвяний, духмяний, мавпячий, Звягіль.*

Після **р** перед **я, ю, є, ї** апостроф ставиться тільки тоді, коли в літературній вимові далі чується звук [й]: *бур'ян* [бурй'ан], *сузір'я, у сузір'ї, з матір'ю, бар'єр, кар'єра*. Якщо ж такий звук не чується, апостроф не ставиться: *р'яст* [р'аст], *пор'ятунок, бур'я, гар'ячий, трюк, Р'єпін.*

Апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї** після префіксів та словотвірних частин, що закінчуються на приголосний: *з'ясувати, роз'єднати, під'юдити, від'їзд, без'ядерний, між'ярусний, дит'ясла, пів'яблука, пів'їдальні, Мін'юст.*

Це правило стосується також іншомовних слів: *ад'ютант, кон'юнктура, кон'юнктивіт, ін'єкція, пан'європейський.*

В іншомовних словах апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї** після губних (“мавпа Буф”), після **р**, після шиплячих (“ще їжджу”) та після **г, к, х**, якщо далі чується звук [й]: *комп'ютер* [компй'утер], *інтерв'ю, прем'єра, миш'як, Х'юстон, Рейк'явік, П'ємонт, Лук'ян, Мар'ян, Валер'ян, Аляб'єв, Григор'єв, Монтеск'є, Руж'є.*

Але апостроф у цій позиції не ставиться, якщо **я, ю, є** позначають пом'якшення попереднього приголосного (це переважно слова, запозичені з французької мови): *бюст* [б'уст] (хоч можлива й вимова [бйуст]), *бюджет, бюро, пюре, кювет, фюзеляж, пюпітр, гравюра, кюрі, гяур, гюрза, манікюр, рюкзак, вар'яг, Мюллер, Гюйгенс, Бядуля.*

152. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленим апострофом; 2) без апострофа.

Св..ятковий, різдв..яний, острів..янин, духм..яний, сурм..яний, медв..яний, зм..яклий, присв..ята, слов..яни, тьм..яний, дзв..якнути, цв..ях, пір..я, рутв..яний, знічев..я, ін..єкція, моркв..яний, мавп..ячий, з..ясувати, різьб..яр, ім..я.

З других букв першої колонки повинно скластися слово, яким закінчується вислів Іммануїла Канта: “Закон, що живе в нас, називається...”.

153. I. Прочитайте уважно текст, звертаючи увагу на написання слів.

— Чого ти, Чіпка, плачеш? — стріва Оришка.

Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти:

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишиться трохи Чіпка, сяде на колінах у баби або приляже голівкою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: “І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!”

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немало роботи. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... “А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?.. І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками!..”

— Чи воли, бабусю, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шістдесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав — гарбав усе те! (*Панас Мирний*).

II. Напишіть твір-роздум на тему “Казка в моєму житті”.**154.** Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Знаю, чом тобі всі нелюб'язні; Петро нав'яз тобі в зуби (*І. Котляревський*).
2. Кожен вишукував товариша по своєму пір'ю.
3. — Та вже ж і на мойй колись вулиці буде свято! — додала вона, скрутнувши головою (*З тв. Панаса Мирного*).
4. Заморивши черв'яка, козацтво повело розмову (*О. Стороженко*).
5. Це була маленька на зріст, підстрижена по-хлоп'ячому дівчинка, яка лише минулого літа з'явилася на горизонті (*В. Земляк*).

§ 32.

М'які і тверді приголосні. Вживання м'якого знака

1. М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише зубні приголосні **д, т, з, дз, с, ц, л, н** (“де ти з'їси ці лини”): *молодь, н'ять, скрізь, вісь, гедзь, швець, сіль, день, дядько, близько, юнацький, кузня* [куз'н'а], *сніг* [с'н'іг].

Приголосний **р** м'яким може бути тільки перед голосними: *ряд* [р'ад], *дрюк* [др'ук], *річка* [р'ічка], *Забр'юха* [забр'юха]. У кінці слова й перед приголосними він завжди твердий: *цар, бур* (від *буря*), *бур'ян* [бур'ян], *гіркий, чотирма* (хоч *чотир'юх*), *ларки* (хоч *лар'юк*).

Звук [й] завжди м'який (при його вимові середня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння): *ясний* [йасний], *райдуга*. Тому після нього ніколи не буває звука **и**, а може бути тільки **і**: *краї* [крайі], *Надіїн* [над'ійін].

Інші приголосні бувають лише твердими або пом'якшеними.

Губні **м, в, п, б, ф** (“мавпа Буф”), шиплячі **ш, ч, ж, дж** (“ще їжджу”), задньоротові **г, ґ, к, х** (“хуга гука”) у кінці слова і перед наступним приголосним завжди тверді: *голуб, степ, ніч, навстіж, облич* (від *обличчя*), *сім'я* [с'ім'я], *верф'ю* [верф'ю], *ріжте, поставте* (хоч *забуд'те, кин'те*), *Лук'ян* [лук'ян], *Х'юстон, Рейк'явік*.

Пом'якшеними ці приголосні бувають лише перед голосними — найчастіше перед **і**: *місто* [м'істо], *світ* [с'в'іт], *пір'я* [п'ір'я], *вечір* [веч'ір], *гілка* [г'іл-ка], *шкіра* [шк'іра]; рідше — перед **а, у**: *свято* [с'в'ато] і [с'в'йато], *мавпячий* [маўп'ачий] і [маўп'йачий], *бюро* [б'уро] і [б'йуро], *кювет* [к'увет] і [к'йувет], *збіжжя* [зб'іж':а] і [зб'іж':а], *ніччю* [н'іч':у] і [н'іч':у].

Приголосні перед **е**, як правило, звучать твердо: *земля — землею, день — днем*. М'якими перед **е** (на письмі **є**) вони бувають лише в числівнику *трьє*, у прикметниках на зразок *синє, давнє, осіннє* та після подовжених м'яких, як у словах *життєвий, значеннєвий*.

Приголосні перед **и** завжди тверді, а перед **і** — м'які або пом'якшені: *дим — дім, сила — сіла, лис — ліс, бик — бік, кит — кіт, читка — чітко*.

М'якість приголосних перед голосними [а], [у], [е], [і] позначаємо відповідно до вимови буквами **я, ю, є, і**. В інших випадках для позначення м'якості приголосних використовуємо м'який знак.

М'який знак ставимо тільки після зубних **д, т, з, с, ц, л, н**, якщо вони вимовляються м'яко: *мідь, мазь, колись, ранець, тінь, низько, просьба, козацький, бад'юрий, тін'ювий*.

Після **р** м'який знак можемо ставити лише перед **ю**: *лар'юк* (але *ларки*), *тр'юх, забр'юханий*.

Але перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими м'який знак не ставимо: *кузня, радість, світло, цвях, уманський, Уманщина* (хоч *Уман'ь*), *промінчик* (хоч *промін'ь*), *безбат'ченко* (хоч *бат'ько*).

Як виняток, м'який знак перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими пишемо:

1) для позначення м'якого л': їдальня, пальці, більший, кольчуга; зокрема й перед суфіксом **-ський**: *сільський, генеральський, тернопільський*;

2) у непрямих відмінках іменників і в присвійних прикметниках, якщо м'який знак є в початковій формі: *скринька — в скриньці, кицька — кицьці, нянька — няньці, няньчин, Зінька — Зіньчин, Ориська — Орисьчин* (але: *хатинка — в хатинці, казка — в казці, Маланка — Маланчин*);

3) у дієсловах на **-тється**, а також в інших дієслівних формах, якщо м'який знак є у формі без **-ся**: *вчиться, будується, будуються, кинься* (і *кинись*), *підносься* (але: *піднієся, трясся*, бо *підніє, тряс*); а також: *візьми — візьміть*.

4) як виняток, у словах *тьмянний, різьбяр, няньчити, бриньчати*.

155. Слова запишіть у дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Зненац..ка, цар..ок, уйгурс..кий, дз..вякати, гніван..ський, овал..ний, цар..ки, (на) стеблин..ці, (у) мис..ці, винос..ся (наказовий спосіб), уціл..нення, ус..мішка, камін..чик, Тан..чин, (у) жмен..ці, путивл..ський, уман..ський, розріс..ся, вгомониш..ся, їдал..ня, брин..чати, (в) колис..ці, освіт..ній, велетен..ський, різ..бяр, осмілят..ся, стан..сь (наказовий спосіб), (багато) облич.., безбат..ченко, т..мянний.

З других букв повинен скластися вислів Галілео Галілея.

156. Подані іменники стоять у давальному відмінку однини (*кому? чому?*). Усі приголосні перед **-ці** вимовляються м'яко. Запишіть слова в дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Квіт..ці, жін..ці, квітон..ці, бджіл..ці, очеретян..ці, хмарон..ці, гус..ці, свин..ці, галуз..ці, стеблин..ці, кізон..ці, мис..ці, однокол..ці (візок на двох колесах), внучен..ці, снігурон..ці, колис..ці, оболон..ці, нян..ці, тріс..ці, сопл..ці.

З других букв виписаних слів повинен скластися початок вислову В. Сухомлинського: "... — *то найвища людська освіченість*".

157. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. По обидва боки шляху без кінця і краю колосилися пшениці (*П. Панч*).
2. І війська мав свого чимало, і грошиків таки бряжчало, куди не кинь був Турн царьок (*І. Котляревський*). 3. Мартоха не з тих, що без царка в голові (*Є. Гуцало*). 4. Підняли було на сміх, але завжди сміється той, хто сміється останнім (*П. Інгульський*). 5. Виймай свій гостинець, та гляди, щоб поділив на частини — усім порівну — ні більш ні менш (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

158. І. Прочитайте текст. Випишіть слова, написані відповідно до правил вживання м'якого знака та апострофа. Поясніть їхній правопис.

На хатах лелеки. Чому ця гарна благо-родна птиця тулиться до людського житла? І про це мені розповів свого часу Михайло Сергійович...

Давно-давно ходив оцією землею сивий лагідний дідусь — праслов'янський бог Сварог. І попросили його люди, щоб він позбавив їх від усякого повзучого гаддя та осоружних жаб. Погодився добрий Сварог, зібрав у велетенський міх гадюк, жаб, гусінь, стоніжок та іншу повзучу нечисть і поніс геть. А назустріч іде якийсь чолов'яга — цибатий і жилавий. Шия довга, як у гусака. Побачив його Сварог і каже: віднеси цей міх до Славути та й викинь у воду. Тільки одне прошу: не розв'язуй мішка.

Низько вклонився своєму богові до-вгань, узяв ношу та й поніс. Несе та й несе. А потім його почала гризти ціка-вість: а що ж воно там, у мішку? І як же воно так: несучи — і не подивитись? Ні. Зупинився чолов'яга і розв'язав дратву. І тієї ж миті з мішка вислизнуло гаддя, повистрибували жаби та й розповзлися по землі.

А Сварог, що спочивав на хмаринці, бачив усе це, кахикнув невдоволено та й каже:

— Ага... Не послухався? Ну що ж, чоловіче, будеш ти весь вік, будеш завжди збирати те, що випустив...

І перетворився чолов'яга на цибату птицю, яку назвали черногузом... І по-чала та птиця житися жабами та гаддям (С. Плачинда).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: поділіть текст на смислові частини, складіть план розповіді, запам'ятайте окремі висловлювання.

О. Шупляк. До рідних осель.

§ 33.

Чергування приголосних

Чергування приголосних відбувається внаслідок пересунення перепони на шляху видихуваного повітря з задньої частини ротової порожнини до підне-біння і зубів або, навпаки, від зубів до піднебіння (див. таблицю приголосних). Чергування приголосних сталися ще в доісторичні часи внаслідок пристосу-вання вимови приголосних до вимови голосних.

Чергування звуків відбувається при відмінюванні слова або творенні нових слів.

Найпоширенішими в українській мові є такі чергування приголосних (перенесення місця перепони від задньої частини ротової порожнини до піднебіння і зубів):

- 1) **г — з — ж**: *нога — носі — ніжка, бігти — біжусь, казати — кажусь*;
- 2) **к — ц — ч**: *рука — руці — ручка, пекти — печу, криниця — криничний*;
- 3) **х — с — ш**: *вухо — у вусі — вушко, колихати — колишу, носити — ношу*;
- 4) **г — дз — дж**: *герлига — герлидзі — герлидженька, Грiга — Гридзі — Гридџин*.

Проте замість закономірного **ч** вимовляємо й пишемо **ш** у словах *рушник, рушниця, дворушник* (від *рука*), *мірошник* (від *мірка*), *торішний* (від *торік*), *соняшник* (від *сонце*), *сердешний* “бідолашний” (від *серце*, але: *сердечний* “серцевий, щирий”). У цих словах уникаємо збігу двох проривних звуків **чн**. В інших подібних випадках незалежно від вимови пишемо букву **ч**: *молочний, пшеничний, сонячний, ячний, явчня*.

У дієслівних основах, крім того, чергуються ще такі приголосні (внаслідок перенесення місця перепони від зубів до піднебіння):

- 1) **д — дж**: *ходити — ходжусь, походжати* (винятки: *завадити — заважати, привидітися — увижатися*);
- 2) **зд — ждж**: *їздити — їжджусь, переїжджати*;
- 3) **т — ч**: *платити — плачу, розплачуватися*;
- 4) **ст — щ**: *пустити — пущу, випущений*.

В інших частинах мови чергується **д — ж** (а не **д — дж**, як у дієсловах): *огородити — огорожа, уродити — урожай, переходити — перехожий, погода — погожий, правда — справжній*.

159. Випишіть підряд слова в три колонки залежно від того, на який приголосний вони починаються: 1) на зубний; 2) на шиплячий; 3) на задньоротовий.

Куц, жердка, детектив, навмисне, хутро, чимраз, мимохідь, галас, схил, люди, кров, щоправда, тетерук, джигіт, гетто, бар’єр, шимпанзе, зморшка, гуля.

З останніх букв виписаних слів прочитаєте закінчення вислову Сенеки: “Люблять батьківщину не за те, що вона...”.

160. Прочитайте уривок, визначте слова, в яких сталося чергування приголосних.

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дітвори так і чеше. Так же й дітвори його не приймає. Зараз почнуть з нього глузувати, щипати, а іноді поб’ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду... Тільки те не однаково, що в горіді питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами. А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи “чесного” роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був “виродок”... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий миршавенький хлопчик (*Панас Мирний*).

161. Випишіть тільки ті слова, у які треба вставити **дж**.

Твер..ення, поса..ений, заморо..ений, проїж..ий, відобра..ений, розрі..ений, огоро..ений, зава..ати, допрова..увати, загоро..а, омоло..ений.

З других букв виписаних слів прочитаєте закінчення вислову Чингіза Айтматова: *“Той, хто в біді кидає свій народ, стає його...”*.

162*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви **ч** або **ш**.

1. День був погожий, соня..ний (*І. Нечуй-Левицький*). 2. В городі соня..ники жовті на тин посихалися (*А. Головка*). 3. Степи стояли в соня..них шапках, чекали жнив пшени..ні й житні ниви (*Д. Луценко*). 4. В серце..нім співі та розмові як непомітно відпливає час (*О. Ющенко*). 5. Ягняті нікуди тікати, стоїть, серце..не, та мовчить (*Л. Глібов*).

163. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Розум, молодче, по дорозі не валяється (*Леся Українка*). 2. Скажи мені, серце моє, що маєш на гадці (*П. Чубинський*). 3. Може, це буде вам неприємно, але треба дивитися правді у вічі (*І. Вільде*). 4. Сказився, неборака, переплутав праведне з грішним (*О. Ковінька*). 5. Робота аж пицала в її руках (*М. Коцюбинський*).

§ 34.

Зміни приголосних при додаванні суфіксів *-ськ-*, *-ств-*

При додаванні суфіксів *-ськ-*, *-ств-* зливаються в один звук такі приголосні (і це позначається на письмі):

1) **г, з, ж + с = з**: *Буг + ський = бузький*, *Кавказ + ський = кавказький*, *Париж + ський = паризький*; *убог + ство = убозтво*, *блягуз + ство = блягузтво*;

2) **к, ц, ч + с = ц**: *козак + ський = козацький*, *Кролевець + ський = кролевецький*, *Гадяч + ський = гадяцький*; *калік + ство = каліцтво*, *молодець + ство = молодецтво*;

3) **х, с, ш + с = с**: *чех + ський = чеський*, *Одеса + ський = одеський*, *Сиваш + ський = сиваський*; *птах + ство = птаство*, *товариш + ство = товариство*;

4) **г — дз — дж + с = дз**: *Лодзь + ський = лодзький*, *Добруджа + ський = добрудзький*.

Винятки становлять деякі прикметники, утворені від іншомовних власних назв: *баскський, мексський, тюркський, казахський, ла-маншський, кандалакшський*.

Перед суфіксом **-ськ(ий)** м'який знак не ставиться: *кінь — кінський, Прип'ять — прип'ятський, Бершадь — бершадський*. Але після **л** м'який знак пишеться завжди: *генерал — генеральський, Хорол — хорольський*.

Якщо в кінці твірної основи є **к** після приголосного, то при творенні прикметника на **-ський** цей звук випадає: *Лисянка — лисянський, Знам'янка — знам'янський, Камчатка — камчатський*.

В інших випадках на письмі суфікси **-ськ-, -ств-**, як і кінцеві приголосні твірних основ, залишаються без змін.

Якщо твірна основа закінчується на **т** або **д**, то у вимові відбуваються зміни, які, проте, на письмі не позначаються, а саме:

1) на стику твірної основи і суфікса чується **ц** або **дз**: *братський* [бра́ц'кий], *солдатський* [солда́ц'кий], *людський* [л'у́дз'кий], *багатство* [багацтво], *людство* [л'удзтво];

2) кінцевий твірної основи **т** в твірних основах слів іншомовного походження не вимовляється (але пишеться): *президентський* [президе́н'с'кий], *студентський* [студе́н'с'кий], *туристський* [тури́с'кий].

164. І. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на написання прикметників із суфіксом **-ськ-**.

Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — само прийде. На другий же таки день прийшла загадка: зносити Омелькову й Стецькову хату, що прилягали городами до панського двору: нігде було саду заводити! Знесли хату Омелькову й Стецькову, насадили садок, ставок викопали і риби напустили. Трохи згодом — улица узька. Треба розширити,— треба урізати людських городів! Урізали й городів, — розчистили не вулицю, а майдан... Уп'ять велено: позносити насупроти палацу усі хатки, бо за тими кривобокими хатками немає ніякого виду з панських вікон! Позносили й супротивні хатки, насадили перед двором високих та тонких тополь...

Отак що день — усе новий та й новий приказ, нова та й нова вигадка! Щодня камінець до камінчика вибивали з людської ролі. Кожен час вкорочувався уривок, на котрім були піщани прив'язані до генеральші, — поки не вкоротили так, що вже можна було безпечно за чуби брати...

Піщани довго не подавалися, а все-таки генеральської сили не подужали. Тоді вони кинулись до того, до чого кидається немічний. Вони налягли на ноги, — давай тікати! Зніметься оце чоловік, майне на вільні степи Катеринославські або Херсонські, або й на Дін, оселиться, де знає, а через рік жінку з дітьми викраде — переведе туди. Багато тоді наживало п'ятами і одиноких, і цілими сім'ями... Тоді й поговорку зложили: мандрівочка — наша тіточка!

Такі щоденні безперестанні мандри дуже ображали генеральшине серце. Вона усім й усюди жалілася на невдячність “хахлацкава мужичья”, на його грубу, звірячу натуру. Де ж пак? Прокляті “хахли”, гречкосії не хотіли паха-

ти ланів милостивої, великородної панії Польської, по батьощі — Дирюгіної. У неї в Бородаєві усе народ “руський” — і той слухав, а ці “мазепи” — тікали!!! (Панас Мирний).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. З чого видно, що поміщики послуговуються тільки російською мовою?
2. Скільки хат було знесено за першим разом?
3. Як могло називатися село, про яке йдеться в уривку?
4. Чи противилися селяни панським забаганкам?

165. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса **-ськ(ий)** і запишіть їх у три колонки: 1) ті, у яких внаслідок злиття двох приголосних виникло звукосполучення **-зьк(ий)**; 2) ті, у яких виникло звукосполучення **-цьк(ий)**; 3) ті, у яких звукосполучення **-ськ(ий)** стоїть безпосередньо після голосного. Прикметників, у яких **-ськ(ий)** стоїть після приголосного, не записуйте.

Стужиця, Здвиж, Звенигород, печеніг, Бахмач, Свеса, Калуш, Карпати, Смига, Омельник, Скалат, Агадес, Волноваха, Запоріжжя, Клуж, Овруч, П'ятихатки, Аvas, Сиваш, Токмак, Вороніж, Устилуг, Камчатка, Атюша, Ялпуг, Гнилиця, Підбуж, Світязь, Вільнюс, дивак.

З других букв записаних слів повинен скластися вислів В. Шекспіра.

166. Від поданих іменників іншомовного походження утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса **-ськ(ий)**. Випишіть тільки ті прикметники, у яких перед **-ськ(ий)** нема букви **т**.

Президент, комендант, гурман, омбудсмен, студент, ветеран, аспірант, інтриган, турист, гігант, чемпіон, модерніст, протестант, В'єтнам.

З других букв виписаних слів прочитаєте закінчення вислову М. Вінграновського: “Народе мій, як добре те, що ти...”.

167. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. В Січі довкола великого майдану розташувалися курені, побудовані всі на один копил (Петро Панч). 2. — Всі зібрані? — Тут. — Кроком руш! (Григорій Тютюнник). 3. Він і роботи не боїться. І взагалі... смілива, хвацька душа. 4. Холодне циганське сонце світило тепер уже їм десь із-за потилиці (з тв. О. Гончара). 5. — Чи гаразд у них у господі? — Де там! Такі стали голі, як турецькі святі (Марко Вовчок).

С. Васильківський. Козаки в степу. 1890 р.

§ 35.

Уподібнення приголосних
при їхньому збігові

Якщо стикаються свистячі **с, ц, з, дз** (“ще їдзу”) і шиплячі **ш, ч, ж, дж** (“ще їджу”) між собою або із зубними **д, т**, то відбувається уподібнення приголосних.

Свистячі перед шиплячими переходять у парні шиплячі: **з — ж, ц — ч, с — ш**. Це відбивається й на письмі: *брязк — бряжчати, в'їзд — в'їжджений, пісок — піщинка [п'ішчинка], пуск — пущений, Київський — Київщина, Васько — Ващенко, козацький — козаччина*.

Виняток на письмі становлять:

1) присвійні прикметники, у яких перед шиплячими незалежно від вимови пишеться та сама буква, що й у твірній основі: *Параска — Парасчин [парашчин] (але прізвище: Паращук), Ониська — Онисьчин (але прізвище: Онищенко), Мотузка — Мотузчин, кицька — кицьчин*;

2) префікси **роз-, без-, з-**, у яких пишеться буква **з**: *розжитися [рожжітис'а], розшукати, розчин, безжурний, безшумний, зчовгати*;

3) дієприслівники: *принісиши [прин'іш:и], привізиши*.

І навпаки, шиплячі перед свистячими переходять у парні свистячі, але на письмі це не позначається: *книжка — у книжці [кніз'ці], дошка — на дошці [дос'ці], річка — на річці [р'іч'ці], зваж — зважся [звáz'с'а], робиш — робишся [рóbис'а]*.

Зубні **т, д** перед свистячими й шиплячими у вимові зазнають змін (змінюються **т** відповідно на **ц, ч**; **д** відповідно на **дз, дж**), але на письмі це не позначається: *тітка — тітці [т'іц'ці], тітчин [т'іч:ин], літати — льотчик [л'бч:ик], робить — робиться [рóbис'а], короткий — коротший [корбч:ий], сусідка — сусідці [сус'ідз'ці] — сусідчин [сус'іджчин], погодитися — погодься [погбдз'с'а], солодкий — солодший [солбджший]*.

168. I. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи слова, у яких відбулося уподібнення приголосних.

А я тікав усе далі й далі...

По стежці, яка блищала росою, я рушив до лісу... Над яром, вище Попівської гори, недалеко від обгорілої Прісьчиної хати, стояло кілька товстих старих верб. Кора на них вилущилася, і верби зробилися аж лисі. У деяких такі дупла, що хоч залазь туди — сховаєшся, мов у хатці...

Довго ходив поміж вербами, шукаючи найтовщу. Нарешті знайшов таку, як треба: з великим дуплом і, на щастя, на дні — сіно (*М. Шаповал*).

II. Використовуючи поданий уривок, спробуйте скласти власну розповідь: від кого і куди тікав неназваний герой, що з ним сталося далі.

169. Слова після тире запишіть повністю буквами в дві колонки: 1) ті, у яких транскрибовані звуки позначаються за принципом “пиши, як чуєш”; 2) ті, у яких ці звуки позначаються за морфологічним принципом.

Турецький — Туре[ч]чина, доріжка — (на) дорі[з']ці, очевидець — очеви[дз']ця, літає — льо[ч]чик, юшка — (в) ю[с']ці, дудка — ду[дж]частий, оснасти-ти — осна[шч]ений, ляск — ля[шч]ати, юнак+ський — юна[ц']кий, електрич-ка — (в) електри[ц']ці, брязк — бря[ж]чати, об'їзд — об'ї[ж]джати, йдуть — йде[ц']ся, вереск — вере[шч]ати.

З перших букв прочитаєте до кінця вислів В. Сухомлинського: “Найпрекрасніше почиття — ...”.

170*. Перепишіть, замінюючи транскрибовані звуки відповідними буквами.

1. Вечірнє небо закви[ч]чалось весняними хмарками (С. Васильченко). 2. Серцю ввижаю[ц']ся ті вечори, де я по сте[з']ці збігав із гори, босий, по пер-шій моро[з']цю і глині (Т. Масенко). 3. Я бачив на рі[ц']ці в прозорім льоду зер-нину пшениці (Д. Павличко). 4. В клі[ц']ці є пити, їсти і хороше сісти, та немає волі (Нар. творчість). 5. На помості набито, мов оселе[дз']ців у бо[ц']ці, яки-хось лю[дз']ських істот. 6. Червона калино, чого в лузі гне[с']ся? (З тв. І. Фран-ка). 7. Він народився в соро[ц']ці, він досяг усього... (Ю. Шовкопляс).

171. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Комірник навіть не підозрював, що його план лопне, як обруч на діжці (В. Логвиненко). 2. А мені розжуйте і в рот положіть, то я й тоді не догадаюсь (М. Кропивницький). 3. Опинишся вночі між яром і посадкою і крутишся, як миша в пастці (А. Хорунжий). 4. Він б'ється, наче птах у клітці (З. Тулуб). 5. Цей невеличкий дідок у свитці — латка на латці, з такою ж латаною торбою за плечима і з довгою чабанською гирлигою — був жвавий і непосидючий (Я. Баш).

§ 36.

Спрощення в групах приголосних

Спрощення (випадання) у вимові й на письмі відбувається в групах зуб-них приголосних **стн, стл**, які змінюються на **сн, сл**. Вимовляємо й пишемо: *радість* — радісний, *перстень* — персня, *захист* — захисник, *щастя* — ща-сливий, *жалість* — жалісливий, *стелити* — слати, *мастити* — масло, *росте* — рослина.

Але **т** зберігається у вимові й на письмі:

1) у словах *кістлявий* (не “кіслявий”), *пестливий*, *хвастливий*, *хвастну-ти*, *зап'ястний*, *хворостняк*;

2) у прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-н-** від іншомовних слів на **-ст**: *контрастний* (можлива вимова й без **т**: [контрасний]), *баластний*, *компостний*, *форпостний*.

У числівниках *шістнадцять*, *шістдесят* [ш'іздес'ат], *шістсот*, *п'ятдесят* буква **т** пишеться, але не вимовляється.

Групи приголосних **скн**, **зкн**, **шчк** спрощуються на **сн**, **зн** (перед суфіксом **-ну-**), **шк**. Отже, вимовляємо і пишемо: *тиск* — *тиснути*, *писк* — *писнути* (і *пискнути*), *плюск* — *плюснути*, *бризки* — *бризнути*, *брязк* — *брязнути*, *горщок* — *горшки*, *дощок* — *дошки*, *зморищок* — *зморишки*, *витріщити* — *витрішки*.

Цьому правилу не підлягають, проте, слова *випускний*, *пропускний*, *рискнути*, *вискнути* (від *виск*), *тоскно*, *скнара*, *скніти*, *брезкнути* і споріднені, у яких звук **к** між приголосними завжди вимовляється чітко.

Спрощення у вимові й на письмі відбувається також в окремих словах та формах слів:

- 1) *тижня*, *тижневий* — від *тиждень* (**ждн** спрощується на **жн**);
- 2) *проїзний*, *виїзний*, *заїзний*, *під'їзний*, *наїзник* і под. — від *їздити* (**здн** спрощується на **зн**);
- 3) *серце* — при формі *сердець* (**рдц** спростилося на **рц**);
- 4) *скатерка* — від *скатертъ* (**ртік** спростилося на **рк**);
- 5) *ченця*, *ченцеві*, *ченцем*, *ченці* і под. — відмінкові форми від *чернець* (**рнц** спростилося на **нц**);
- 6) *міський* — від *місто* (**стськ** спростилося на **ськ**).

Не вимовляється, але пишеться буква **т**:

1) у групах приголосних **стськ**, **нтськ**, **нтств** (у прикметниках та іменниках, утворених від іншомовних слів на **-ст**, **-нт** за допомогою суфіксів **-ськ-** та **-ств-**): *турист* — *туристський* [турис'кий], *модерніст* — *модерністський*, *студент* — *студентський* [студен'с'кий], *гігант* — *гігантський*, *студент* — *студентство* [студенство], *агент* — *агентство*;

2) у групах приголосних **стц**, **стч**, які виникають при відмінюванні й словотворі: *невістка* — *невістці* [нев'іс'ці] — *невістчин* [нев'ішчин], *гімнастка* — *гімнастці*, *артистка* — *артистці*, *хустка* — у *хустці*, *пустака* — у *пустці*.

172. Вставте, де треба, пропущені букви **д**, **т**. Слова запишіть у дві колонки: 1) ті, у які не вставляли букв; 2) ті, у які вставили букви.

Звіс..но, скатер..ка, асистен..ський, влас..ний, хвас..ливий, кореспонден..ський, аген..ство, радіс..ний, зліс..ний, заїз..ний, контрас..ний, учас..ник, їж..жу, дириген..ський, щас..ливий, ус..ний, страс..ний, щотиж..невий, студен..ський, студен..ство, очис..ний, якіс..ний, буревіс..ник, п'я..десять.

З других букв повинно скластися закінчення вислову В. Сухомлинського: “Дорожить людина тим, у що вона...”.

173*. Перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

1. Барвінок цвів і зеленів, с..лався, розстилався (*Т. Шевченко*). 2. Он на стрункій та високій осичині листя пес..ливо тремтить (*М. Старицький*). 3. Розпечене сонце на заході вже шубовс..нуло в Дніпро (*О. Донченко*). 4. І в далеч поплив матіоли солодкий, облес..ливий чад (*М. Бажан*). 5. Сніжну скатер..ку розстелимо в саду (*М. Рильський*). 6. Тиша... Ні птиця не пролітає, ні звір не шелес..не (*О. Довженко*). 7. Ластівки годували чотирьох своїх ластовенят, гніздо їхнє було над самими дверми нашого турис..ського будиночка. 8. Хоч я й був ситий, пообідав у студен..ській їдальні, але мусив пригощатись материними гостинцями (3 тв. *Є. Гуцала*).

174. І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому і выпишіть усі слова, у яких відбулося: 1) чергування приголосних; 2) злиття приголосних; 3) уподібнення приголосних; 4) спрощення в групах приголосних.

Голодного 1932 року я жив у Ленінграді. Мені тоді саме виповнилося двадцять два. Так сталося, що я утік з України на Московщину...

У грудні 1932 року я вирішив повернутися в Україну, до Харкова, тодішньої її столиці. У Ленінграді й Москві, через яку я їхав, було повно хліба й різної їжі, тому про великий голод в Україні я й не підозрівав.

При наближенні до Харкова в мене прискорено билося серце. Це ж я наближався до моєї сонячної України, де ще недавно текло медом і молоком. Коли поїзд в'їхав у станцію, я швидко вискочив з вагона на перон і завважив на ньому кількох гепеушників. Вони пильно приглядалися до приїжджих людей, кількох виснажених і опухлих схопили й потягли в міліційну кімнату.

Я зі страхом упхався з юрбою у станцію. У ній охопив мене ще більший страх. Повно людей. Ці люди клубочилися, як якісь казкові черви в мокрій, темній і гнилій ямі. Одні сиділи або покотом лежали на всій станційній підлозі. Над ними проходили інші, переступаючи через них і часом наступаючи ненароком ногами. Чулися крики, зойки, стогін. Лементували чоловіки, жінки і діти.

Просовуючись поміж ними, я побачив, що багато хто ледве ворухнеться, а декотрі мертві. Більшість бідолах мала тільки шкіру й кістки. Обличчя зморщені й оброслі ніби мохом, а замість очей глибокі западини.

Коли я зі страхом дивився на них, до приміщення вокзалу вдерлося з десяток гепеушників у чорних дублених півкожушках. Вони з хижою жорстокістю кинулися до мертвих та напівмертвих, хапали їх за ноги й волокли на станційну площу. Там піднімали за руки й ноги і з різгойдом укидали в закриті вантажні автомобілі.

Бачачи, що сталося в Україні, я, щоб пересвідчитися, спитав у спухлого від голоду селянина, що це таке.

— Умирають від голоду, — відповів він. — У мене вдома всі вимерли, тепер ось умираю я.

— А куди повезли тих нещасних?

— У степ. До ями. Там буде їхня могила.

Я вийняв з валізи шматок білого хліба, що купив у Москві, й сунув співрозмовникові за пазуху.

— Тікайте звідси, — сказав я. — тікайте в своє село. Там урятуєтесь.

— У моє село? — перепитав він. — У ньому вже половина людей вимерла, а решта — здебільшого побожеволіли. Їдять своїх жінок і дітей (*О. Гай-Головка*).

II. Напишіть твір-роздум “Нищення України імперською Росією”.

175. Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Чесне діло роби сміло! (*Нар. творчість*). 2. Без тижня день живемо, а він уже з бродячим каторжанином зв’язався (*Григорій Тютюнник*). 3. Микола прочитав од дошки до дошки весь часословець і псалтир. 4. Усі замовкли. Про архієреїв ніхто вже й слова не писнув. 5. Ти думаєш, як ти йдеш до церкви витріщати очі на дівчат, то й усі молодиці й дівчата йдуть до церкви на витрішки (З тв. *І. Нечуя-Левицького*).

§ 37.

Подвоєння букв

Подовження приголосних і відповідно подвоєння букв в основах слів відбувається з різних причин.

1. Приголосні подовжуються внаслідок збігу однакових звуків на межі частин слова (одна частина слова закінчується, а друга починається на той самий приголосний):

1) префікс + твірна основа (основа, від якої твориться слово): *наддніпрянський, беззмінний, роззиратися, оббігти, ввечері, ззаду, возз’єднаний*;

2) твірна основа з кінцевим **н** + суфікс **н**: *законний, осінній, щоденний, вершинний, законність, щоденник, віконниця*; але: *буквенний* (букв+е+ний), *казарменний* (казарм+е+ний), *пореформенний, юний, юність, скляний, олов’яний, дерев’яний, качиний* (такого збігу двох **н** тут нема);

3) дієслівна форма з кінцевим **с** + частка **ся**: *піднісся, пасся, трясся, розрісся*;

4) у складних словах: *трьохсоттисячний, піввікна, юнат* (юний натураліст), *страйкком* (страйковий комітет), *військкомат* (військовий комісаріат).

2. Збіги приголосних сталися також внаслідок різних змін звуків.

У словах типу *козаччина, Донецщина, Вінниччина*, що походять від слів *козацький, донецький, вінницький* (у яких є суфікс **-цьк-**), внаслідок фонетичних змін подовжується приголосний **ч**. Подовжуються приголосні також у словах *ссати, бовваніти, лляний* (або *льняний*), *овва*; *останній, старанний, притаманний, захланний* і похідних.

3. Подовжується приголосний **н** у наголошених суфіксах **-éнн-**, **-áнн-** прикметників і прислівників, що означають велику міру якості: *нескінчénний, непримирéнный, недоторкáнный, нездолáнный, неказáнный, страше́нный, здоровéнный, числénний, нескінчéнно, неказáнно, страше́нно*.

Подовжується приголосний **н** і в наголошених суфіксах прикметників-старослов'янізмів: *свяще́нный, благослове́нный, блаже́нный, огне́нный, мерзе́нный*, а також: *боже́ственный*.

Але ніколи не подовжується приголосний **н** у суфіксах дієприкметників: *недотóрканий, неказаний, нескінчений, вихований, намальований, приречений, зібраний, захоплений, даний, написаний*. Не подовжується приголосний **н**, зокрема, й у прикметниках *юний, шалений, сказаний, жаданий, нежданий*.

В іменниках на **-ість**, утворених від прикметників, написання **-нн-** або **-н-** зберігається: *нескінчéнність, непримирéнність, нездолáнність, мерзе́нність; старáнність*, але: *приречéність, виховáнність, зібрані́сть, захопле́ність, юні́сть*.

4. Подовжуються м'які зубні (“де ти з'їси ці лини”) та пом'якшені шиплячі (“ще їжджу”), якщо вони стоять **між двома голосними**:

1) в іменниках середнього роду (крім тих, що означають назви малих істот): *життя* [жит' :а], *знання, знаряддя, колосся, мотуззя, гілля, збіжжя* [зб'іж' :а], *клоччя, піддашшя* (але: *теля, кошеня* — назви малих істот);

2) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду перед закінченням **-ю**: *сіллю, міццю, міддю, тінню, віссю, ніччю, подорожжю, тушию* (але: *радістю, жовцю* — не між двома голосними);

3) у словах *Ілля, суддя, рілля, породілля, стаття, баддя, зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню*.

Якщо м'який чи пом'якшений приголосний стоїть не між двома голосними, то подовження не відбувається: *бажань* (хоч *бажання*), *облич* (хоч *обличчя*), *подільський* (хоч *Поділля*), *щастя* (хоч *життя*), *Поволжя* (хоч *Запоріжжя*), *Керчю* (хоч *річчю*), *нехворощю* [нехворощч'у] (хоч *ніччю*).

Виняток становить дієслово *лялю, ллєш* і т.д., в якому звук [л'] подовжився на початку слова (не між двома голосними).

В іменнику *стаття* нема подовження в родовому відмінку множини: *статей*, але в усіх інших відмінках подовження зберігається: *статті, статтею* і т.д.

176. І. Прочитайте уривок. Випишіть слова з подвоєними буквами й поясніть причину подвоєння їх.

Дніпро, ця священна ріка українського народу, так поетично оспівана Гоголем і Тарасом Шевченком, ріка, з якою для нас пов'язана епохальна подія вітчизняної історії — хрещення Русі, — ця ріка в наші дні почетвертована, пошматована, поділена на так звані “штучні моря” і, втративши динаміку течії, цоліта гниє на величезних площах ядучими синьо-зеленими водоростями.

В аспекті екологічному Україна сьогодні якоюсь мірою може правити людству за образ недалекого майбутнього, постає моделлю самої планети, що швидко виснажується, де Червоні книги уже не вміщують усіх видів, колись незліченних, флори і фауни, що нині гинуть так бездумно, з такою пожадливістю винищені людиною (О. Гончар).

Річка Дніпро. Фото.

II. Поміркуйте про долю своєї річки або Дніпра і свої міркування запишіть.

177*. Перепишіть, де треба, подвоюючи букву н.

1. Багато слів написа(н)о пером. Неска́за(н)е лишилось нескáза(н)им.
2. Світ незбагнэ(н)ий здалеку і зблизька. 3. Я хочу в степ. Я хочу в непоміче(н)ість. 4. Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в тума(н)ому вікні. 5. Моя любове! Я перед тобою, бери мене в свої блаже(н)і сни. 6. О, як натхнэ(н)о вміє він не грати! 7. А я іду. Іду, як завороже(н)а, над прірвою в блакитному саду. 8. Що сьогодні? Який веселий фрагмент із моєї шале(н)ої долі? 9. Поети, не катуйте читача! То непростэ(н)о — гріх багатослів'я (З тв. Л. Костенко).
10. Нема речей непізнá(н)их, є лише досі не пізн(н)ані (М. Рильський).

178. Випишіть слова у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

I. Ю(н)ий, дерев'я(н)ий, зв'яза(н)ий, (с)авець, глиби(н)ий, розрі(с)я, піща(н)ий, (в)ечері, удава(н)ий, гайдама(ч)ина, твари(н)ий, удови(н)ий, пі(в)відра, о(д)ати, вівся(н)ий, олов'я(н)ий, одного(н)ий, рядня(н)ий, зйомоч(н)ий, Вінни(ч)ина, (л)яний, змії(н)ий, голуби(н)ий, зако(н)ий.

II. Тума(н)ість, бджоли(н)ий, букве(н)ий, здорове(н)ий, росли(н)ицтво, умотивова(н)ість, скаже(н)ий, обмі(н)ий, притама(н)ий, вихова(н)ість, рва(н)ий, видума(н)ий, віко(н)иця, свяще(н)ий, ознайомле(н)ий, очище(н)я, широ-

че(н)ий, орли(н)ий, післяреформе(н)ий, знаме(н)ий, людя(н)ий, стурбо-ва(н)ість, окая(н)ий, числє(н)ий, тьмя(н)о.

З других букв повинні скластися: 1) вислів М. Коцюбинського; 2) закінчення вислову Л. Толстого “*Думай добре, і...*”.

179. Випишіть слова у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

Слова, позначені зірочкою, вжито в орудному відмінку однини.

Змужні(н)я, снас(т)ю*, радіс(т)ю*, осер(д)я, зати(ш)я, (л)ється, свіжіс(т)ю*, жи(т)євий, входже(н)я, зна(н)я, пам’я(т)ю*, віс(т)ю*, старіс(т)ю*, білче(н)я, приві(л)я, попідти(н)ю, зненавис(т)ю*, перехрес(т)я, здоби(ч)ю*, підні(ж)я, сміливіс(т)ю*, зап’яс(т)я, свідче(н)я.

З других букв повинен скластися вислів В. Гюґо.

180. I. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляються, виправте і з’ясуйте.

Ми так мало віддаємо себе природі, мало задумуємося над всесиллям її, що кожне наше спілкування з нею, зустрічі з людьми, які постійно її відчувають, здаються святом.

Одного літа я мандрував Волинським Поліссям, ходив і їздив його стежками, й дорогами, і бездоріжжям, ловив рибу в петлявих, зарослих очеретами і лепехою річках, пробував воду в криницях і джерелах і, звісно, слухав, слухав...

Його не можна не слухати, наше Полісся. Це — немов казка, чута в дитинстві, яка завжди з тобою, яку проносиш крізь усе життя. У шепоті листя, шумі гаїв, у жебонінні струмочка й співі пташок, — у всьому вчувається тут незбагненна легенда віків (*М. Олійник*).

II. Запишіть своє враження від місцевості, у якій ви живете чи побували.

181. Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Я честь віддам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами (*Леся Українка*). 2. Жити з чистою совістю, як мама ото казала (*О. Гончар*). 3. Бонковський, мов скажений, повернув коня назад (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Але ж там було небезпечно. Я не міг важити вашим життям (*Ю. Яновський*). 5. Теодосій переминався з ноги на ногу, затаїв дихання, тихо ковтав повітря (*А. Хижняк*).

182. Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Які приголосні можуть бути м’якими в будь-якій позиції?
2. Як позначається м’якість приголосних усередині слова перед приголосними?
3. Коли після губних перед **я, ю, є** апостроф не ставиться?
4. Як переноситься місце перепони на шляху видихуваного повітря під час чергування приголосних?

5. Які зміни приголосних відбуваються під час додавання суфіксів **-ськ-**, **-ств-**?
6. Як взаємодіють свистячі й шиплячі між собою в мовленнєвому потоці і як це позначається на письмі?
7. У яких групах і чому відбувається випадіння приголосних? Коли це випадіння на письмі не відбивається?
8. Які є чотири основні причини подовження приголосних?
9. Яка істотна різниця у вимові сонорних, дзвінких і глухих?

IV. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 27-37)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		007		013	
002		008		014	
003		009		015	
004		010		016	
005		011		017	
006		012		018	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Який правописний принцип застосовано при написанні слів *шістдесят*, *просьба*, *агентство*?
- 1) фонетичний; 2) морфологічний; 3) історичний; 4) розрізнявальний.
- 002.** Запишіть номери слів, у коренях яких відбувається чергування голосних.
- 1) *селитися*; 2) *замерзати*; 3) *зберегти*; 4) *вертіти*; 5) *чекати*.
- 003.** Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **е**.
- 1) *зб..ру*; 2) *зб..рати*; 3) *ст..лити*; 4) *заст..лати*; 5) *розд..рати*.
- 004.** Зробіть те саме, що й у завданні 003.
- 1) *ш..рокий*; 2) *справ..длиий*; 3) *з..мовий*; 4) *леб..диний*; 5) *джм..левий*.
- 005.** Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **с** (не **з**).
- 1) *не..проста*; 2) *ро..сада*; 3) *бе..пека*; 4) *ро..клад*; 5) *ви..хідний*.
- 006.** Запишіть номери слів, у які треба вставити апостроф.
- 1) *духм..яний*; 2) *арф..яр*; 3) *стерв..ятник*; 4) *брукв..яний*; 5) *мавп..ячий*.

007. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

1) без...ядерний; 2) без...іменний; 3) дит...ясла; 4) Мін...юст; 5) під...опічний.

008. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

1) грав...юра; 2) б...юро; 3) кон...юнктура; 4) Григор...ев; 5) комп...ютер.

009. Запишіть номери слів, у які треба вставити м'який знак.

1) різ...бяр; 2) куз...ня; 3) Уман...щина; 4) пал...чик; 5) промін...чик.

010. Зробіть те саме, що й у завданні 009.

1) прип'ят...ський; 2) чорнобил...ський; 3) хорол...ський; 4) коростен...ський;
5) березан...ський.

011. Зробіть те саме, що й у завданні 009.

1) на сторін...ці; 2) у хатин...ці; 3) у скрин...ці; 4) у землян...ці; 5) у брун...ці.

012. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **ш**.

1) соня...ник; 2) соня...ний; 3) моло...ний; 4) ру...ник; 5) яє...ня.

013. Утворіть прикметники за допомогою суфікса **-ський**. Запишіть номери тих прикметників, у яких суфікс **-ський** стоїть після приголосного.

1) Гадяч; 2) Калуш; 3) Скалат; 4) Чукотка; 5) Сиваш.

014. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **ж** (не **з**).

1) брязк — бря...чати; 2) в'їзд — в'ї...джати; 3) Мотузка — Моту...чин;
4) боягузка — боягу...чин; 5) низько — ни...чати.

015. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **т**.

1) двоміс...ний; 2) шіс...надцять; 3) контраст...ний; 4) захис...ник; 5) ска-
тер...ка.

016. Запишіть номери слів, у яких треба подвоїти букви.

1) скаже(н)ий; 2) навіже(н)ий; 3) недоторка(н)ий; 4) нежда(н)ий;
5) знаме(н)ий.

017. Зробіть те саме, що й у завданні 016.

1) лома(ч)я; 2) Підзам(ч)я; 3) кло(ч)я; 4) жов(ч)ю; 5) пі(ч)ю.

018. Зробіть те саме, що й у завданні 016.

1) Гали(ч)ина; 2) Вінни(ч)ина; 3) Туре(ч)ина; 4) бо(в)аніти; 5) багато
ста(т)ей.

§ 38. Правопис префіксів

1. Префікси **роз-**, **без-**, як би вони не вимовлялися, завжди пишемо з буквою **з**: *розклад*, *розсада*, *розсіл*, *розширити*, *безпека*, *безжурний*.

Префікс **з-** перед **к**, **ф**, **п**, **т**, **х** (“кафе “Птах”) переходить у **с-**: *скликати*, *сформувати*, *спростити*, *стулити*, *схвалити*; перед іншими залишається **з**: *зсунути*, *зшити*, *зцідити*, *зчистити*.

2. Після префіксів, які закінчуються на приголосний, перед збігом приголосних може з’являтися голосний **і**: *розігріти*, *розіслати*, *зібгати*, *відігнати*, *підібрати*, *обійти*, *увімкнути*.

3. Ненаголошені префікси **пре-** і **при-** звучать майже однаково.

Префікс **пре-** пишемо, коли його можна замінити словом **дуже**: *предобрий* — *дуже добрий*, *прекрасний* — *дуже красний* (“гарний”), *престарий* — *дуже старий*.

Префікс **пре-** пишемо в старослов’янизмах: *преподобний*, *престол*, *преосвященний*, *презирство*.

На початку слів іншомовного походження **пре-** має переважно значення “попереду”: *президент*, *преамбула*, *прелюдія*, *препарат*, *префікс*.

В інших випадках у незапозичених словах пишемо префікс **при-**: *придобрюватися*, *прикраса*, *пристаркуватий*, *прилеглий*.

4. У префіксі **прі-** відбулося чергування **о** з **і**: *прізвати* — *прізвище*, *прізвисько*; *прорвати* — *пріра*.

183. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **з**; 2) зі вставленою буквою **с**.

Ро..кат, ..пуск, ..чеплено, ро..тяг, по..плутувано, ..палах, ро..судливо, ..шиток, бе..печно, ..хованка, ро..біг, бе..тямно, ..кріплює, ..паш.

З останніх букв прочитаєте закінчення вислову Льва Толстого: “*Кохати означає жити життям...*”

184. Випишіть слова, в які слід вставити букву **и**.

Пр..чудовий, пр..плескати, пр..людний, пр..довгий, пр..дивний, пр..збирати, пр..веселий, пр..мудрий, пр..коротити, пр..звичаєний.

З п’ятих букв виписаних слів прочитаєте пропущене слово у вислові Г. Сковороди: “*Все минає, але... після всього зостається*”.

185. І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому слова з префіксами й поясніть їхній правопис.

Сотник відкинув свою чуприну назад і замислився; якийсь сум охопив його душу, викликавши тим часом в голові елегійні думи:

“І коли минеться ця братерська різня, грабіжка та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу і прочитати там долю нашого рідного

краю, нашої любої неньки України! Гей ти, рідна, дорога країно! Широко ти, неосяжно розкинулася, мальовниче обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперезалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... всім наділив тебе Бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достатки!! Жити б нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні ж, — кожне заздрить на твої розкоші і з мечем та вогнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро, і родину, і життя, і навіть кохання до тебе, до нашої неньки! Скільки ти того горя зазнала — не злічити, не зміряти! Палили, рабували тебе усякі варвари, топтали різні пройдисвіти, шматували свої, хатні, “удільні” чвари, плюндрувала тебе, зі сходу насунувшись, татарва, а тепер обливають кров’ю степи і лани твої свої ж брати в спілці з невірою... А все ж таки не доконають дітей твоїх кривих — стоять вони непохибно і стоятимуть до загину за свою змучену неньку і, доки світ сонця, ні за які скарби, нізащо в світі не продадуть своєї любові до тебе, наша любя прекрасна вітчизно!..”

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, запримітив на самому ближчому майданчику, сажнів за триста, не більше, якийсь вал, на середині котрого видно було ясніші крапки; не встиг сотник гарненько розглядіти ці будови, як усі ці крапки разом сяйнули блискавками і за хвилю розляглись страшним грюкотом, що приніс у табір спустошення (М. Старицький).

Л. Гедлик. Козаки. Приступ.

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Чи довго спав сотник?
2. Якого кольору хати в Україні?
3. Кого сотник називає ненькою?
4. Чи тільки чужинці винні в спустошенні України?

186. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Мамо! ти розпекла мою душу, запалила помстою моє серце. Я ненавиджу ворогів, що зруйнували наш рідний край (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Всі вони зв'язані міцною дружбаю; їх і водою не розіллеш (*В. Кучер*). 3. Свирид на превелику силу витяг з води Луку (*М. Коцюбинський*). 4. Простому чоловікові треба розумом розкинути, щоб дочці скриню придбати (*Панас Мирний*). 5. Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки походеньки та посиденьки справляє (*І. Нечуй-Левицький*).

§ 39. Правопис суфіксів

Написання ненаголошених **е** та **и** в суфіксах рідко перевіряється наголо-
сом: *робітнік* — *робітнік*, *новина* — *новина*.

Лише в суфіксах **-ець** і **-ень** голосний **е** при змінюванні слова випадає:
палець — *пальця*, *хлопець* — *хлопця*, *промовець* — *промовця*, *велетень* —
велетня, *липень* — *липня* (виняток: *красень* — *красеня*).

Для перевірки написання ненаголошених **е** та **и** в суфіксах можна кори-
стуватися також аналогією. Наприклад, пишемо **и** в суфіксах: *передплат-
ник*, *льотчик*, бо *робітнік*, *будівнік*; *в'язальниця*, *прибиральниця*, бо *ро-
бітниця*, *вагівниця*; *громадянин*, *київчанин*, *львівчанин*, бо *селянин*, *міщанин*;
довірливий, *наполегливий*, *розсудливий*, бо *мовчазливий*, *кмітливий*; *напо-
ристий*, *промовистий*, *розкотистий*, бо *голосистий*, *барвистий*; пишемо
е в суфіксах: *емальований*, *сланцевий*, *сітцевий*, бо *кристалевий*, *квітневий*;
сповнений, *закінчений*, *бачений*, бо *вчений*, *кип'ячений*.

Але така перевірка не завжди можлива і не завжди надійна. Тому треба
запам'ятати деякі закономірності в написанні **е** та **и** в суфіксах.

1. У суфіксах іменників **-ик**, **-иц(я)**, **-ич**, **-ищ(е)**, **-иськ(о)** завжди пише-
мо **и**: *братик*, *ливарник*, *винахідниця*, *родич*, *Петрович*, *житнище*, *жит-
нисько*.

При творенні нових слів буква **и** в цих суфіксах зберігається: *кошик* —
кошичок, *рушник* — *рушничок*, *палиця* — *паличка*, *іменинниця* — *іменин-
ничка*.

Виняток становить лише слова *далеч* (бо *далекий*).

2. У словах із зменшено-пестливим значенням вживаються суфікси **-ечк-**,
-еньк-, **-есеньк-**, у яких завжди пишемо **е**: *стрічка* — *стрічечка*, *ділька* —
донечка, *віконце* — *віконечко*, *рука* — *рученька*, *лице* — *личенько*, *білявий* —
білявенький, *більший* — *більшенький*, *рідний* — *ріднесенський*.

3. Можливе сплутування ненаголошених суфіксів **-ин-** і **-ен-**.

Ненаголошений суфікс **-ин(а)** виступає в іменниках жіночого роду: *дали-
на*, *довжина*, *мілина*, *чужина*, *ярина*, *городинна*, *бувальщина*, *козаччина*.

Є він і в іменниках чоловічого роду типу *харків'янин, росіянин, татарин* (у множині суфікс **-ин-** у них випадає: *харків'яни, росіяни, татари*).

За допомогою суфікса **-ин-** творяться присвійні прикметники від іменників І відміни: *сестра — сестрин, свекруха — свекрушин, невістка — невістчин, Галя — Галин*.

В інших випадках вживаються суфікси **-ен-**, **-енн(я)**, **-ен(я)**, у яких пишемо букву **е**, а саме:

1) суфікс **-ен-** у дієприкметниках: *вражений, утворений, зачинений, нагромаджений, залишений*;

2) суфікс **-енн(я)** в іменниках середнього роду, утворених від дієслів: *враження, мислення, оголошення, попередження*;

3) суфікс **-ен(я)** в іменниках середнього роду IV відміни: *зайчєня, кошєня, цуцєня, пташенєня, ручєнята*;

4) суфікс **-ен-** в іменниках *імена, племена, письмена, знамено*.

4. Завжди пишеться **и** в ненаголошеному суфіксі іменників середнього роду **-ив(о)**: *мереживо, плетиво, паливо, куриво, печиво*. Виняток становлять слово *марєво* та рідковживані поетизми *маєво (майво)* і *сьєво (сяйво)*, у яких виступає суфікс **-єв(о)**.

5. Завжди з буквою **е** пишуться суфікси **-елезн(ий)**, **-єр(о)**, **-тель**: *довжелезний, товстелезний; п'ятеро, шестєро; вчитель, вихователь*.

187. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **є**.

1. Оголош..ння, стрільб..ще, житн..ще, слон..ня, лич..нько, всяч..на, дяд..на, очільн..к, збільш..ння, королев..ч, плет..во, виконав..ць, знайд..ний, підсобн..ця, страхов..ще, мар..во, львів'ян..н.

2. Станов..ще, мереж..во, стеж..чка, дал..ч, вдєсят..ро, велет..нь, ровесн..ця, промов..стий, враж..ння, віконн..ця, няньч..н, щєбетуш..чка, вдумл..вий, звєлич..ний, довж..лезний, пряд..во, рушн..чок, ожинн..к, вжал..ний, велич..на, виховат..ль, старш..нький, стривож..ний, хмар..ще, п'ят..ро, вінн..чанин, озелєн..ння, незнайом..ць, зйомн..к, осич..на, плюш..вий, лєлєч..ня, вірмен..н, книж..чка, грабл..ще, дал..на, перепєл..ня.

3 других букв прочитаєте: 1) закінчення вислову Микити Шумила: "Мова — це..."; 2) вислів Й. В. Гете.

188*. Перепишіть, вставляючи пропущені в суфіксах букви **є** або **и**.

І. 1. Плет..во торосів та балок снується у виш..ні (*М. Бажан*). 2. Мріють у тремтячому мар..ві далекі села (*Григорій Тютюнник*). 3. Стоять замисл..ні дуби над тихою водою (*В. Сосюра*). 4. У затін..них вологих місцях тихо коливались білі, воскові чаш..чки конвалій (*О. Донченко*). 5. Закотилось сон..чко за зелений гай (*Нар. творчість*). 6. Попід гаєм зеленєс..ньким та біжить кон..к воронєс..нький (*Нар. творчість*). 7. Нас поїхало тринадцят..ро (*О. Дєсяк*). 8. Утоптала стеж..чку через яр, через гору, серд..нько, на базар (*Т. Шевченко*).

П. 1. Миколка, Прокопів хлопч..к, такий школяр..к гарнес..нький був: су-мирн..нький, соромлив..нький, мляв..нький, як дівч..нка. 2. Та ще ж такий чорнобрив..нький, білолиц..нький, нос..к невеличкий, щічки круглес..нькі. 3. Менш..нькі четв..ро, що теж їсти дивились, на піч усі, як горобч..ки. 4. Бать-ко за столом саме сидів, засмуч..ний такий. 5. В учит..ля й справді гарно було. 6. Стіл застел..ний був скатертиною цяцькованою. 7. По долу стеж..чки рябіли. 8. Миколка сів скрачку на стільч..ку. 9. “Боже мій, — мати до Миколки, — ота-кий хлоп..ць та в найми...” (А. Тесленко. “Школяр”).

- 189. І.** Прочитайте уривок. Випишіть і з нього слова, що стосуються правопису **е** та **и** в суфіксах і запишіть їх. Поясніть особливості вимови й правопису виділених слів.

Із широко *розчинених* церковних дверей тихий спів лине:

“Святий Боже, святий кріпкий, святий *безсмертний*, помилуй нас!”

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні мане-сеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже клу-бами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, *розквічені* різноколірними шибками, світяться *тьмяно*, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набиті козацтвом. Засмажені, мужні *обличчя*, обер-нені до ликів святих, визирають під променем ласкавого тремтячого світла вже менше суво-ро, а не знаючі страху очі *вогкі* їм від *сердеч-ного* молитовного зрушення. Сиві оселедці, підголені чорні чуприни і лисі геть голови схи-ляються, хрестячись, низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завістний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими довгими ву-сами, з шрамом на лівім виску, він подібен до могутнього дуба, що нажив собі силу під бур-хотом *бур*. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак красень Островерхий, з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголеною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завістного молиться геть лисий, з білою пожевклою бородою дід, а далі вже йде старшина та козацтво значне (М. Стариць-кий).

Вітраж П. Холодного. Петро Конашевич-Сагайдачний, інші гетьмани, міщанин Корнякт, жіноцтво та козаки. Успенська церква, Львів.

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Якого кольору свічки, що горять у ставниках?
2. Якого кольору шибки в церкві?
3. Як звати сотника? Якого він віку?

190. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Довкола повно сонця, і на луках біліє прядиво бабиного літа (*В. Кучер*).
2. Не щодня бридня, не все коту масниця! (*О. Стороженко*).
3. Василь, мов у воду опущений, ходить коло матері.
4. Недалеко вже й до базару — палицею кинути (*З тв. Панаса Мирного*).
5. В густому тумані йду на вокзал вулицями міста один, як палець (*О. Сизоненко*).

§ 40.

Вживання великої букви

В оформленні тексту велика буква вживається на початку певних його частин.

З великої букви пишемо перше слово в реченні, а також (не обов'язково) перше слово кожного рядка у віршах: *Одного разу на моє запитання, якого автора мені слід читати, щоб швидше навчитися української мови, Шевченко жваво відповів: “Марка Вовчка! Він один знає нашу мову!”* (*І. Тургенєв*).

*Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав* (*Т. Шевченко*).

Після трьох крапок, які не закінчують речення, а лише вказують на переривчатість чи схвильованість мови, перше слово пишемо з малої букви: *Ніч... а човен — як срібний птах!..* (*Є. Плужник*).

Малу букву пишемо також після знака питання й знака оклику, якщо вони не закінчують речення: *О люди! люди небораки! Нащо здалися вам царі?* (*Т. Шевченко*). *В щирім серці, в чесних грудях — вірю, знаю! — квіти є!* (*В. Симоненко*). *Годинник бив — що з ним? — зовсім не ту годину* (*І. Жиленко*).

Якщо звертання закінчується знаком оклику, то перше слово після нього пишемо з великої букви: *Вельмиповажана пані Ольга Федорівно! Вибачайте, що відповідаю на лист, не до мене писаний* (*Леся Українка*).

У власних назвах з великої букви можуть писатися всі слова або тільки перше слово.

З великої букви пишемо **всі слова** (крім загальних назв типу *громадянин, добродій, пан, письменник, депутат, країна, область, місто, село, вулиця, море, планета, зірка* і под.):

1) у іменах, прізвищах, прізвиськах, псевдонімах людей: *громадянин Григорій Петрович Куценко, письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, Леся Українка, Каменяр* (про І. Франка), *князь Ярослав Мудрий*; з великої букви пишемо також присвійні прикметники, утворені від власних назв людей: *Шевченків “Заповіт”, Франкові “Каменярі”, Михайлова книжка, Ольжин брат*;

2) у власних назвах міфологічних істот, персонажів творів: *бог Перун, Дажбог, Зевс, Юпітер, Антей, Дід Мороз, Баба Яга Костяна Нога, Червона Шапочка, Вовк, Мальований Стопн, Мавка, Лісовик, Перелесник, Доля*;

3) у кличках тварин: *кінь Орлик, корова Ряба, собака Буян, собака Білий Бім Чорне Вухо, кіт Жовте Око*;

4) у власних астрономічних, географічних і топонімічних назвах: *сузір'я Велика Ведмедиця* (народна назва: *Великий Віз*), *галактика Молочний Шлях* (народна назва: *Чумацький Шлях*), *галактика Велика Магелланова Хмара, Полярна зірка, Море Спокою* (на поверхні Місяця), *Європа, Волино-Подільська височина, гори Карпати, Лиса гора, Чорне море, Причорномор'я, острів Зміїний, озеро Світязь, місцевість Пуца-Водиця, заповідник Біловезька Пуца, Голосіївський ліс*;

5) у назвах держав, територій, населених пунктів, вулиць, будівель тощо: *Україна, Українська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Польща, Російська Федерація, Далекий Схід, Зелений Клин, Київська область, Ставищенський район, місто Біла Церква, село Гостра Могила, село Нове Село, майдан Незалежності, Софійська площа, вулиця Ярославів Вал, вулиця Добрий Шлях, бульвар Академіка Вернадського, Кловський узвіз, житловий масив Микільська Слобідка, Золоті ворота, Андріївська церква, Маріїнський палац*; у словах *Батьківщина, Вітчизна*, якщо ці назви рівнозначні слову *Україна*;

6) у назвах найвищих державних установ України та міжнародних організацій: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Центральна Рада, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки*;

7) у назвах релігійних понять та богослужбових книг: *Бог, Божа Мати, Син Божий, Святий Дух, Страшний Суд, Біблія, Євангелія, Коран*.

З великої букви пишемо **тільки перше слово**:

1) у назвах різних установ, закладів, громадських і політичних організацій: *Міністерство освіти і науки, Національний банк України, Національна академія наук України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України, Державна телерадіомовна компанія України, Київська міська державна адміністрація, Національна спілка письменників України, Національна опера України, Київська середня школа № 189, Українська республіканська партія, Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Тараса Шевченка*;

2) у назвах найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, Генеральний секретар ООН*; з великої букви для підкреслення поваги можуть писатися й назви інших посад: *Міністр освіти і науки України, Посол Франції, Директор Інституту української мови*;

3) у назвах історичних подій, свят, знаменних дат, постів тощо: *Велика французька революція, епоха Відродження, Хмельниччина, Руїна, Семирічна війна, Друга світова війна, День незалежності України, День злуки, Великдень, Різдво, Покрова, Зелені свята, Великий піст, Спасівка, Масниця* тощо;

4) у назвах конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів тощо: *Акт проголошення незалежності України, Конституція України, Декларація прав людини, Версальський мир, Ялтінська конференція*;

5) у назвах, що беруться в лапки: *повість “Тіні забутих предків”, кінофільм “Камінний хрест”, газета “Українська газета”, літопис “Повість врем'яних літ”, збірник законів “Руська правда”, медаль “За бойові заслуги”, станція метро “Контрактова площа”, готель “Золотий колос”, вино “Перлина степу”, цукерки “Пташине молоко”, компанія “Дженерал моторс”, торговий дім “Зимовий сад”*; у подвійних назвах з великої букви пишеться також перше слово другої назви: *повість “Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє — тьма”, газета “Дейлі телеграф енд Морнінг пост”*.

Але з малої букви пишемо:

1) частки в прізвищах, іменах, географічних назвах іншомовного походження: *Шарль де Голль, Ульріх фон Гуттен, Нур ен Дін, Па-де-Кале, Фондю-Лак, Сен-е-Уаз, Франкфурт-на-Майні*;

2) імена, прізвища людей, географічні назви, що вживаються як загальні назви: *меценат, дизель, макінтош, галіфе, донжуан, йоркшир, бостон, свалля*;

3) присвійні прикметники у фразеологізмах та наукових термінах: *аріаднина нитка, ахіллесова п'ята, дамоклів меч, прокрустове ложе, архімедова спіраль, базедова хвороба, бертолетова сіль*;

4) прикметники на **-ський**, утворені від власних назв, якщо вони не входять до якоїсь іншої власної назви: *шевченківські традиції* (але: *Шевченківська премія*), *шекспірівський стиль*, *езопівська мова*, *київські вулиці* (але: *Київська область*), *петриківський розпис*, *опішнянська декоративна кераміка*.

191. Запишіть слова у дві колонки: 1) ті, що звичайно пишуться з малої букви; 2) ті, що пишуться з великої букви.

(С,с)трашний (Суд), (Г,г)носеологія (наука), (Ф,ф)ранкова (поема), (К,к)итай, (Г,г)алактика, (О,о)бласть, (А,а)нтей, (К,к)иївські (вулиці), (Б,б)іблія, (О,о)світа.

З других букв перших слів має скластися початок вислову Д. Павличка: “...*не легко плавають*”.

192. З розділу IV Конституції України випишіть назви посад та установ, які пишуться з великої букви.
193. I. Прочитайте текст. Зробіть висновок, коли власні назви пишуться з малої букви.

Московсько-більшовицька імперія, яку я колись в одному своєму інтерв'ю назвав стодолюю, остаточно розвалилася 8 грудня 1991 року, коли в Мінську був прийнятий кравчуківський варіант Співдружності Незалежних Держав. Колос, який здавався незмірно могутнім і таки насправді десятки років потрясав світом, стояв на глиняних ногах, і ахіллесовою п'ятою була в нього Україна: недарма виморював її голодом Сталін, а команда Брежнєва нагально русифікувала...

Та ось нація пробудилася. Власне, не прокинулася, бо й не спала — підвела голову. Ми ніколи не будемо знати, за що Бог так довго карав Україну, — мені здається, що Він на одну Божу мить забув про неї, і тривала ця мить кілька віків; проте мав-таки Господь у полі зору наш край, коли розділив його на частини і не залишив український народ гуртом в одній неволі.

Якби вся Україна опинилася під Росією, вона б давно уже загинула, зде-націоналізована валуєвими, столипіними, сталініми, брежнєвими і, зрештою, горбачовими: її задушила б русифікацією і фізичним мором Московія. Бог залишив частину України — Галичину — в легшій, австрійській і польській неволі, де панувала скупа, а все ж таки елементарна демократія, і в ній мали можливість вирости духовні й політичні провідці... (Р. Іваничук).

А. Орлюнов. Україна славетна (Хрещення України-Русі).

II. Напишіть короткий твір-роздум про те, як і навіщо Україна повернула свою незалежність. Власні назви підкресліть.

194. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. І Геркулес не зміг би очистити ваші авгієві стайні! (*Вас. Шевчук*). 2. Ти, може, хотів улучить горобця, а дав Господь, що влучив Голіафа (*Леся Українка*). 3. Побіг (Крайнюк) дзвонити до Горпищенка. Ледве знайшов його і езо-півською мовою, натяками домігся згоди (*В. Кучер*). 4. Я став з якогось часу невірним Хомою, що поки не вкладу руку в рани — не можу бути цілком певним (*М. Коцюбинський*). 5. А що їй робити? Все товчеться між хатою і клунею, наче Марко Проклятий у пеклі (*М. Стельмах*).

§ 41.

Правила переносу частин слова

Слова з рядка в рядок переносимо так, як у вимові вони діляться на склади: *до-ро-га, стеж-ка, чай-ка, гіл-ка, по-льо-вий*. Отже, переносити можна тільки такі слова, які мають два чи більше складів.

До цього основного правила є ряд застережень.

1. Одна буква не залишається і не переноситься: *сі-м'я* (а не “сім'-я”), *яг-ня* (а не “я-гня”), *їж-джу* (а не “ї-жджу”). Через те не можна ділити для переносу такі слова, як *алея, олія, шия, яма, мрія* і т. д.

2. Не можна розривати **дж, дз**, якщо вони позначають один звук: *хо-джу* (а не “ход-жу”), *пі-джак* (а не “під-жак”), *кукуру-дза* (а не “кукуруд-за”).

Якщо **дж, дз** позначаються два звуки (д належить до префікса, а **ж чи з** — до кореня), то їх слід розривати: *над-звичайний* (а не “надз-вичайний”), *від-жилий* (а не “ві-джилий”).

3. При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букв другої основи, якщо вони не становлять складу: *біло-сніжний* (а не “білос-ніжний”), *земле-трус* (а не “землет-рус”).

4. Не можна відривати скорочень від слів, яких вони стосуються: *О.Т. Гончар* (а не “О. Т./Гончар”), *п. Івченко* (а не “п. /Івченко”), *1984 р.* (а не “1984/р.”), *100 кв. м* (а не “100 / кв. м” і не “100 кв. / м”). Також не можна розривати самих скорочень: *ЧАЕС, ЛАЗ-105, вид-во, і т. д., та ін.*

5. Не переносяться в наступний рядок розділові знаки (крім тире). Отже, рядок не можна починати крапкою, комою, двокрапкою, крапкою з комою, знаком оклику, знаком питання, дефісом.

6. У решті випадків можна довільно переносити слова за складами: *бра-тство, брат-ство, братс-тво* і *братст-во*; *юна-цький* і *юнаць-кий*; *оде-ський* і *одесь-кий*.

Але при цьому треба стежити, щоб не спотворювався зміст слова. Тому краще переносити *ви-йшов*, ніж *вий-шов*, *брат-ство*, ніж *бра-тство*; *на-гляд*, ніж *наг-ляд*; *про-мчати*, ніж *пром-чати* — тобто знак переносу слід ставити на межі префікса й кореня чи кореня й суфікса.

195. Випишіть підряд тільки ті слова, у яких є префікс.

Навідруб, новина, найдужче, напереріз, родина, розсіл, смуга, скраю, виріб, безгучно, бізнесмен, розлив, дорога, польовий, поволі, взамін, прізвище, побратим, праця, прірва, подорож, тьмяно, залюбки, громада, розквіт, киянин, привіт, довір'я.

З останніх букв прочитаєте вислів Конфуція.

196. У словах *вишня*, *вікно*, *міський* і т.д. можливий двоякий перенос: *ви-шня* і *виш-ня*, *ві-кно* і *вік-но*, *мі-ський* і *місь-кий*. А чому в наведених нижче словах допустимий лише один перенос? Обґрунтуйте.

1. Яч-мінь, юш-ка, їс-ти, ек-ран, опо-ра, ко-лія, ра-дію, ра-дію, на-двоє. 2. Буджу, ра-джу, во-джу, си-джу, су-джу, го-джусь, їж-джу. 3. Від-зив, від-звук, від-жив.

197. Випишіть слова в три колонки: 1) ті, яких не можна розривати для переносу (*юнак*); 2) ті, при переносі яких можна залишити в попередньому рядку дві перші букви (*юн-ка*); 3) ті, при переносі яких можна залишити три перші букви (*юна-ки*).

Армія, орел, умію, одуд, гудзик, приступ, іти, село, обмию, оазис, крісло, згин, яма, раджусь, ящик, об'єм, збуджене, око, саджанці, околот, вздовж, отвір, ясно, дзвін, оса, зумію.

З останніх букв повинен скластися вислів М. Рильського.

198. Перепишіть, покажіть усі можливі переноси.

Броджу, саджу, кукурудза, гайок, пайок, війна, байка, голка, юрба, ювіляр, ясний, ялина, аптека, щоденний, туманний, годинник, подзвонити, підзеленити, надзвичайний, відзнака, подвір'я.

199. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Всяке діло треба робити з розумом, думаючи про завтрашній день (*І. Цюпа*). 2. На мою журбу й зітхання я відповіді не маю, чим я маю привернути серце милої, — не знаю! (*Леся Українка*). 3. Настя якось одразу припала йому до серця (*М. Коцюбинський*). 4. Оленько, кохана моя, та я радий для тебе сонце прихилити (*М. Зарудний*). 5. Ясно-синій колір дуже приставав їй до лица (*І. Нечуй-Левицький*).

§ 42. Написання складних слів

Складні слова можуть писатися разом і через дефіс.

1. Якщо складне слово утворене від підрядного словосполучення (у якому одне слово залежить від іншого), то воно пишеться разом.

Наприклад, словосполучення *варить сталь* — підрядне, бо в ньому одне слово (*варить*) головне — від нього ставимо питання (що?), а друге (*сталь*) залежне — воно відповідає на поставлене питання. Складне слово, утворене від такого словосполучення, пишеться разом: *сталевар*. Так само: *возить* (як?) *парою* — *паровоз*; *будує* (що?) *машини* — *машинобудівний*; *зичить* (що?) *добро* — *доброзичливий*; *любить* (що?) *волю* — *волелюбний*; *зелений* (як довго?) *вічно* — *вічнозелений*; *бетон* (який?) *із залізом* — *залізобетон*; *степ* (який?) *з домішками лісу* — *лісостеп*; *перекоти* (куди?) *полем* — *перекотиполе*; *Крим* (який) *північний* — *Північнокримський* (канал).

2. Якщо складне слово утворене від сурядного словосполучення (у якому всі слова рівноправні), то воно пишеться через дефіс.

Наприклад, словосполучення *і синій і жовтий* — сурядне, бо в ньому не можна поставити питання від одного слова до іншого. Тому складне слово, утворене від такого словосполучення, пишеться через дефіс: *синьо-жовтий*. Так само: *і світлий і зелений* — *світло-зелений*; *і блідий і рожевий* — *блідо-рожевий*; *і сніжний і білий* — *сніжно-білий*; *і кислий і солодкий* — *кисло-солодкий*; *і всесвітній і історичний* — *всесвітньо-історичний*; *і північний і східний* — *північно-східний*; *і батько і мати* — *батько-мати*; *і людина і день* — *людино-день*.

Проте разом пишуться *жовтогарячий, червоногарячий, глухонімиий, зловорожий, хитромудрий* (у них складові частини нерівноправні).

3. Частина **пів-** звичайно пишеться разом: *піввідра, піввікна, півлимона, піваршина, півогірка, півострова* (Вода залила *півострова*), *пів'яблука, пів'їдальні*. Але з власними назвами пишеться через дефіс: *пів-України, пів-Європи, пів-Києва*. Окремо слово *пів* пишеться лиш у висловах, що позначають час: *о пів на десяту*.

4. Через дефіс пишуться складні слова, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *ходив-ходив* (означає “довго ходив”), *білий-білий* (означає “дуже білий”), *маленький-малесенький, злий-презлий, тишком-нишком, рано-вранці, без кінця-краю, більш-менш, видимо-невидимо*. Їх теж можна вважати утвореними від сурядних словосполучень: *і ходив і ходив, і злий і презлий, і тишком і нишком, і більш і менш* тощо.

5. Через дефіс пишуться складні слова іншомовного походження, як-от: *віце-президент, екс-чемпіон, унтер-офіцер, генерал-лейтенант, прем'єр-міністр, соціал-демократ, вакуум-апарат, міні-фабрика*.

6. Складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків, пишуться великими буквами незалежно від того, якими буквами і як пишеться пов-

на назва (крапка між ними не ставиться): *ГЕС* (гідроелектростанція), *НАНУ* (Національна академія наук України), *ЗАТ* (закрите акціонерне товариство).

Складноскорочені слова, утворені іншими способами, пишуться малими буквами: *райдержадміністрація*, *міськвиконком*. Тільки власні назви пишуться з великої букви: *Донбас*, *Дніпрогес*; а також: *Кабмін*, *Мін'юст*.

- 200.** Складні слова запишіть у дві колонки: 1) ті, що пишуться разом; 2) ті, що пишуться через дефіс.

Оздоровчо/спортивний, здивовано/розгублений, туго/плавкий, всюди/хід, машинно/тракторний, в'єтнамсько/китайський, легко/займистий, стихено/розмірений, тьмяно/сірий, осінньо/зимовий, сніго/затримання, м'ясо/молочний, верхо/віття, світло/жовтий, темно/синій, овоче/сховище, блюдо/рожевий, пів/обличчя, одно/серійний, видимо/невидимо, очисно/відновлювальний, жовто/гарячий, сніжно/білий, смагляво/лиций, кисло/солодкий, зменшено/пестливий, червоно/гарячий.

З других букв повинен скластися вислів давньоримського історика Тацита.

- 201.** Прочитайте речення. З'ясуйте, у яких словах частина *пів-* виконує словотвірну функцію, а в яких має значення “половина”.

1. На півночі зараз морози і віхоли (*І. Нехода*). 2. І мати не знала, де Мар'яна до півночі і з ким розмовляє? (*Т. Шевченко*). 3. Я півночі проплакала після тієї сперечки (*Леся Українка*). 4. І кожна квітка і стеблина до тебе тягнуться в півсні (*В. Сосюра*). 5. Надія запнула голову великою сірою хусткою, затуливши нею півобличчя (*П. Автономов*). 6. Вони [хмари] вже закрили півнеба. 7. Було ще рано, пів до восьмої. 8. Більше півмісяця не мати звістки з дому — важко (*З тв. М. Коцюбинського*). 9. Півмісяць високо плаває в чистому небі (*Панас Мирний*). 10. Від Лохвиці до самої Молдови пів-України — то козацькі вдови (*Л. Костенко*). 11. Мічурін запрошує кожного з присутніх з'їсти пів'яблука і півабрикоса нових сортів (*О. Довженко*).

- 202.** Текст запишіть під диктовку (попросіть когось, щоб вам продиктував), написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Людина, яка втрачає своє національне обличчя, перетворюється внаслідок мовно-культурного та ідейно-політичного зросійщення на віропідданого “хохла”, готового відмовитися від свого волелюбного духу, від традиції й мови, звичаїв, обрядів, ментальності. Загроза розчинення української людини в світі абсолютизму, феодальних порядків, іншого типу суспільної свідомості, що формувалася російським самодержавством на всіх теренах імперії й виразно засвідчувалася в лицемірстві, корисливості, розпусті, хабарництві й облудності чиновництва та новочасного панства, спонукала Івана Котляревського замислитися над станом фундаментальних основ українського національного буття. Соціально-політична ситуація, нові суспільно-державні порядки в державі по-

глиблювали прірву між звичайною людиною і державою, самодержавний образ якої міфологізувався, набував зловісної символічності і недосяжності. Людина маліла, дрібніла, знічувалася під загрозою закріпачення, неможливості домогтися справедливості, невміння в силу незнання дії правових механізмів цієї абсолютистсько-бюрократичної системи обстоювати свою правоту, безпорадності перед свавіллям чиновництва, яке розкошувало на вимушеному самоприниженні українця...

Що може протиставити поневолена, духовно пригнічена Україна цій деспотичній силі, яка окупувала не лише українські землі, а й національні православні святині, душу народу, переманюючи його інтелектуальну еліту, духовенство, козацьку верхівку? Як уберегти народ від внутрішньої руйнації — в характері українця поселяється покора, холопство, догідливість, підлабузництво, а поволі притлумлюється бунтарство, поривання до волі й самопожертви, ненависть до рабства. Слава предків, героїчні діяння синів України забуваються...

Зруйнована Троя, яку полишає Еней в надії відшукати-відвоювати ідеальне для справедливого життя нове місто, щось на зразок нового Рима, символізує поруйновану Україну, її величний у минулому град Київ (М. Жулинський).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Коли українець перетворюється на “хохла”?
2. Що спонукало Івана Котляревського написати “Енеїду”?
3. Яку силу автор називає деспотичною?
4. З долею якого міста автор порівнює долю України?

203. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Яцуба ненароком стрівся очима з донькою і враз на півслові осікся (О. Гончар). 2. Сонце підбилося під обрій і палало на небосхилі, мов тисячопера жар-птиця (Л. Дмитерко). 3. Очі видючі — за тридев'ять земель бачить (Ю. Яновський). 4. І виросла я на диво: кароока, чорнобрива, білолиця (Т. Шевченко). 5. В голові була одна думка, одне бажання, щоб ця дорога розтяглася без кінця-краю (М. Коцюбинський).

204. Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Коли у префіксах буква **з** переходить у **с**?
2. Як розрізнити написання ненаголошених префіксів **пре-** і **при-**?
3. Які є способи перевірки написання букв **е** та **и** в суфіксах?
4. Чим відрізняється написання великої букви у власних географічних назвах від написання великої букви в назвах установ?
5. Коли при переносі частин слова буквосполучення **дж**, **дз** можна розривати?
6. Коли складні слова пишемо через дефіс?
7. Як пишемо частину *нів* зі словами?

V. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 38-42)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		005		09	
002		006		010	
003		007		011	
004		008		012	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **с** (не **з**).
- 1) *ро..сіл*; 2) *не..хвально*; 3) *ро..талий*; 4) *до..хочу*; 5) *бе..сумнівний*.
- 002.** Запишіть номери слів, у яких між префіксом і коренем треба вставити букву **і**.
- 1) *роз..стелити*; 2) *роз..слати*; 3) *від..грати*; 4) *від..правити*; 5) *з..стругати*.
- 003.** Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **и** (не **е**).
- 1) *пр..дивитися*; 2) *пр..дивний*; 3) *пр..святий*; 4) *пр..святити*; 5) *пр..славний*.
- 004.** Зробіть те саме, що й у завданні 003.
- 1) *пр..людя*; 2) *пр..ватний*; 3) *пр..мітивний*; 4) *пр..амбула*; 5) *пр..зидія*.
- 005.** Зробіть те саме, що й у завданні 003.
- 1) *наполегл..вий*; 2) *передбач..ний*; 3) *промов..стий*; 4) *простудж..ний*; 5) *розсудл..вий*.
- 006.** Зробіть те саме, що й у завданні 003.
- 1) *мар..во*; 2) *пал..во*; 3) *мереж..во*; 4) *довж..лезний*; 5) *мисл..ння*.
- 007.** Складену назву вулиці пишемо так:
- 1) *добрий шлях*; 2) *Добрий шлях*; 3) *добрий Шлях*; 4) *Добрий Шлях*.
- 008.** Складену назву свята пишемо так:
- 1) *день незалежності*; 2) *День незалежності*; 3) *день Незалежності*; 4) *День Незалежності*.
- 009.** Як написати назву найвищої державної установи в Україні?
- 1) *Кабінет Міністрів*; 2) *Кабінет міністрів*; 3) *кабінет Міністрів*.
- 010.** Запишіть номери зразків правильного переносу частин слова.
- 1) *перед-звін*; 2) *від-знака*; 3) *самос-тійний*; 4) *само-скид*; 5) *знай-омий*.

011. Яке складне слово правильно утворене від словосполучення *любити волю*?

- 1) *вільнолюбний*; 2) *волелюбний*; 3) *вільнолюбивий*.

012. Запишіть номери слів, які треба написати через дефіс.

- 1) *блідо/рожевий*; 2) *блідо/лиций*; 3) *вічно/зелений*; 4) *темно/зелений*;
5) *людино/день*.

§ 43.

Вживання м'якого знака й апострофа та подвоєння букв в іншомовних словах

1. У словах іншомовного походження м'яким знаком позначаємо м'якість зубних **д, т, з, с, ц, л, н** також перед **й, я, ю, є, ї** та в інших випадках відповідно до літературної вимови: *кан'йон, мільйон, кондот'єр, барельєф, порт'єра, пас'єанс, дос'є, ескадриль'я, Нью-Йорк, Лавуаз'є, Кас'єянов, Д'єяконов, Трет'єяков, Полоз'єв, асфальт, бюлетень* (але відповідно до вимови: *мад'яр, нюанс, д'юна, люкс, Ц'юрих, Аляска*).

2. У словах іншомовного походження апостроф (не м'який знак) ставиться після губних **м, в, п, б, ф**, шиплячих **ш, ч, ж, дж**, задньоротових **г, г, к, х** та **р**, якщо далі чується **й**: *П'ємонт* [п'ємонт], *Б'юкенен, Рів'єра, В'яземський, Рум'янцев, об'єкт, інтерв'ю, комп'ютер, миш'як, Руж'є, Ш'єр, Г'ята, Лонг'єр, Джок'якарта, Х'юстон, Монтеск'є, Лук'ян* (і похідні *Лук'яненко, Лук'янівка* тощо), *бар'єр, Фур'є*, а також після префікса в словах *ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура, кон'юнктивіт*.

Не пишемо апострофа в тих іншомовних словах, де букви **я, ю, є** позначають м'якість або пом'якшення попереднього приголосного (це переважно запозичення з французької та німецької мов): *бюро* [б'уро], *бюлетень, бязь, мюрид, мюзик-хол, пюнітр, фюзеляж, рюкзак, Вюртемберг, Вязьма, Кяхта, Гюго, Кюрі, Пешков, Рюкю* та ін. (хоч у вимові в таких словах може чутися звук **й**: [б'уро] і [б'йуро], [б'аз'] і [б'йаз']).

3. У словах іншомовного походження приголосні у вимові, як правило, не подовжуються: [голан д'їа], [мароко], [тона], але на письмі букви можуть подвоюватися відповідно до написання цих слів в інших мовах.

Подвоєння букв послідовно зберігається тільки у власних назвах та похідних від них словах: *Голландія, голландський, Марокко, марокканець, Дарданелли, дарданелльський, Міссісіпі, Апенніни, Філіппіни, Вінніпег, Канберра; Будда, буддизм, Шиллер, Діккенс, Уатт, Торрічеллі, Кассандра, Одисей*.

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюються: *клас, група, каса, сума, лібрето, інтермецо, бароко, шосе, тунель, колосальний*.

Подвоєння букв зберігається лише в таких загальних назвах: *тонна, манна, ванна, мадонна, бонна, панно, брутто, нетто, мотто, вілла, мулла, гетто* та в рідковживаних *аннали, пенні, білл, булла, дурра, мірра* (усього

18 слів). У таких іншомовних словах, як *контрреволюція*, *іраціональний*, *сюрреалізм*, *імміграція*, *інновація*, *апперцепція*, збіг приголосних стався на межі префікса і кореня.

- 205.** Слова запишіть у три колонки: 1) зі вставленим м'яким знаком; 2) зі вставленим апострофом; 3) без апострофа і м'якого знака. Значення незнайомих слів з'ясуйте за словником.

Профіл., б.юлетень, біл.ярд, мад.яр, ідал.го, бар.єр, антресол., прес-пап.є, дос.є, н.юанс, агал.матоліт (дрібнозерниста гірська порода), інтерв.ю, порт.єра, прод.юсер, ад.ютант, ескадрил.я, ф.юзеляж, ал.бом, миш.як, лос.йон, квадрил.йон, б.юро, комп.ютер, пас.янс.

З других букв слів першої колонки повинні скластися два слова з вислову В. Крищенка: “*Хто ми в світі без ... ?*” Слів у другій і третій колонках має бути порівну.

- 206.** Слова запишіть у дві колонки: 1) без подвоєння букв, що в дужках; 2) з подвоєнням букв. Значення незнайомих слів з'ясуйте за словником.

Фі(м)іам, гу(н)и, то(н)а, прогр(с), бру(т)о, мета(л), шо(с)е, не(т)о, ди(з)айн, мо(т)о, ма́(н)а, ва(н)а, ві(т)амін, мадо(н)а, комі(с)ія, фі(н), гру(п)а, і(м)іграція, сю(р)еалізм, агре(с)ор, і(р)аціональний, лібре(т)о, ка(т)од, і(н)овація, кенгу(р)у.

З останніх букв слів першої колонки повинно скластися закінчення вислову іспанського філософа Хуліо Сехадора: “*Мова — це...*”.

- 207. I.** Прочитайте текст. Випишіть з нього всі іншомовні слова й поясніть в них правопис м'якого знака, апострофа та подвоєних букв.

Одначе — пора! Заболотний рішуче підводиться, сенк'ю вам, дівчатка, ми справді вам вдячні, а тепер їдемо, щоб знову продовжити шалений свій гін. Б'юік наш стоїть уже наладований для подальшої їзди: пального налито в бак належну кількість галонів, гума перевірена...

Вже збираємось сісти до машини, як раптом чуємо веселе:

— Хелло!

Це від кав'ярні долинає погук дівчачий, червоні шапочки гуртиком визирають із дверей, котрась із юних кельнерок тріпоче рукою...

Заболотний вирулює на полотно, розвиває швидкість. Рух, бистрина, і знову десь там вслухаються трави узбіччі, як ріка дороги шумить і шумить...

З кожною милею наближаємось до мети, до тієї невідомої Мадонни. Час від часу намагаємось уявити собі: яка вона? Як у Рубльова? Чи як на полотнах старих італійських майстрів?

— Розкажи нам з Лідою, як ви врятували Мадонну, — раптом звертається до мене Заболотний. — Тобі ж довелося бути в тім батальйоні, що здійснював операцію... Як там це відбувалось насправді?

Розказати? Виповісти? То була наче інша дійсність. Весна нечуваного сонця, і сади зацвіли там, як уперше в житті, і величезне місто, розбомблене з

повітря, лежало в суцільних руїнах. Потім була та виняткова нічна операція. Тунель у каменоломнях, вузькоколіяка з іржавими вагонетками, стара, закинута штольня, в якій щось маєш знайти. Ми не знали, що там заховано, ніхто не знав таємниць цієї замурованої штольні, до якої ми вступили темної ночі, озброївшись заздалегідь ліхтариками... Може, чекає нас тут склад якоїсь нам не відомої, загадкової зброї, можливо, все тут заміновано і ось-ось гримне вибух від найменшого необережного доторку? І так, в крайній напрузі нервів, аж доки у скупому світлі чийогось ліхтарика тьмаво зблиснуло золото музейної ліпленої рами... Рукавом гімнастерки сержант протирає вкрите пилюкою давнє полотно, і перед нами, ніби ми спимо, ніби з ілюзії, виникла... Ні, люди, таке випадає раз у житті! Ніколи не забути до невпізнання змінені враз серйозні солдатські обличчя, що їх мовби торкнулось неземне світло... Тієї ночі — вже в розташуванні батальйону — стояли мовчазно ми на варті довкруг полотна, довкруг сяйва, що тихо линуло до нас звідти, де босонога висока жінка легкою ходою йде з немовлям по хмарах... (О. Гончар).

II. Складіть власну розповідь про події, описані в цьому тексті. У своїй розповіді використовуйте діалоги, зокрема й між солдатами в штольні. Героям розповіді можете дати свої імена.

§ 44.

Написання **и** та **і** в іншомовних словах

1. В усіх словах (у загальних і власних назвах) іншомовного походження пишемо **і**:

1) на початку слова: *ідея, ізольований, імпонувати, інтелект, інтерес, ірраціональний, Італія, Ікар*;

2) перед голосними та **й**: *радіо, радіація, ажіотаж, тріумф, асоціація, стаціонар, стронцій, Ріо-де-Жанейро, Трієст, Греція, Гельвеції, Діана*;

3) в абсолютному кінці невідмінюваних слів: *колібри, таксі, жалюзі, хаджі, попури, журі, конфеті, Капрі, Сочі, Леонардо да Вінчі, Аліг'єрі Данте*.

2. В інших випадках в основах загальних іншомовних назв після дев'яти букв **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** ("де ти з'їси цю чашу жиру") пишемо **и**: *директор, стиль, коридор, синус, азимут, цирк, шифер, режим*.

Після букв, які не входять до "дев'ятки", пишемо **і**: *адміністратор, бісквіт, нігілізм, ліміт, вітамін, кіно, гігієна, гідравліка, хірург*.

Але, як виняток, відповідно до вимови пишемо **и** після букв, які не входять до "дев'ятки":

1) у деяких давно засвоєних словах: *бинт, вимпел, графин, єпископ, єхидна, імбир, кипарис, лимон, литаври, миля, митрополит, митра, мирт, спирт, химера*; а також перед **й**: *християнство, дякон*;

2) у словах, запозичених із східних мов: *башкир, киргиз, калмик, кишлак, кинджал, кисет, гиря, кишимш, кизил*.

3. Щодо власних назв, то в них відповідно до чинного правопису діють трохи інші правила написання **и** та **і**.

В основах власних назв та похідних від них слів **и** пишемо після шиплячих та **ц** (перед наступним приголосним, крім **й**): *Вашингтон, Шиллер, Чингісхан, Цицерон, Чилі, чилійський, Чикаго, Жиронда, Джибуті, Лейпциг*.

Крім того, тільки в географічних назвах (не в особових) пишемо **и**:

1) після **р, д, т**: Мадрид, Великобританія, Рига, Рим, Крит, Скандинавія, Кордильєри, Аргентина, Ватикан, Тибет, тибетський, Тирасполь;

2) у кінцевих сполученнях **-ида, -ика**: Антарктида, Колхида, Флорида, Мексика, Корсика, Америка;

3) як виняток, у назвах: *Єгипет, Єрусалим, Вифлеєм, Вавилон, Сирія, Сицилія, Сиракузи, Бразилія, Пакистан, Китай, Киргизія, Узбекистан*.

В інших випадках в основах власних назв пишемо **і**:

1) в іменах та прізвищах не після шиплячих та **ц**: *Діккенс, Дідро, Тімур, Ріхтер, Фрідріх, Сісмонді, Хіросіге, Зільберт*;

2) у географічних назвах не після шиплячих, **ц** та **р, д, т**: *Сідней, Свазіленд, Гімалаї, Хібіни, Вільнюс, Міссісіпі*.

208. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**. Значення незнайомих слів з'ясуйте за словником.

Ір..с, нарц..с, зеф..р, ет..кет, бат..ст, ех..нокок, окс..ген, мар..онетка, неод..м, ларинг..т, експер..мент, бр..нза, еп..граф, уайт-спір..т, юстиц..я, лімуз..н, об'єкт..в.

З перших букв повинно скластися закінчення вислову М. Соме: *“Земля ніколи небом не була, але ж ...”*.

209. Вставте у власних особових іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Гойт..соло, Пучч..ні, Б..зе, С..нх, П..фагор, Ц..ркель, Д..нкар, Тіц..ан, Ч..мароза, Ж..гмонді, Дікш..тар, Квас..модо, Мур..льйо, Д..дро, Дж..нс, Гр..г, Ар..стотель, Ш..нкель, М..страль, Абаш..дзе, Б..дструп, Кунік..да.

З виділених букв повинно скластися закінчення вислову Ралфа Емерсона: *“Здатність бачити чудесне в звичайному — ...”*.

210. Вставте у власних географічних іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**.

Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Янг..базар, Ваш..нгтон, С..рія, Яр..лгач, Зар..а, В..нбург, Уок..ган, Кукуш..лі, Ель-Дж..з, Г..бралтар, Акх..сар, Зугд..ді, Лейпц..г, Ньючоп..нг, Ель-Кеб..рі, Очамч..ра, Баш..

З перших букв повинен скластися вислів Сократа, який закінчується складом "...ним".

211. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, звертаючи особливу увагу на слова іншомовного походження. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Америку Колумб відкрив, шукаючи Індію. Доля аборигенів відома.

Ми ж Україну відкриваємо в Україні, і це нікому не загрожує ні втратою територій, ні втратою духовних цінностей...

Українці — це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу.

Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути.

Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства. Фантом Європи, що лише під кінець століття почав набувати для світу реальних рис. Вона чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців. Неврастеніків просять не турбуватися (*Л. Костенко*).

§ 45.

Написання імен та прізвищ

Українські імена й прізвища пишемо за тими самими нормами правопису, що й слова, від яких їх утворено: *Віра* (бо *віра*), *Сивокінь* (бо *сивий кінь*), *Онущук* (бо *Онисько*), *Олійник* (бо *олія*), *Січкаренко* (бо *січка*), *Олексівко* (бо *Олексій*), *Решетило* (бо *решето*). Прізвища не перекладаються.

1. Букву **и** пишемо:

1) у корені, якщо вона є в слові, від якого утворено прізвище: *Глинський* (бо *глина*), *Скибенко* (бо *скиба*), *Киричук* (бо *Кирило*), *Гаврилишин* (бо *Гаврилиха*);

2) у префіксі **при-**: *Прищепа*, *Пришва*, *Приймаченко*;

3) у суфіксах **-ик-**, **-иц-**, **-ич-**, **-ил(о)**, **-ин-**: *Дудик*, *Олійник*, *Петрицький*, *Базилевич*, *Петриченко*, *Павличко*, *Закусило*, *Ковалишин*, *Жулинський*.

У прізвищах російського походження букву **и** пишемо:

1) якщо в українській мові є споріднене слово з **и**: *Тихомиров* (бо *тихий і мир*), *Данилов* (бо *Данило*), *Сидоров* (бо *Сидір*);

2) у префіксі **при-** та суфіксах **-ик-**, **-иц-**, **-ич-**, **-иш-**, **-ищ-**: *Привалов*, *Новиков*, *Костричев*, *Павлишин*, *Петрищев*;

3) після шиплячих та **ц**: *Жижков, Чичибабін, Курицин*.

2. Букву **і** пишемо:

1) у корені, якщо вона є в слові, від якого утворено прізвище: *Лісниченко* (бо *ліс*), *Білик* (бо *білий*), *Ріжник* (бо *різати*), *Залізняк* (бо *залізо*), *Леміш* (бо *леміш*);

2) у префіксі **під-**: *Підсуха, Підпригора, Підвисоцький*;

3) у суфіксі **-ій**: *Багрій, Заморій, Червоній, Кублій*.

У прізвищах російського походження букву **і** пишемо в усіх інших випадках, крім тих, коли треба писати букву **и**: *Нікітін* (але *Микитин*), *Кірсанов*, *Матрьохін*.

3. У прізвищах російського походження букву **є** пишемо:

1) в тих випадках, коли в українській мові є споріднене слово з постійним **і**: *Свєтлов* (бо *світло*), *Хлєбников* (бо *хліб*), але *Лебєдєв* (бо **і** непостійне: *лебідь* — *лебедя*);

2) у суфіксах **-єв, -єєв**, якщо вони стоять не після шиплячих, **ц** або **р**: *Сергєєв, Матєєєв*, але: *Аракчєєв, Рум'янцєв, Козирєв*.

4. Апостроф у прізвищах пишемо за тими самими правилами, що й у загальних назвах: *В'ячеслав, Крип'якевич, Дроб'язко, Солов'яненко, Карп'юк, Стеф'юк, М'яло, Мар'яненко, Лук'янчук*; але не ставимо апостроф: *Святослав, Довб'яга, Ужв'юк, Рябокляч*.

5. М'який знак в іменах і прізвищах вживаємо за тими самими правилами, що й в інших словах: *Василь, Семенець, Вихованець, Довгань, Рудь, Гуць, Шмигельський, Старицький, Водолазький*; але не пишемо м'якого знака: *Ігор, Бондар, Панченко* (хоч *Панько*), *Гринчишин* (хоч *Гринько*), *Дяченко* (бо *дяк*), *Касяненко* (бо *Касян*), *Улянич* (бо *Уляна*).

В українських власних назвах м'який знак перед **я** не вживається: *Наталя, Тетяна, Уляна, Омелян, Касян, Севаст'ян, Касяненко, Дяченко, Трет'як*.

6. Букви подвоюємо в прізвищах, якщо одна частина слова закінчується, а друга починається на ту саму букву: *Піддубний, Беззубенко, Винниченко, Тютюник, Долинний*.

В українізованих запозичених іменах букви звичайно не подвоюються: *Авакум, Інокентій, Іполит, Калістрат, Кирило, Пилип, Сава, Саватій; Агнеса, Агрипина, Інєса, Каміла, Мар'яна, Сара*.

Подвоюються букви:

1) у чоловічих іменах: *Аполлінарій, Аполлон, Вассіан, Віссаріон, Геннадій, Еммануїл, Палладій*;

2) у жіночих іменах: *Алла, Аполлінарія, Аполлонія, Белла, Васса, Віолетта, Ганна, Жанна, Елла, Емма, Іванна, Ізабелла, Інна, Маріанна, Нонна, Римма, Стелла, Сусанна*.

212. Поясніть написання імен та прізвищ у поданих уривках.

І. Назва “Празька школа”, яка об'єднала самобутніх і близьких за світоглядом поетів, а саме — Юрія Дарагана, Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза, Юрія Клєна, Олега Ольжича, Наталю Лівіцьку-Холодну, Юрія Липу, Олексу Стефановича, Оксану Лятуринську, Галю Мазуренко, Олену Тєлігу, Андрія

Гарасевича та інших, уперше була вжита професором Володимиром Державиним. Попри те, що навколо поняття “Празька школа” точилися різні суперечки, тим не менше не викликає жодного сумніву, що “пражани” були своєрідним “творчим клубом”.

Ще одним суттєвим аргументом на користь назви “Празька школа” є географічний чинник. Не слід забувати, що становлення поетів як індивідуальних творчих особистостей відбулося в Празі 20-х років, де більшість із них навчалися, відвідували лекції чи викладали у місцевих вузах та інших навчальних установах: Карловий університет (О. Стефанович, О. Лятуринська, О. Ольжич, Н. Лівницька-Холодна, А. Гарасевич), Український Вільний Університет (О. Стефанович, О. Ольжич, А. Гарасевич), Українська господарська академія (Є. Маланюк, Л. Мосендз), Український високий педагогічний інститут ім. Михайла Драгоманова (Ю. Дараган, О. Теліга, Г. Мазуренко), Українські студії практичного мистецтва (О. Лятуринська, Г. Мазуренко). Міжвоєнна Прага, по суті, перетворилася на один із найбільших мегаполісів українського наукового, літературного та політичного життя на еміграції (За А. Дністровим).

II. 1. Він [Лазаревський] тільки знав, що це Шевченко — той дивовижний чарівник слова, який вперше примусив рідну українську мову звучати з такою ж силою і красою, якою зазвучала російська мова під чарівним пером великого Пушкіна і Лермонтова або німецька в вогненних строфах Фрідріха Шиллера. 2. Мешков навмисно вийшов на плац, щоб поговорити з цим дивакуватим Шевченком, про якого чомусь так піклується і полковник Матвеев, і генерал Федяєв, і інші начальники з Оренбурга. 3. У своїх листах Лизогубові та Репніній Шевченко писав, що навесні його, мабуть, надішлють в експедицію на Аральське море. 4. Писав Сажину, Лизогубові, писав Плетньову й Далю, Григоровичу й Гребінці. 5. Фельдфебель Лаптев вийшов з юрти, подивився на небо й на степ і послав унтера Злинцева доповісти майорові. 6. Потім Макшеев почав розповідати літературні новини минулої зими, про те, як він познайомився у Петрашевського з талановитим письменником Достоєвським та поетом Плещеевим. 7. Звичайно, сьогодні їм обом згадався і Щепкін, і Каратигін, і Глинка, і Гулак-Артемівський, і багато інших діячів мистецтва (З тв. З. Тулуб).

- 213.** Прізвища запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Григор..шин, Охр..менко, Нов..цький, Стр..льчук, Здоров..ло, Ситн..к, Лавр..ненко, Васильк..вський, Он..щенко, Погор..лий, К..ндратенко, Л..товченко.

З других букв слів першої колонки прочитаєте закінчення вислову Ф. Бекона: “Любов до Батьківщини починається з ...”.

- 214.** Прізвища запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **і**; 2) зі вставленою буквою **є**.

Б..лаш, Ем..ль, Н..мцов, Алекс..єв, З..нченко, Р..зниченко, Онопр..єнко, Р..пін, Д..брова, Ужв..й, Ор..хов, Н..мчук, Еп..к, Д..ткін, Ут..хін, М..рошник, Аброск..н.

З перших букв має скластися прислів'я.

§ 46.

Творення імен по батькові

Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-ович** (без будь-яких змін): *Михайло — Михайлович, Василь — Васильович, Юрій — Юрійович, Зіновій — Зіновійович, Ігор — Ігорович, Анатоль — Анатольович, Анатолій — Анатолійович.*

Кілька чоловічих імен по батькові творяться за допомогою суфікса **-ич**: *Лука — Лукич (і Лукович), Сава — Савич (і Савович), Кузьма — Кузьмич (і Кузьмович), Хома — Хомич (і Хомович), Яків — Якович, Ілля — Ілліч.*

Як виняток, в імені *Григорій* при творенні імені по батькові відпадає **ій** — *Григорович*, а до основи імені *Микола* додається **ай** — *Миколайович* (і рідко — *Миколович*).

Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса **-івна**(а): *Михайло — Михайлівна, Василь — Василівна, Юрій — Юрійвна (Юрій+івна), Зіновій — Зіновіївна (Зіновій+івна), Анатоль — Анатолівна, Анатолій — Анатоліївна.*

З відхиленням від цього правила творяться лише такі імена по батькові: *Яків — Яківна* (випадає одне **ів**), *Григорій — Григорівна, Микола — Миколівна* (і рідко — *Миколівна*).

215*. Перепишіть речення, творючи з імен, що в дужках, імена по батькові в потрібному відмінку.

1. Семене (Петро)? От не сподівався вас бачити! 2. Іван (Іван) сів на першому стільці у першому ряду. Поруч нього сіла Марфа (Галактіон), а далі — Методій (Кирило). 3. Хіба ж не ясно? Це на погляд Семена (Яків)... 4. Я бачу Пульхерію (Іван), Афанасія (Іван) і їхній домик. 5. Аркадій (Андрій) прокидається рано й виходить у сіни. 6. До Ірини (Федір) підійшов і Трохим (Климент). 7. Тільки завдяки Марфі (Галактіон) і не заплуталась справа (З тв. *М. Хвильового*).

216. Запишіть імена, по батькові й прізвища своїх учителів і зазначте, які предмети вони викладають.

217. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Потеплішало трохи на серці в Тараса Григоровича при думці, що скрізь є добрі люди (*З. Тулуб*). 2. Онися Степанівна, як стара господиня в домі, й не думала випускати з своїх рук господарських віжок (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Побачивши, що життя Івана Володимировича висить на волосинці, Терентій кинувся в атаку (*О. Довженко*). 4. Гострий розум у Кузьми Харитоновича: пальця в рот не клади (*Я. Гримайло*). 5. Моє поважання, пане Мільку! Як ся маєте? (*Л. Мартович*).

§ 47.

Відмінювання особових назв

1. За характером відмінкових закінчень імена і прізвища людей, як і загальні назви, розподіляються за відмінами. Прізвища, що мають форму прикметників, і ті, що не змінюються, до жодної відміни не належать (*Світличний, Півторадні*).

Зокрема, не відмінюються жіночі прізвища на **-о** (*Костенко, Шумило, Бойко, Стрілько*) та на приголосний (*Драч, Братунь, Гайдай, Корунець*), а також:

1) неслов'янські прізвища з кінцевим голосним (крім **-а** після приголосного та **-я**): *Делакруа* (але *Лорка — Лорки, Захарія — Захарії*), *Гюго, Лонгфелло, Руссо, Данте, Гете, Гейне, Лавуазьє*; *Гальвані, Голсуорсі, Вінї, Мушкудіані, Шоу, Помпідю*, а також *Дюма, Золя* (з **-а** після приголосного);

2) російські прізвища на **-их, -аго, -ово**: *Гладких, Долгих, Живаго, Дурново*;

3) українські прізвища типу *Півторадні, Леле*, псевдоніми *Ле, Трублаїні*.

Усі інші імена та прізвища із закінченням **-а** належать до I відміни (*Софія, Петрівна, Микита, Кияниця, Гайдученя*); чоловічі імена і прізвища без закінчення **-а** — до II відміни (*Андрій, Павло, Петрович, Шевчук, Полковенко, Молод, Розкіш*); жіночі імена без закінчення **-а** — до III відміни (*Любов, Руф*).

Ці особові назви так само розподіляються й за групами: з основою на твердий нешиплячий — тверда група (*Степан, Петро, Віра, Вікторівна, Манжура*); з основою на твердий шиплячий — мішана група (*Дорош, Саша, Вікторович, Кайдаш*); з основою на будь-який м'який — м'яка група (*Василь, Сергій, Надія, Неля, Круть, Сивокін*). Імена й прізвища з кінцевим **-ар** належать до твердої або м'якої груп (*Назар — Назара, Лазар — Лазаря, Пушкар — Пушкаря*), з кінцевим **-яр** — до твердої або мішаної (*Муляр — Муляра, Мулярюм; Дігтяр — Дігтяра, Дігтярем*).

2. Імена, імена по батькові та прізвища відмінюються відповідно до своєї відміни і групи.

Н. *Любов Іванівна Мажуга*

Р. *Любові Іванівни Мажуги*

Д. *Любові Іванівні Мажугі*

Зн. *Любов Іванівну Мажугу*

Ор. *Любов'ю Іванівною Мажугою*

М. (при) *Любові Іванівні Мажугі*

Кл. *Любове Іванівно Мажуго*

Н. *Ігор Васильович Ковалів*

Р. *Ігоря Васильовича Ковалева*

Д. *Ігореві (-ю) Васильовичу (-еві) Ковалеву*

Зн. *Ігоря Васильовича Ковалева*

Ор. *Ігорем Васильовичем Ковалевим*

М. (при) *Ігореві (-ю) Васильовичу (-еві) Ковалеву*

Кл. *Ігорю Васильовичу Ковалева (Ковалів)*

Збереження **і** у відмінкових формах прізвищ на **-ів** з погляду фонетичних законів української мови є ненормативним. Проте на практиці звук **і** переваж-

но зберігають за аналогією до називного відмінка: *Луків* — *Луківа*, *Лукієу*; *Дяків* — *Дяківа*, *Дякієу* і т.д. (як і *Куліш* — *Куліша*, *Кулішу*; *Кисіль* — *Кисіля*, *Кисілю*; *Чіп* — *Чіпа*, *Чіпу*).

3. Чоловічі прізвища, що мають форму присвійних прикметників (суфікси **-ів**, **-ин** і под.), в орудному відмінку дістають закінчення **-им**: *Глібов* — *Глібовим*, *Щепкін* — *Щепкіним*. Але прізвища з кінцевим **-ин**, які походять від назв національностей, відмінюються як відповідні іменники: *Волошин* — *Волошином*, *Сербин* — *Сербином*, *Турчин* — *Турчином*, *Литвин* — *Литвином*. Жіночі прізвища цього типу не відмінюються: *Ольга Волошин*, *Ольги Волошин*, *Ользі Волошин* і т.д.

4. У складних прізвищах, що становлять поєднання двох слів як рівноправних, відмінюються обидві частини: *Нечуй-Левицький* — *Нечуя-Левицького*, *Нечувів-Левицькому* і т.д.; *Антоненко-Давидович* — *Антоненка-Давидовича*, *Антоненку-Давидовичеві* і т.д.

Але коли перша частина — односкладове слово, то, як правило, відмінюється лише друга частина прізвища: *Драй-Хмара* — *Драй-Хмари*, *Драй-Хмарі* і т.д.; *Кос-Анатольський* — *Кос-Анатольського*, *Кос-Анатольському* і т.д.

5. При відмінюванні прізвищ відповідно до фонетичних правил української мови відбуваються:

1) чергування **г, к, х, ґ** із **з, ц, с, дз** перед закінченням **і**: *Нудьга* — *Нудьзі*, *Здорогега* — *Здоровезі*, *Заволока* — *Заволоці*, *Дробаха* — *Дробасі*, *Мамалиґа* — *Мамалидзі*;

2) чергування **о, е** з **і**: *Кривоніс* — *Кривоноса*, *Сивокінь* — *Сивоконя*, *Креміль* — *Кременя*, *Лебідь* — *Лебеда*; але в деяких прізвищах **і** зберігається й у відкритому складі: *Куліш* — *Куліша*, *Кисіль* — *Кисіля*, *Чміль* — *Чміля*, *Чіп* — *Чіпа*;

3) чергування **о, е** з нульовим звуком (випадання **о, е**): *Жайворонок* — *Жайворонка*, *Лоповок* — *Лоповка*, *Корунець* — *Корунця*, *Крекотень* — *Крекотня*; але в прізвищах *Жнець*, *Швець* голосний **е** не переставляється: *Жнець*, *Швеця*; не випадає **е** в прізвищах *Чернець* — *Чернеця*, *Мудрець* — *Мудреця*, *Перець* — *Переця*, *Шершень* — *Шершеня*; не випадає **е** в чеських і польських прізвищах: *Гашек* — *Гашека*, *Гавлічек* — *Гавлічека*, *Вільчек* — *Вільчека*.

218. Поясніть написання відмінкових форм імен та прізвищ у поданих уривках.

1. Тарас Шевченко відвідав Київ у червні 1843 року, коли навчався в Петербурзі в Академії мистецтв. У Києві поет познайомився з Михайлом Олександровичем Максимовичем, Панталеймоном Кулішем, Василем Білозерським, художником Капітоном Павловим. 2. Найдовше поет жив у Києві в 1845–1847 роках. В цей період він познайомився з Миколою Костомаровим, Іваном Посядою, Опанасом Марковичем, Георгієм Андрузьким, Дмитром Пильчиковим, Миколою Іванишевим та ін. Більшість з них була членами Кирило-Мефодіївського товариства. 3. Востаннє Тарас Шевченко був у Києві 1859 року. Жив під наглядом поліції в Юхима Ботвиновського. Поет з Іваном Сошенком та Михайлом Чалим ходив у гості до Івана Юскевича-Красковського (за *Шевченківським словником*).

219. Прізвища поставте в орудному відмінку й запишіть у три колонки: 1) із закінченням **-ом**; 2) із закінченням **-ем**; 3) із закінченням **-им**.

Залізняк, Даль, Савин, Рубець, Тихонов, Аркас, Олдрідж, Загул, Іванишин.

З перших букв прочитаєте закінчення вислову Франсуа Ларошфуко: “Справжня дружба не знає...”.

220. Чи багато у вашому класі учнів? Запишіть імена й прізвища хоч би частини їх, зазначаючи, хто з ким сидить, кого частіше викликають до дошки, кому вчителі часом роблять зауваження.

221. Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Розумний, здібний з нього хлопець. От тільки витримки завжди було малувато. А тепер і зовсім розгубив її — наче ні керма в нього, ні вітрил (Ю. Шовкопляс). 2. Хлопчик крутився, як в’юн на сковороді, вигадуючи, що збрехати (Ю. Мокрієв). 3. Панас Юхимович на всі руки майстер. Як кажуть, і швець, і жнець, і на дуду грець (Ю. Збанацький). 4. На всі сторони мотається; де не посій, там і уродиться (І. Котляревський). 5. Ні, вона мене не проведе, наскрізь я її бачу, що воно за цяця (Панас Мирний).

§ 48.

Складні випадки написання географічних назв

1. За кількістю основ географічні назви бувають прості, складні та складені. Прості назви мають одну основу: *Київ, Полтава, Дніпро, Буг*. Такі назви пишемо й відмінюємо відповідно до чинних правил: *Луцьк, Куп’янськ, Чернігів — Чернігова, Канів — Канева, Корець — Корця, Сватове — Сватового*.

Складні назви мають дві основи і пишуться разом або через дефіс: *Ужгород, Тернопіль, Гуляйполе, Трипілля, Кам’янець-Подільський, Чари-Комиші*. Складні назви, які пишуться разом, відмінюються так само, як і прості: *Бориспіль — Борисполя, Старокостянтинів — Старокостянтинова, Малоярославець — Малоярославця*. У тих назвах, які пишуться через дефіс, відмінюються, як правило, обидві частини: *Володимир-Волинський — Володимира-Волинського, Кам’янець-Подільський — Кам’янця-Подільського*.

Складені назви складаються з двох або більше окремих слів — прикметника й іменника: *Кривий Ріг, Сіверський Донець*. У таких назвах обидва слова пишуться з великої букви і відмінюються кожне окремо: *Західна Європа, місто Біла Церква — Білої Церкви, село Нове Село — Нового Села, річка Західний Буг — Західного Бугу*.

2. Географічні назви пишемо через дефіс і з великої букви обидві частини в таких випадках:

1) якщо назва утворена від сурядного словосполучення (обидві частини рівноправні): *Австро-Угорщина, Пуща-Водиця, Азово-Чорномор'я, Волино-Подільська височина, Південно-Західна залізниця, Волго-Донський канал*; якщо ж назва утворена від підрядного словосполучення, пишемо разом: *Північнокримський канал, Середньодунайська низовина*;

2) якщо перша частина іменник, друга — прикметник: *Володимир-Волинський, Рава-Руська, Віта-Поштова*;

3) якщо назва утворена від імені та прізвища: *Івано-Франківськ, Михайло-Коцюбинське*;

4) якщо назва складається з двох іменників, поєднаних між собою прийменниками або іншими службовими словами: *Новосілки-на-Дніпрі, Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Яр-під-Зайчиком; Булонь-сюр-Мер, Бург-ель-Араб, Ла-Манш, Ла-Плата, Лас-Вегас, Лос-Анджелес, Па-де-Кале, Ріо-де-Жанейро*.

У прикметниках, утворених від таких назв, дефіс зберігається: *австро-угорський, пуща-водицький, івано-франківський, новосілівський-на-Дніпрі, ростовський-на-Дону, франкфуртський-на-Майні, ярський-під-Зайчиком; булонь-сюр-мерський, бург-ель-арабський, ла-маншський, ла-платський*.

Прикметники, утворені від складених назв, пишуться одним словом: *Західна Європа — західноєвропейський, Біла Церква — білоцерківський, Кривий Ріг — криворізький*.

222. Поясніть написання географічних назв у поданому тексті.

Які ж сучасні адреси золота в Україні? Їх багато. Це Карпати, Придніпров'я, Донбас, Крим. Цікаво, в деяких географічних назвах України відбито наявність у цій місцевості золота. Так, дорогоцінний метал виявлено в Закарпатті у розсипному стані в річищах Золотий Потік, недалеко від гори Золотухи, біля села Яблуневе та в інших місцях.

Цікаві гірничі виробки, що недалеко від Берегового на Закарпатті. В них турки 400 років тому добували золото. Це родовище дістало назву Мужіївське. Золото тут високої якості, залягає неглибоко. Родовище дуже велике. Але є й труднощі. Мужіївське золото є у вулканічній породі в тонко розсіяному стані.

Родовище золота на Мокрій Сурі поблизу Дніпра за розмірами і запасами не поступається Мужіївському. Воно, як і родовище Закарпаття, теж корінного залягання. Золото тут високої якості. Воно залягає неглибоко у вигляді крупинок у карбонатно-кварцевій породі в тілі Українського кристалічного щита.

Є поклади золота й біля Запоріжжя. Цікаво, що це золото найдавніше у світі. Йому понад три мільярди років. Поклади золота є також біля Луганська та Кропивницького. Кропивницьке золото має таку високу якість, якій немає аналогів у світі (За *Іваном Падалкою*).

223. Географічні назви запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою і; 2) зі вставленою буквою и.

1. Д..канька, Нем..рів, Дігтяр.., Руб..жне, Угн..в, Ірд..нь, П..рятин, Гн..вань, Оск..л, Рож..щі, Г..рняк, Оп..шня, Амер..ка.

2. Сиц..лія, Т..бет, Ор..ноко, С..нгапур, Р..м, В..рджинія, Ож..ш, Ок..нава, Нальч..к, Аргент..на, Ям-Ал..нь.

З перших букв записаних назв прочитаєте: 1) закінчення вислову Т. Шевченка: “Нема на світі України, немає...”; 2) закінчення вислову Г. Сковороди: “Кожному мила...”.

224. Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Неначе мулом замулило світлу течію повного щастя, повної веселості, яку я передніше почував, вертаючись в Україну з далекої далечі (*І. Нечуй-Левицький*). 2. А я піду на край світа: на чужій сторонці знайду долю або згину, як той лист на сонці! (*М. Кропивницький*). 3. А я дивлюся... і серцем лину в темний садочок на Україну (*Т. Шевченко*). 4. Навколо дрімуча тайга. Це найвіддаленіші нетрі, звірині заповідники, куди, як говорили в старі часи, і ворон кісток не заносить (*О. Довженко*). 5. Беремо ж сюди (в спецшколу) найтрудніших, тих, що вже пройшли Крим і Рим, — інший і дорослий не бачив такого, що воно вже встигло пережити (*О. Гончар*).

§ 49.

Розрізнення прислівників і однозвучних сполук

Прислівники за допомогою префіксів творяться від повнозначних частин мови: іменників, прикметників, числівників, займенників, прислівників. На письмі їх доводиться розрізняти від одвозвучних поєднань прийменників з повнозначними частинами мови.

1. Прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником відрізняються тим, що:

1) іменники називають конкретні предмети, явища, а прислівники вказують на узагальнені обставини: *До мене в день народження прийшли друзі. — Вдень світить сонце. Альпіністи піднялися на гору. — Він біг сходами нагору;*

2) між прийменником та іменником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити не можна: *На (свою) пам’ять не завжди надійся. — Вивчи вірш напам’ять;*

3) прислівники *на-гора* і *по-латині* пишемо через дефіс.

Частина прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо: *без відома, без ладу, без угаву, без упину, в гості, в далечі, в обріз, до відома, до вподоби, до ладу, до останку, до пуття, до рання, до речі, до решти, з дому, на бігу, на весну, на виплат, на гамуз, на диво, на жаль, на зло, на мить, на світанку, на скаку, на ходу, над силу, по зможі, по правді, по праву, по черзі, у височінь, уві сні, у вічі. У них іменники ще не зовсім втратили своє предметне значення: без відома — без мого відома, на весну — на майбутню весну.*

225*. Запишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Прислівники підкресліть.

1. (З) гори вскач, а під гору хоч плач. 2. Хоч дивиться на людей (з) гори, та мало бачить. 3. Говори (до) гори, а гора горою. 4. Не дери ніс (до) гори, бо перечепишся і впадеш. 5. Велике дерево (по) волі росте. 6. Ходить (по) волі, як пес на приколі.

226. Поясніть, який різний зміст вкладається в наведені парами речення і як цей зміст залежить від написання слів.

1. Ми піднялися *нагору*. — Ми піднялися *на гору*. 2. Слон ходить *поволі*, — Слон ходить *по волі*. 3. Він подався *надвір*. — Він подався *на двір*. 4. Згори бігти набагато легше, ніж *нагору*. — З гори бігти набагато легше, ніж *на гору*.

2. Прислівники, утворені поєднанням:

1) прийменника з короткою формою прикметника, пишемо разом: *допізна* (до пізнього часу), *завидна* (за видного дня), *нарізно* (на різні боки);

2) прийменника **по-** до прикметника або займенника на **-ому** (**-єму**), рідко на **-и**, пишемо через дефіс: *по-новому*, *по-давньому*, *по-моєму*, *по-козацькому* і *по-козацьки*.

У словосполученнях на зразок *по новому мосту* прийменник *по* стосується не прикметника, а іменника: *по мосту* (якому?) *новому*.

Три прислівники на **-ому** (*в основному*, *в цілому*, *в середньому*) пишуться двома словами.

227. Словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як пишуться прислівники: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Уявляю (в)основному, плив (по)тиху, люди (з)далека, усе (по)простому, (по)вечірньому тихо, (з)близька роздивився, знітився (по)дитячому, окреслено (в)цілому, (до)пізна засидівся, оцінять (по)справжньому, (з)висока зиркнув, перепочив (по)солдатськи.

З других букв перших слів повинен скластися початок вислову В. Симоненка: "... *світу відкриває безмежну велич людської краси*".

228. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з прийменником *по* (пишеться окремо); 2) з префіксом **по-** (пишеться через дефіс).

Спішили (по) курному шляху, переїхав (по) новому мосту, спитав (по) англійському, пишу (по) українському, брів (по) росяному лузі, зшив (по) старому, переробив (по) новому, (по) українському звичаю.

З других букв перших слів повинні скластися два слова, пропущені в прислів'ї: "*Не ..., а розум*".

3. Прислівники, утворені поєднанням числівників з прийменниками, звичайно пишуться разом: *удвічі*, *потричі*, *вчетверо*, *удесятеро*, *уперше*, *вдруге*, *утрьох*, *уп'ятьох*, *водно*, *заодно*, *надвоє*, *начетверо*.

Лише окремо пишуться прислівники *в одно*, *на одно*, *по одному*, *по двоє*, *по троє* і под. та через дефіс — *по-перше*, *по-друге*, *по-третє* і под.

Щоб розрізнити прислівник від однозвучного поєднання прийменника з числівником, треба мати на увазі, що прислівник у реченні пояснює дієслово (*працювали утрьох, склав удвоє, розірвав начетверо*), а поєднання прийменника з числівником стосується іменника (*у трьох кімнатах, у двоє дверей, на четверо коней*).

- 229.** Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з прислівниками (пишуться одним словом); 2) з поєднанням прийменника з числівником (пишуться двома словами).

Прибігли (в) трьох, розірвав (на) двоє, узяв (у) п'ятьох людей, збільшили (в) двоє, вліз (у) перше вікно, виріс (у) двічі, ступив (у) перше, (на) четверо днів, виходили (по)одинці.

З других букв перших слів прочитаєте два останні слова з вислову російського історика В. Ключевського: *“Добра людина не та, що вміє робити добро, а та, що не вміє...”*.

- 230.** Прочитайте речення і поясніть написання виділених прислівників та однозвучних сполучень прийменника з іменником.

1. Навкруги чорніло зоране поле, а *згори*, від повного місяця, лилось блискуче холодне саяво (*М. Коцюбинський*). 2. *З гори* і сани біжать, а *на гору* і віз не їде (*Нар. творчість*). 3. Тарас зайшов у ворота й подався до себе *нагору* (*О. Ільченко*). 4. Чижики звили собі гніздо на найвищій гілці... Їм здавалося, що там, *нагорі*, їм буде і безпечніше, і веселіше (*О. Іваненко*). 5. Ой *на горі* та й жінці жнуть, а попід горою, ярмом-долиною, козаки йдуть (*Нар. творчість*). 6. *Вночі* всі сплять, а *вдень* спішать робити (*В. Симоненко*). 7. *В день* такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (*В. Сосюра*). 8. *Допізна* чути було гомін на селі (*А. Свидницький*). 9. *З далекого* краю лелеки летіли (*Д. Павличко*). 10. В ранковій імлі *зблизька* і *здаєка* вимальовувались громадя будинків-велетнів. 11. Цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє *по-південному*, *по-липневому* (З тв. *Ю. Яновського*). 12. Тільки твердо так трималось місто гордес, уперте, раз одбилось, потім *вдруге*, потім *втретє*, ще й *вчетверте* (*Леся Українка*). 13. Заїхали спочатку *в перше*, а потім *у друге* село, *у третє* не встигли заїхати. 14. Вони *вдвох* хутенько піднялися *на гору* (*О. Десняк*). 15. Людина жартує *у двох* випадках: коли їй весело і коли їй сумно (*Л. Костенко*).

- 231.** До поданих прислівників доберіть дієслова. Словосполучення запишіть (наприклад: *спідлоба — глянув спідлоба*).

Спідлоба, спіднизу, знадвору, зсередини, безвісти, насилу, спросоння, спесердя, навшпінках, нанівець, уцент, вголос.

- 232*.** Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Бережи честь (з)молоду, а здоров'я під старість. 2. До злого не ходи, (з) далеку його обійди. 3. Квапся, але (по)малу. 4. Дивиться (з)висока, а нічого не бачить. 5. Дерево (за)молоду нагинай — будеш мати в саду рай. 6. Кожний вітер

(по)своєму дме. 7. Без правди жити — то як (по)вовчому вити. 8. Кожен шукає товариша (по) своєму пір'ю.

233. Словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як пишуться при-
слівники: 1) одним словом; 2) двома словами; 3) через дефіс.

Схвалили (в) цілому, ставляться (по) різному, узгодили (в) чотирьох, знати (на) пам'ять, трохи (по) старому, (по) всякому буває, (на) двоє розламав, охороняти (по) справжньому, (до) останку триматися, ступати (на) вшпиньках, учні йшли (по) двоє, вимести (до) чиста, видали (на) гора.

З других букв має скластися закінчення вислову французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *“Треба багато вчитися, щоб...”*.

234. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Одно другому дивиться у вічі, як би вгодити, як би розвеселити (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Голову завжди несла якось високо, немов дивилась на всякого згори вниз. 3. Не знають, як до мене прямо підступити, то збоку заходять (*З тв. Панаса Мирного*). 4. Чи іде, чи ходить — на одно виходить (*Нар. творчість*). 5. За милих виплакали очі дружини, матері; скрізь ллються слізоньки жіночі від зорі до зорі (*П. Грабовський*).

§ 50.

Написання заперечної частки **не** і префікса **не-**

Слід розрізняти, коли *не* виступає заперечною часткою (заперечна частка щось відкидає, заперечує) і коли виступає префіксом (за допомогою префікса творяться нові слова).

1. Заперечна частка *не* з усіма частинами мови пишеться окремо: 1. *Я руці, що била, — не пробачу — не для мене переможний бич! Знай одне: не каюсь я, не плачу, ні зітхань не маю, ні злоби.* 2. *Не любов, не примха й не пригода, — це не всьому зватися дано! Ще не завжди у глибоких водах відшукаєш непорушне дно* (*З тв. О. Теліги*).

Зокрема, не повинно бути сумніву в окремому написанні *не*, коли в реченні є або мислиться протиставлення: *не доля, а власна воля керує нашими вчинками; не щастя забезпечує успіх (не сліпе щастя, а наполеглива праця); дорога не далека, а близька; робота не важка, а так собі; насправді ж завдання не складне (не складне, а легке)*. У таких випадках між часткою *не* і наступним словом можна вставити інше слово: *не примхлива доля, не випадкове щастя, не дуже далека, не така вже й важка, не для всіх складне*.

Якщо ж протиставлення прямо не виражене, то в такому разі написання *не* разом і окремо нерідко залежить від того, який зміст вкладає автор у своє

висловлювання, як, наприклад, в оповіданні “Дорогою ціною” М. Коцюбинського: 1. *Вода зносила пліт, і **нелегко** було пристати до берега. — Сміливіші кинулись на козака, та голіруч **не легко** було його взяти.* 2. *Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було **нелегко**.* — Дідові Овсєві **не легко** давалося зробити лад і спокій. Так само можна написати: *Дорога нелегка* (є нелегка) і *Дорога не легка* (не є легка).

Майже завжди (за небагатьма винятками, про які мова піде далі) окремо не пишеться з дієсловами: 1. *Як це чудово — **не сидіти** на місці, мчати на північ, південь чи схід!* (П. Дорошко). 2. ***Не бійся** правди, хоч яка гірка* (Л. Костенко). 3. *Такої мови **не чувано** в сій хаті досі* (Леся Українка).

2. Разом не пишеться, тобто виступає префіксом:

1) якщо слово без *не* не вживається: *негода, невдаха, нестача, неробство, нездара; неблаганний, невпинний, непохитний, несхибно, нехайно;*

2) якщо в контексті слово з *не* можна замінити іншим словом: *трапилося нещастя* (лихо), *серйозні незгоди* (розбіжності), *відчувається невміння* (брак уміння); *нескладне* (легке) завдання, *невелика* (мала) відстань, *недоброзичливе* (вороже) ставлення.

3. З дев'ятьма дієсловами *неволити, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нехтувати, нетямитися, незчутися, нетерпеливитися, нездужатися*, які без *не* не вживаються, не пишеться разом.

З чотирма дієсловами *не* пишеться разом і окремо залежно від їхнього значення: *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти, не подолати), *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти), *непокоїтися* (тривожитися, турбуватися) і *не покоїтися* (не лежати), *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до тями).

У префіксі **недо-**, якщо він вказує на неповноту, половинчатість дії, **не-** пишеться разом: *недобачати* (погано бачити), *недочувати* (погано чути), *недочути* (погано почути), *недолюблювати* (відчувати неприязнь), *недосипляти* (мало спати), *недоїдати, недооцінювати*.

Якщо ж *не* виражає повне заперечення, його й перед префіксом **до-** пишемо окремо: *не дочекатися, не доторкатися, не допомогти*. Порівняйте: *Старий **недобачав**, а це дужче **недочував*** (В. Минко). — *Опісля Сава знов дивився під хмари і знов ждав. **Не добачав** уже нічого більше* (О. Кобилянська).

З дієприкметником *не* завжди пишеться окремо, якщо він має при собі залежні слова (у дієприкметниковому звороті): 1. *Через усю Вербівку **стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами*** (І. Нечуй-Левицький). 2. *На кроквах **це не закінчених** хат працюють **теслярі*** (О. Довженко).

Коли дієприкметник не має при собі залежних слів, то *не* пишеться разом або окремо:

1) разом, якщо *не* вжито в ролі префікса: *Марійка **вешталася**, як звичайно, **зжурена і невдоволена*** (О. Кобилянська);

2) окремо, якщо *не* є заперечною часткою: *Тільки мав [поет] **талан до віршів не позичений**, а власний* (Леся Українка).

4. Слід розрізняти окреме написання *не* з дієсловом *мати* в 3-й особі однини теперішнього часу — *не має* (Він не має часу) і написання разом заперечного слова *немає*, яке завжди можна замінити формою *нема* (У нього немає (нема) часу).

235. I. Прочитайте уривок зі спогадів письменника Б. Антоненка-Давидовича з часів його сибірського заслання. Поясніть усі випадки написання *не* окремо і разом.

Не раз мені здавалося, що з літературою я покінчив назавжди. Я занадто стомлююся фізично й морально, щоб мати змогу перевтілюватися в персонажів ще не написаних творів, а згадувати свої колись написані книжки було недоцільно й боляче. Та ось у березні 1953 року я зненацька відчув такий потяг до творчої роботи, якого не знав, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях, марячи, мов сновиди, образами й характеристиками. Вільними від фізичної роботи годинами, а то й ночами, коштом відпочинку й сну, я припадав до клаптиків паперу, пишучи роман “За ширмою”. Далеко від України, в хаті сільського шевця, де я квартирував, під стукіт шевського молотка й часом сварку та п’яну лайку майстра-кустаря та його замовців я гарячково працював, не уявляючи навіть, чи залишилося щось у мене від колишніх літературних здібностей, чи я розгубив і рештки їх на тих “розпуттях велелюдних”. Але працював, бо то був поклик зсередини мене. В процесі роботи я радісно констатував, що залишилася незаймана моя мова, яка довго вакувала без практичного застосування. Виходило, що, втративши в житті все, я зберіг найдорожчий свій скарб! Цього було досить, щоб не тільки не нарікати на свою долю, а й по-справжньому відчувати щастя...

II. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з’ясуйте їх.

III. Як ви розумієте “поклик зсередини людини”? Напишіть про це.

236*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет (не) щасний, тільки мав талан до віршів (не) позичений, а власний (*Леся Українка*). 2. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати (не) можна тільки Батьківщину. 3. А творчість завжди мрійна і тривожна, немов травнева (не) спокійна ніч (З тв. *В. Симоненка*). 4. Страх і покора множать (не) дорік. 5. Краса — і тільки трішечки краси, душі нічого більше (не) потрібно. 6. Заклинаю тебе, будь навіки мені (не) звичайним. 7. Я (не) покличу щастя (не) моє (З тв. *Л. Костенко*). 8. (Не) святі горшки ліплять. 9. Хоч річка і (не) величка, а береги ламає. 10. Зелена трава — (не) далеко вода. 11. У (не) роби завжди (не) врожай. 12. Хто нічого (не) робить, той ніколи (не) має часу (*З нар. творчості*).

237*. Прочитайте уважно правила написання *не* з дієсловами. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

I. 1. Щедрість добрих материнських рук ми ще у житті (не) оцінили (*Д. Луценко*). 2. Та чи ждати, чи (не) ждати? Ждала дні і ночі (не) доїла, (не) доспала, виплакала очі (*Я. Щоголів*). 3. (Не) зітхай, а працею, марно часу (не) гай, праці щирої жде вже давно рідний край (*Б. Грінченко*). 4. (Не) скінчено поеми і рисунка (не) дорисовано. (Не) здужає рука (*Є. Маланюк*). 5. У мене так серце закам’яніло, що я вже й плакати (не) здужав (*О. Кониський*). 6. І наче я вже

(не) живу, свою надію неживу приспав під серцем і (не) сплю (*М. Вінграновський*). 7. Я (не) навиджу спокій! Краще вже вихор і вир (*Д. Загул*). 8. Добре тому багатому: його люди знають, а зо мною зустрінуться — мов (не) добачають (*Т. Шевченко*). 9. Старому було вже за вісімдесят, він (не) добачав і (не) дочеував (*В. Земляк*).

II. 1. Гине час, стікаючи кров'ю (не) написаних нами поем. 2. І хмари, (не) прив'язані до слова, от просто так — пливуть собі й пливуть. 3. І стоїть (не) умитий присмерк за розхитаними дверима. 4. Долина з чашею туману, а далі схил і небосхил — усе кургани та й кургани ще (не) заораних могил. 5. Він мав ім'я, (не) чуване у світі (*З тв. Л. Костенко*). 6. Піду блукать по всесвіту широкім, (не) званим гостем побуваю скрізь. 7. Світ здається чарівною казкою, (не) розгаданим плетивом мрій. 8. Мені поля задумливо шептали свої ніким (не) співані пісні. 9. І хочеться всю землю обійняти і йти шукать (не) чуваних пригод (*З тв. В. Симоненка*).

§ 51. Графічні скорочення

Умовні графічні скорочення передаються скорочено тільки на письмі, а вимовляються повністю.

Умовні скорочення позначаємо малими буквами, і слова скорочуємо звичайно на приголосний (але не на **ь**): *і т.д.* (і так далі), *напр.* (наприклад), *н.е.* (нашої ери), *гр.* (громадянин), *бориспіль.* (бориспільський). Множину позначаємо подвоєнням букв: *рр.* (роки), *тт.* (томи).

Якщо слово складне, то між його скороченими частинами ставимо дефіс: *с.-г.* (сільськогосподарський), *півд.-сх.* (південно-східний), *півн.-зах.* — (північно-західний). Через дефіс записуємо й такі комбіновані скорочення: *р-н* (район), *ін-т* (інститут), *ун-т* (університет), *б-ка* (бібліотека).

У кінці скорочених частин слова звичайно ставимо крапку: *ім.* (імені), *м.* (місто), *о.* (острів), *тис.* (тисяч), *млн.* (мільйонів), *млрд.* (мільярдів). Але в кінці скорочених назв метричних мір крапку не ставимо: *10 см, 5 м, 2 км, 5 кг, 2 т, 1 л, 3 год 20 хв 15 сек.*

Графічні скорочення не можна розбивати переносом. У текстах наукового та офіційно-ділового стилів треба вживати тільки нормативні, загальноприйняті, зрозумілі для всіх графічні скорочення.

238. Перепишіть текст, вживаючи графічні скорочення.

В Україні у пересічний за водністю рік загальні запаси природних вод становлять 94 кубічних кілометрів, з яких доступні для використання 56,2 кубічного кілометра. Основна частина водних ресурсів, що постійно відновлюються, припадає на річковий стік — 85,1 кубічного кілометра (без Дунаю). 60 відсотків

річкового стоку формується на території України (місцевий стік), 40 відсотків — за її межами (транзитний стік).

Головні ріки України: Дніпро (загальна довжина 2201 кілометр, у межах України 981 кілометр; середній річний стік 53,5 кубічного кілометра), Дністер (загальна довжина 1362 кілометри, у межах України 705 кілометрів; стік 8,7 кубічного кілометра), Південний Буг (довжина 806 кілометрів; стік 3,4 кубічного кілометра), Сіверський Донець (загальна довжина 1053 кілометри, у межах України 672 кілометри; стік 5 кубічних кілометрів).

Дунай протікає по території України на ділянці 174 кілометри; середній річний стік 123 кубічних кілометрів — переважно транзитний.

Озер в Україні понад 20 тисяч, 43 з них мають площу, яка перевищує 10 квадратних кілометрів. Загальна площа боліт становить 12 тисяч квадратних кілометрів (*Вікіпедія*).

Озеро Синевир. *Фото.*

239. Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Після яких букв у словах іншомовного походження можна ставити м'який знак?
2. Які особливості вживання апострофа в словах іншомовного походження порівняно з незапозиченими словами?
3. У яких випадках у словах іншомовного походження майже без винятків пишемо букву **і**?
4. Після яких букв перед приголосними, крім **й**, у власних особових назвах іншомовного походження пишемо букву **и**?
5. Коли у власних назвах російського походження пишемо букву **є**?
6. Коли українські прізвища на **о** та приголосний не відмінюються?

7. Яка різниця в значенні слів *з гори* і *згори*?
8. Яка різниця між заперечною часткою *не* й префіксом **не-**?
9. Коли *не* з дієприкметниками обов'язково пишемо окремо?

VI. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 43-51)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		007		013	
002		008		014	
003		009		015	
004		010		016	
005		011		017	
006		012		018	

Цифрові відповіді на поставлені нижче запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

- 001.** Запишіть номери слів, у які треба вставити м'який знак.
1) *Лавуаз..є*; 2) *Х..юстон*; 3) *Д..яконов*; 4) *міл..йон*; 5) *п..взоефект*.
- 002.** Запишіть номери слів, у які треба вставити апостроф.
1) *Трет..яков*; 2) *П..ємонт*; 3) *інтерв..ю*; 4) *порт..єра*; 5) *кар..єра*.
- 003.** Запишіть номери слів, у яких треба подвоїти букви.
1) *не(т)о*; 2) *то(н)а*; 3) *су(м)а*; 4) *гру(п)а*; 5) *ка(с)а*.
- 004.** Зробіть те саме, що й у завданні 003.
1) *е(м)іграція*; 2) *і(м)іграція*; 3) *і(н)овація*; 4) *інте(л)ігент*; 5) *се(с)ія*.
- 005.** Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **и**.
1) *ч..нара*; 2) *пр..оритет*; 3) *аж..отаж*; 4) *реж..м*; 5) *аз..мут*.
- 006.** Зробіть те саме, що й у завданні 005.
1) *В..льнюс*; 2) *Сканд..навія*; 3) *Ват..кан*; 4) *Кр..т*; 5) *С..дней*.
- 007.** Зробіть те саме, що й у завданні 005.
1) *К..плінг*; 2) *П..фагор*; 3) *Ш..ллер*; 4) *Шексп..р*; 5) *Ц..церон*.
- 008.** Зробіть те саме, що й у завданні 005.
1) *Р..зниченко*; 2) *Он..щук*; 3) *Базилев..ч*; 4) *К..ндратенко*; 5) *Дан..лов*.

- 009.** Запишіть номери слів, у які треба вставити букву **є**.
1) *Матв..єв*; 2) *Плецц..єв*; 3) *Кузн..цов*; 4) *Св..тлов*; 5) *Кам..нєв*.
- 010.** Запишіть номери слів, у які треба вставити м'який знак.
1) *Ул..яна*; 2) *Кас..ян*; 3) *Корунецц..*; 4) *Приход..ко*; 5) *Д..яченко*.
- 011.** Запишіть номери слів, у які треба вставити апостроф.
1) *В..ячеслав*; 2) *Св..ятослав*; 3) *Карп..юк*; 4) *Вороб..йов*; 5) *Лук..яненко*.
- 012.** Запишіть номер правильно утвореного імені по батькові від *Юрій*.
1) *Юрієвич*; 2) *Юр'євич*; 3) *Юрійович*; 4) *Юрович*.
- 013.** Запишіть номери чоловічих прізвищ.
1) *до О. Руденко*; 2) *з А.Ткаченком*; 3) *з М. Коваль*; 4) *без П. Ковалья*; 5) *крім Ю. Бондар*.
- 014.** Чоловічі прізвища поставте в орудному відмінку однини. Запишіть номери тих прізвищ, які матимуть закінчення **-им**.
1) *Кайдаш*; 2) *Волошин*; 3) *Ковалишин*; 4) *Костомаров*; 5) *Сербин*.
- 015.** Яку власну назву слід написати через дефіс?
1) *Руська/Поляна*; 2) *Рава/Руська*.
- 016.** Запишіть номери словосполучень, у яких частини, розділені косою лінією, пишуться разом.
1) *вивчив на/пам'ять*; 2) *подарунок на/пам'ять*; 3) *ліг на/бік*; 4) *з/гори крутої*; 5) *з/гори на землю*.
- 017.** Зробіть те саме, що й у завданні 016.
1) *у/двох кімнатах*; 2) *ішли у/двох*; 3) *зігнувся в/двоє*; 4) *заходили по/двоє*; 5) *розірвав на/двоє*.
- 018.** Зробіть те саме, що й у завданні 016.
1) *став не/добачати*; 2) *небезпеки не/добачив*; 3) *не/здужав встати*; 4) *досі не/стямився*; 5) *ніде не/бачений*.

Тренувальні тести у форматі ЗНО.

МОРФОЛОГІЧНА НОРМА

- § 52. Рід і менників. Іменники подвійного роду
- § 53. Поділ іменників на відміни та групи
- § 54. Особливості закінчень іменників I відміни
- § 55. Закінчення іменників II відміни в родовому відмінку однини
- § 56. Закінчення іменників II відміни в давальному й місцевому відмінках однини
- § 57. Закінчення іменників II відміни в орудному й кличному відмінках однини
- § 58. Відмінкові закінчення іменників II відміни в множині
- § 59. Відмінкові форми іменників III відміни
- § 60. Відмінкові форми іменників IV відміни
- § 61. Відмінкові форми множинних іменників

§ 52.

Рід іменників. Іменники подвійного роду

1. Рід іменників визначається, як правило, за їхніми закінченнями. Так, іменники з нульовим закінченням належать переважно до чоловічого роду (*степ, ступінь, біль, дріб, ярмарок, нежить, шампунь, ворон, Сибір*), із закінченням **-а** — до жіночого (*нива, ковила, цукерка, президія, тополя, ворона, Полтава*), із закінченнями **-о, -е** і збірні назви та назви малих істот і речей із закінченням **-а** — до середнього роду (*поле, коло, село, збіжжя, вороння, вороненя, курча, горня, Запоріжжя*).

Проте від цієї закономірності є ряд відхилень. Наприклад, іменники *собака, лелека, дядько, батько, Дніпро* всупереч закінченням відносимо до чоловічого роду (а не жіночого чи середнього). Ряд іменників з нульовим закінченням належать до жіночого роду: *путь, ваніль, філігрань, розкіш, Керч*.

2. Іноді спостерігаються вагання у визначенні роду. Так, слова *ландж, дроз, купіль, фальш, харч* сприймаються як іменники і чоловічого, і жіночого роду. Щоправда, іноді ця родова варіативність оформляється за допомогою закінчень: *зал і зала, клавіш і клавіша, мотузок і мотузка, пантофель і пантофля, браслет і браслетка, безлад і безладдя, свердел і свердло, пòкуть (жіночий рід) і пòкуття*.

У складних іменниках з двома компонентами рід визначаємо, як правило, за першим словом: *Міжнародна виставка-ярмарок пройшла успішно*. Але якщо перше слово невідмінюване, то рід визначаємо за другим словом: *Відкрито новий кафе-бар*.

3. Рід невідмінюваних іншомовних іменників залежить, як правило, від їхнього значення.

Назви осіб чоловічої статі належать до чоловічого роду (*мсьє, рефері, імпресаріо, тореро*), жіночої статі — до жіночого роду (*міс, леді, мадам, фрау*). Назви тварин відносимо до чоловічого роду: *жвавий поні, повільний гризлі, голосистий какаду*. Назви неістот належать до середнього роду: *шоше, кіно, таксі, меню, рагу*.

Але частина іменників — назв неістот — має рід відповідно до роду узагальнювальної (родової) назви. Сприймаються як іменники чоловічого роду назви *сулугуні* (сир), *шимі* (танець), *сироко, майстро, грего* (назви вітрів). До жіночого роду зараховують назви *цеце* (муха), *івасі* (риба), *сальямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *авеню* (вулиця).

За узагальнювальним словом визначаємо й рід іншомовних незмінюваних власних назв: *екзотична Гаїті* (країна), *гористий Гаїті* (острів), *красиве Сочі* (місто), *каламутна Сочі* (річка), *знаменитий Прадо* (музей), *відома "Вашингтон пост"* (газета).

Рід невідмінюваних аббревіатур відповідає родові стрижневого слова: *Неподалік відкрито нову АЗС* (автозаправну станцію). *Ще одне ЗАТ збанкрутувало* (закрите акціонерне товариство).

4. Деякі загальні назви осіб за професією, посадою, званням тощо можуть виступати то як іменники чоловічого роду, то як — жіночого залежно від статі особи, про яку йдеться: *наш завуч і наша завуч, бухгалтер сказав і бухгалтер сказала, тренер поспішав і тренер поспішала*. Але в офіційно-діловому мовленні, якщо не називається при цьому особове ім'я, ці назви незалежно від статі сприймаються лише як іменники чоловічого роду. Якщо ж ім'я названо, тоді рід визначається за особовим ім'ям: *Засідання проводила завуч Т.М. Яворська*.

Від деяких назв професій та посад чоловічого роду творяться за допомогою суфіксів і закінчень назви жіночого роду: *учитель — учителька, лікар — лікарка, касир — касирка, продавець — продавщиця*. Проте в офіційно-діловому мовленні професії та посади жінок позначаються лише іменниками чоловічого роду: *Надати відпустку вчителю О.М. Довгій*.

Назви жіночого роду із суфіксом **-их(а), -ш(а)**, а також деякі із суфіксом **-к(а)** сприймаються як стилістично знижені, просторічні: *повариха, сторожиха, бухгалтерша, директорша, директорка, математичка, завучка*.

240. Означення, що в дужках, узгодьте в роді з іменниками. Словосполучення запишіть у три колонки за родами: 1) чоловічий рід; 2) жіночий рід; 3) середній рід.

(Знебарвлений) сутінь, (пахучий) ваніль, (гнітючий) нежить, (запашний) шампунь, (знайомий) Баку, (ошатний) вуаль, (теплий) кашне, (крайній) ступінь, (довгий) путь, (могутній) Дніпро, (огорожений) авеню, (змістовний) інтерв'ю, (здоровенний) собака, (розсипаний) каніфоль, (тупий) біль, (запізній) рандеву.

З других букв прикметників повинен скластися кінець вислову М. Сосюра: “*Без мови рідної, юначе, й...*”.

241* Перепишіть, дописуючи пропущені букви.

1. Вона справила собі син.. галіфе й червоні чоботи (*В. Сосюра*). 2. Могутнього потоку не вмiщал.. шосе, і багато верхівців скакало обабіч шляху (*О. Гончар*). 3. Те, що вчора було прогресом, завтра стане іхтіозавром. Життя — це божевільн.. ралі (*Л. Костенко*). 4. За шинквасом сиді.. в надвечірні години мадам Фелісьє (*Ю. Смолич*). 5. В готелі портєс сказа.. мені, що в вітальні на мене жде якась дама (*М. Трублаїні*). 6. На рупі в нього груб.. перстень-печатка (*М. Коцюбинський*). 7. Супутник на орбіту було виведено потужн.. ракетою-носієм. 8. Кіото відом.. як давня столиця Японії. 9. Створен.. 1929 року ОУН послідовно боро..ся за національне визволення України.

242. Відредагуйте речення відповідно до вимог літературної норми.

1. Ми вдячні нашій класній керівниці Ніні Іванівні за уважне ставлення до нас. 2. Заяву треба писати на ім'я директриси. 3. Наряду проводив заступник директора О.П. Лісова. 4. Лікарка Н.В. Моторна — у відпустці. 5. Сторожиху Н.В. Шевчук за бездоганне виконання своїх обов'язків відзначити премією. 6. Довідка видана Д.Т. Павленко про те, що вона дійсно працює бібліотекар-

кою. 7. Програму вечора погодьте із заступницею директора Іриною Терентівною.

243. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Тепер час нам направити молодого раджу на пряму й добру путь, бо через ту свою селянку він зовсім збився з пантелику (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Аромат їх [конвалій], солодкий до болю, так нагадує юність мою (*В. Сосюра*). 3. Раптом все його тіло пронизав дрозж (*М. Руденко*). 4. Видно, й справді великими чарами уміє це дівча чарувати, коли вергло сього лютого пушкаря собі під ноги (*Г. Хоткевич*). 5. Несподівана туга за чимось невимовно дорогим струшувала діда, аж дрижаки пробігали по шкірі (*Є. Гуцало*).

§ 53.

Поділ іменників на відміни та групи

1. Іменники, крім невідмінюваних (*шосе*), тих, що відмінюються, як прикметники (*вартовий*), і тих, що мають лише множину (*двері*), за характером відмінкових форм поділяємо на чотири відміни. Відміни іменників розрізняємо за родами й закінченнями.

До I відміни належать іменники жіночого й чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а**: *весна, пісня, лелека, сирота*.

До III відміни належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а**: *тінь, ніч, мати*.

До IV відміни належать іменники середнього роду, які при відмінюванні приймають суфікси **-ат-**, **-ен-**: *лоша — лошати, теля — теляти, ім'я — імені*.

До II відміни належать іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а** (*син, батько*), і середнього — які при відмінюванні не приймають суфіксів **-ат-**, **-ен-** (*село, поле, знання*).

2. Іменники I та II відмін, крім того, поділяються на групи: твердо, м'яку і мішану. До твердої групи належать іменники з основою на твердий нешиплячий (*весн-а, дуб, дерев-о*), до мішаної — на твердий шиплячий (*меж-а, ключ, прізвищ-е*) і до м'якої — на м'який або пом'якшений (*земл'-а, мрій-а, день, край, збіжж'-а*). До м'якої групи належать також іменники середнього роду із закінченням **-е** не після шиплячого (*поле — поля; море — моря*).

3. Іменники II відміни чоловічого роду на **-ар**, **-ир**, **-яр** на групи поділяються так.

Іменники з постійно наголошеним **-ар**, **-ир** належать до твердої групи (*санітáр — санітáра, санітáром; бригадír — бригадíра, бригадíром*), інші на **-ар**, **-ир** — до м'якої (*кобзáр — кобзаря, кобзарем; лікар — лікаря, лікарем*). До твердої як винятки належать ще *комар, варвар, хабар, долар, панцир*; до м'якої як виняток — *Ігор, якір, лобур, єгер* (без кінцевого **-ар**, **-ир**).

Іменники на **-яр** з постійним наголосом у слові належать до твердої групи (*стóляр — стóляра, стóляром; ювіля́р — ювіля́ра, ювіля́ром*), з непостійним наголосом — до мішаної (*школя́р — школяра́, школярéм; зброя́р — зброяра́, зброярéм*). Зокрема, слово з постійним наголосом *ма́ляр — ма́ляра, ма́ляром* належить до твердої групи, а з непостійним наголосом *маля́р — маляра́, маляре́м* — до мішаної.

4. В закінченнях іменників твердої групи виступають голосні **о** та **и** (*весною, весни, батькові, батьки*). В закінченнях іменників м'якої й мішаної груп натомість маємо **е** та **і** (*піснею, пісні, межєю, межі, читачеві, читачі, кущем, куці*). В закінченнях іменників твердої і мішаної груп вживаємо букви **а** та **у** (*межа, межу, батька, батьку*), м'якої — відповідно **я** та **ю** (*пісня, пісню, поля, полю*). Закінчення іменників м'якої й мішаної груп різняться лише на письмі (буквами на позначення голосних **а** та **у**), у вимові вони мають однакові закінчення.

- 244.** Іменники запишіть у чотири колонки за відмінами: 1) I відміна; 2) II відміна; 3) III відміна; 4) IV відміна.

Клятва, земля, шосе, мати, здатність, знання, день, ося, свято, рік, ожина, удар, пам'ять, тиша, сани, дитинча, стеля, снасть, інтерв'ю, галузь, плем'я, тьма, огріх, маля.

З других букв повинно скластися закінчення вислову Олега Ольжича: “В людині, затаям, ...”.

- 245.** Іменники I та II відмін запишіть у три колонки за групами: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана.

Особа, свіча, дільце, олень, ляц, діло, нектар, байкар, обруч, вуж, рілля, енергія, оленяр, епітет.

З перших букв повинен скластися початок вислову А.П. Чехова: “... може зігрівати три зимові місяці”.

- 246.** Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) з буквою **о** в закінченні; 2) з буквою **е** в закінченні.

Книгарня, книга, берег, пекар, ювіляр, взірець, каменяр, згарище, тиша, хмара, дріт, книш, нектар, цегляр.

З других букв повинно скластися закінчення вислову Тараса Шевченка: “Наша дума, наша пісня...”.

- 247.** Виберіть іменники й зробіть їхній морфологічний розбір за поданою нижче схемою.

1. Початкова форма: 1) має закінчення; 2) нульове закінчення; 3) незмінюваний.

2. Назва: 1) загальна; 2) власна.

3. Група за значенням: а) назва істоти: 1) назва особи; 2) назва тварини; б) назва неістоти: 1) назва чітко окресленого предмета чи поняття; 2) назва нечітко окресленого предмета чи поняття.

4. Рід: 1) чоловічий; 2) жіночий; 3) середній; 3) не визначається (іменник вживається тільки в множині).

5. Відміна: 1) перша (жіночого і чоловічого роду із закінченням **-а**); 2) друга (чоловічого роду без закінчення **-а**, середнього роду, у якому не з'являється суфікс **-ат-** або **-ен-**); 3) третя (жіночого роду без закінчення **-а**); 4) четверта (середнього роду, у якому з'являється суфікс **-ат-** або **-ен-**); 5) не визначається (незмінюваний, має форму прикметника або вживається тільки в множині).

6. Група (тільки іменники I та II відмін): 1) тверда (з основою на твердий нешиплячий); 2) мішана (з основою на твердий шиплячий та деякі на **-яр**); 3) м'яка (з основою на будь-який м'який та деякі на **-ар, -ир**).

7. Відмінки: 1) називний (*хто? що?*); 2) родовий (*кого? чого?*); 3) давальний (*кому? чому?*); 4) знахідний (*кого? що?*); 5) орудний (*ким? чим?*); 6) місцевий (*на кому? на чому?*); 7) кличний (*хто? що?*, вживається тільки у звертаннях).

8. Число: 1) одина; 2) множина.

9. Яким членом чи частиною якого члена речення виступає?

1. Марную день на пошуки незримої німої суті в сутінках понять. 2. Руки на клавіші слова кладу. 3. Горизонт піднімає багряним ключем день — як нотну сторінку вічності. 4. Слова, як сонце, сходили в мені. Несказане лишилось не-сказаним. 5. Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя падає на брук (З тв. Л. Костенко).

§ 54.

Особливості закінчень іменників I відміни

1. В **орудному відмінку однини** іменники I відміни твердої групи мають закінчення **-ою** (*весною, лелекою*), м'якої і мішаної груп — **-єю** (*землею, межею*).

2. У **кличному відмінку однини** іменники I відміни мають:

1) для твердої групи закінчення **-о**: *Галино Петрівно, Ольго, сестро, Микито*;

2) для м'якої і мішаної груп закінчення **-е**: *Марів, Насте, Катре, доле, земле, зоре, теце, душе*;

3) для пестливих форм закінчення **-ю**: *Галю, Олю, Ганнусю, матусю*.

3. У **родовому відмінку множини** іменники I відміни мають звичайно нульове закінчення: *трава — трав, груша — груш, хата — хат, земля — земель*. М'якість кінцевого приголосного основи зберігається: *крапля — крапель, постеля — постель, пісня — пісень, сотня — сотень, гривня — гривень*,

їдальня — *їдалень*, *вишня* — *вишень*, *черешня* — *черешень*, *лазня* — *лазень*, *бойня* — *боєнь*, *робітниця* — *робітниць*, але: *буря* — *бур*, *зоря* — *зір*.

Якщо голосні **о**, **е** при цьому опиняються в закритому складі, то вони нерідко чергуються з **і**: *нога* — *ніг*, *корова* — *корів*, *підкова* — *підків*, *череда* — *черід*, *береза* — *беріз*, але: *розмова* — *розмов*, *загорода* — *загород*, *ворона* — *ворон*, *оселя* — *осель*, *лелека* — *лелек*, *мережа* — *мереж*.

Якщо в кінці основи збігаються два приголосні, то між ними може з'являтися вставний **о** або **е**: *церква* — *церков*, *іскра* — *іскор*, *сосна* — *сосон*, *миска* — *мисок*, *сестра* — *сестер*, *весна* — *весен*, *сім'я* — *сімей*, *війна* — *воєн* (але не завжди: *вільха* — *вільх*, *буква* — *букв*, *шахта* — *шахт*, *ковдра* — *ковдр*).

Кілька іменників у родовому відмінку множини мають:

1) закінчення **-ів**: *суддів*, *гайдамаків*, *теслів*, *ніздрів*, *мамів* (і *мам*), *бабів* (і *баб*), *губів* (і *губ*), *легенів* (і *легень*), *старостів* (у весільному обряді) і *старост* (керівників); закінчення **-ів** приймають також прізвиська: *Журба* — *Журбів*, *Чупринка* — *Чупринків*, *Нудьга* — *Нудьгів*, *Чайка* — *Чайків*, *Майборода* — *Майбородів* (і *Майбород*), *Сорока* — *Сороків* (і *Сорок*);

2) закінчення **-ей**: *мишей*, *вошей* (ці два іменники перейшли з III відміни, у якій таке закінчення закономірне).

У словоформах *попадей* (від *попадя*), *свиней*, *статей* (без подвоєння **т**, хоч: *стаття*, *статтею* і т.ін.), *породілей* (без подвоєння **л**, хоч: *породілля*, *породіллею* і т.ін.), *бадей* (без подвоєння **д**, хоч: *баддя*, *баддею* і т.ін.), як і в словоформах *сімей* (*сім'я*), *ескадрилей* (*ескадрилья*), *мантилей* (*мантилья*), *дуеней* (*дуенья*), виступає нульове закінчення з кінцевим приголосним основи **й** та вставним голосним **е** (у давнину ці іменники мали звукову форму відповідно: [попад'йá], [свин'йá], [стат'йá], [породіл'йá], [бад'йá]).

Іменник *вівця* в родовому відмінку множини має форму *овець*, іменники *дошка*, *зморшка* мають форму *дощок*, *зморщок*.

248. Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонки:

1) із закінченням **-єю**; 2) із закінченням **-ою**.

Однина, зброя, лівша, мурава, смола, площа, льодовня, кава, пшениця, айва, вежа.

З других букв прочитаєте початок вислову Григорія Сковороди: "...і тоді вирішуй".

249. Речення перепишіть. Іменники, що в дужках, поставте в кличному відмінку однини.

1. (Зоря) моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 2. А ти, моя (Україна), безталанна (вдова), я до тебе літатиму з хмари на розмову (З тв. Т. Шевченка). 3. (Мрія), не зрадь!.. Я так довго до тебе тужила. 4. Весняного ранку співаймо, (сестриця), веснянку (З тв. Лесі Українки). 5. (Весна), ох, як довго на тебе чекати! (І. Франко). 6. Вічна слава красі вашій, (мама Марія) (О. Довженко). 7. Хай щастить тобі, (доня) (Є. Гуцало).

250. Іменники поставте в родовому відмінку множини й запишіть у дві колонки:

1) із закінченням **-ів**; 2) із нульовим закінченням.

Юнак, ознака, крихта, ніздря, океан, ворона, яблуня, ворон, омонім, шишка, суддя, вівця, оздоба, пляма, знак, тесля, хата.

З других букв прочитаєте закінчення вислову Василя Стуса: “*Чуюся добре, бо...*”

251. Перепишіть прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному числі й відмінку.

1. Для людської (думка) немає віддалі. 2. Не все теє зробиться, що у (думка) зродиться. 3. Стільки гадок, як у решеті (дірка). 4. (Птиця) пізнати по пір'ю, а людину по (мова). 5. Від солодких слів (кислиця) не посолодшають. 6. Мудрий змінить свою (думка), а дурний ніколи. 7. Не ходи у воду за (птиця), а в ліс за рибою. 8. Гарячою (каша) легко обпектися. 9. Молодець проти (вівця), а проти молодця сам вівця. 10. Нема (бджола) без жала, а (троянда) без (колючка).

252. І. Прочитайте текст. Випишіть іменники І відміни в їхніх відмінкових формах.

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша з тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, — цебто торговий майдан, — з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежане високим земля-

Буша. Загальний вигляд заповідника. *Фото*

ним валом і добрим дубовим гостроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало провалля, з третього — вали, а з четвертого — великий ставок, який набравсь з річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок “Орлине гніздо” з містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорожжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула і покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила і до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре як вартову наддністрянську стражницю (М. Старицький).

II. З'ясуйте значення слів *левенці*, *батави*.

III. Дайте відповіді на запитання. Обґрунтуйте їх.

1. Недалеко від якої великої річки розташоване місто Буша?
2. Чи в місті Буші був замок?
3. Чи саме місто було якимось захищене?
4. Чи місто було забезпечене водою?
5. Чому тут згадуються Суботів і Жовті Води?

§ 55.

Закінчення іменників II відміни в родовому відмінку однини

Найбільше особливостей у відмінюванні мають іменники II відміни, передусім чоловічого роду.

Для закінчень родового відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду властива така закономірність.

Назви чітко окреслених предметів і понять (назви істот, конкретні назви, чітко визначені терміни тощо), а також назви населених пунктів (в давнину вони були огорожені) мають закінчення **-а**: *учня, студента, орла, лоба, дуба, стола, портфеля, кілограма, атома, четверга, синуса, Житомира, Нью-Йорка*. Іменник *овес* має форму *вівса*.

Назви річок під наголосом мають закінчення **-а** (*Дніпрá, Збручá, Ірпеня́*, а також *Тéтерева*), не під наголосом — **-у** (*Бúгу, Сéйму, Дуна́ю*).

Назви нечітко окреслених предметів і понять (зокрема й назви територій), як правило, мають закінчення **-у**: *інституту, футболу, рису, болю, вітру, гуманізму, Криму, Синевиру*.

Іноді за допомогою цих закінчень розрізняємо значення іменника: *каменя* (окремий камінь) і *каменю* (матеріал), *листопада* (місяць) і *листопаду* (опадання листя), *Алжира* (місто) і *Алжиру* (країна).

- 253.** Іменники поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-а**; 2) із закінченням **-у**.

1. Мудрець, щєбінь, оркестр, вогонь, індик, щупак, рогіз, атом, ніс, серпень, опір, сюрприз, таксист, лад, оскал, вугор, орел, схід, нуклон, ялівець, вуглець, ампер, дім, шприц, укол, шум, інтерес, екскаватор. 2. Невід, Ірпінь, бензин, етилен, четвер, Остєр (*річка*), зеніт, грудень, олівець, Пакистан, Рейн, Новгород (*місто*), електрон, Алжир (*країна*), Цейлон (*острів*), дециметр, Алжир (*місто*), Інд (*річка*), Єрусалим.

З перших букв прочитаєте: 1) початок вислову Олександра Олеся: "..., *останні людські пориви в нас заглушить*"; 2) закінчення вислову Горация: "*Життя...*".

- 254. I.** Текст прочитайте, визначте відмінки іменників II відміни. Поясніть вживання закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла сливе як удень. Свіжість півночі не встигла здмухнути вогню з гарячого лица степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гушавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигін у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітерцем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяяли в чистому небі, миготіли й бризкали світом в сухому прозорому повітрі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огняною водою, то ніби огняний палець велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяяли, що весь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобиль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима наче оживать під впливом недавньої науки в школі, недавньої розмови й гарячих дум (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Підготуйтеся до усного вибіркового переказу тексту — опису погідної літньої ночі: складіть план, вивчіть напам'ять найважливіші вислови.

- 255.** Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. По обидва боки шляху без кінця і краю колосилися пшениці (*Петро Панч*). 2. Щонеділі пекла пиріжки з сиром та збирала вершки, а від Сави ні слуху ні духу (*С. Чорнобривець*). 3. Куди тобі пішки: од вітру валишся (*О. Гончар*). 4. Став Чіпка розуму доходити (*Панас Мирний*). 5. Все переплуталось, та заборсалось, як волосінь у повсті: ні ладу ні складу (*М. Кропивницький*).

§ 56.

Закінчення іменників II відміни в давальному й місцевому відмінках однини

1. У давальному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду назви істот мають переважно закінчення **-ові, -еві** (*батькові, водієві, коневі, орлови*), назви неістот — закінчення **-у** (*дню, лісу, столу*). Але й ці іменники можуть мати закінчення **-ові, -еві**: *днєві, лісові, столові*.

Іноді, щоб уникнути двозначності (*допомога заводу* — і чия?, і кому?), вживають лише закінчення **-ові, -еві**: *допомога заводові*. Якщо підряд стоїть кілька іменників чоловічого роду в давальному відмінку, то ці закінчення вживають впереміш: *Анатолію Миколайовичеві Кіндратенку*.

Іменники середнього роду звичайно мають закінчення **-у, -ю**: *селу, полю, знанню*. Однак у назвах істот на **-ко** та в деяких інших іменниках буває також закінчення **-ові, -еві**: *дитятку і дитяткові, котятку і котяткові, серцю і серцеві, сонцю і сонцеві*.

2. У місцевому відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду назви істот теж мають переважно закінчення **-ові, -еві** (*при батькові, водієві, на коневі, орлови*), назви неістот — закінчення **-і** (*при дні, у лісі, на столі*) або після **к**, під наголосом та з прийменником *по* — закінчення **-у** (*у будинку, у вулику, у степу, у соку, на боку і на бці, у гаю і у гайі, по лісу і по лісі, по столу і по столі*).

Іменники середнього роду звичайно мають закінчення **-і**: *у селі, полі, житті, вусі, прізвищі, сузір'ї*. Але більшість іменників на **-ко** мають закінчення **-у**: *у війську, ліжку, горнятку*. Коли йдеться про малих істот, то може бути двояке закінчення: *при малятку і при маляткові, на лошатку і на лошаткові*. З прийменником *по* іменник набуває закінчення **-у**: *по селу, по полю*.

256. Перепишіть речення й визначте в них відмінки іменників II відміни.

1. У степу не було ні шляху, ні стежки, ні навіть людського сліду. 2. Проте старому січовику не треба було шляху. 3. Сонце, посуваючись по блакитному небу, піднімалося над степом все вище та вище. 4. На блакитному небі по одній займалися зірки. 5. Тут всяка могила на степу, всякий острівець на Дніпрі і навіть всяка скеля на березі говорять про минуле. 6. За річкою віз потягся лісом, поринаючи колесами в піску. 7. Весь ранок Рогоза ходив з Галею по монастирському садочку і поза огорожею в лісі (З тв. А. Кащенка).

257. Випишіть спочатку словосполучення з іменником у давальному, потім — з іменником у місцевому відмінку.

Співав у хорі, плата переможцю, люблю перечити братові, добре при батькові, вдячний другові, дивно хлопцеві, зміни в розкладі, озеро серед степу, сонце в zenіті, знайомий батькові, цвіте в травні, сусідові дякую, пізнав по голосу.

З других букв прочитаєте початок прислів'я: *"Птицю пізнати по пір'ю, а..."*.

258. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Дарованому коневі в зуби не заглядають. 2. Він на своєму віку звідав усього. Був Шовкун на коні, був і під конем. 3. — Скажи: “Я їй цього не забуду!” Хай вона це запише собі на лобі! (З тв. *Панаса Мирного*). 4. Нема гірше, каже народна мудрість, як сидіти на чужому возі (*Л. Дмитерко*). 5. — А в мене очі від природи на мокрому місці, — відповідає він і сміється (*М. Стельмах*).

259. Прочитайте уважно уривок. Уявіть намальовану в ньому картину. Вивчіть уривок напам'ять.

Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі; де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, бездонно глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайому просторі, як і ваша душа — у безмірній безодні того світу та сяйва, синьої глибини та сизо-прозорої далечизни?.. Якщо вашим очам доводилося хоч раз бачити все те, то не забути вам того довіку.

Ось ранок, ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки кудись зникли — пурну́ли у синю безодню блакитного неба; край його горить-палає рожевим огнем; черво́нуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її останнє зітхання; положисті балки дримають серед темної тіні, а високі могили виблискують срібною росою; піднімається сизий туман і легесеньким димком, чіпляючись за рослину, стелється по землі. Тихо, ніщо не шперхне, ніщо не писне... (*Панас Мирний*).

С. Васильківський. Український пейзаж.

§ 57.

Закінчення іменників II відміни в орудному й кличному відмінках однини

1. В **орудному відмінку однини** іменники твердої групи мають закінчення **-ом**, м'якої і мішаної **-ем**: *столом, вихором, конем, дощем, вікном, полем, прізвищем*. Іменники середнього роду із закінченням **-я** в орудному відмінку однини мають закінчення **-ям**: *знанням, вістрям*.

Прізвища, що мають форму присвійних прикметників (із суфіксами **-ів, -ов, -ев, -ин, -ін**), дістають закінчення **-им** (не **-ом**); порівняйте: *за містом Львовом* і з *графом Львовим*, *за містом Харковом* і з *Іваном Харковим*. Але прізвища із суфіксом **-ин**, які вказують на національність, мають закінчення **-ом**: з *Литвином, Волошином, Сербином*.

260. Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у три колонки:

1) із закінченням **-ом**; 2) із закінченням **-ем**; 3) із закінченням **-им**.

Квітникар, озеро, сторож, бригадир, Сербин, Рєпін, крамар, лаваш, пшоно, ячмінь, столяр, Светлов, Остапів, кошик, календар, дюйм, Петришин.

З других букв прочитаєте пропущені слова у вислові Степана Бандери: *“Коли поміж хлібом і свободою народ обирає хліб, він..., в тому числі і хліб”*.

2. У **кличному відмінку однини** більшість іменників II відміни чоловічого роду твердої групи, а також іменники на **-яр** мають закінчення **-е**: *brate, друже, козаче, Петре, Степане, Олеже, пісняре, школяре*; але як виняток мають закінчення **-у**: *тату, сину, діду*, а також іншомовні імена з основою на **г, к, х**: *Людвігу, Жаку, Фрідріху*.

Іменники м'якої й мішаної груп, а також іменники з кінцевим **к** мають, як правило, закінчення **-у**: *Василю, Андрію, лікарю, Ігорю, товаришу, Петровичу, батьку, дядьку, братику, соловейку*; але як виняток мають закінчення **-е**: *хлопче, молодче*.

261. Іменники поставте в кличному відмінку однини й запишіть у дві колонки:

1) із закінченням **-е**; 2) із закінченням **-у**.

1. Іван, Опанасович, кобзар, Очаків, Кирило, Стах, Антін, Еріх, дід, збитошник, Оксен, Андрій, директор, лікар. 2. Іванович, Михайлик, Адам, Остапович, сусід, Омелян, Дорохтей, Оксентій, Майк, Ікар, Валентин.

З других букв прочитаєте: 1) закінчення вислову Еріха-Марії Ремарка: *“Любое не терпится пояснень. Йй ...”*; 2) початок вислову Л. Костенко: *“...в'юнитися не еміє”*.

262. I. Уважно прочитайте текст, звертаючи увагу на вживання орудного і кличного відмінків.

По той бік очерет стояв чорною стіною, стиха похитуючи червонуватою кущицею, злегка шелестячи пожовклим листям. З правого боку озера, обложившись зеленим очеретом, сидів Василь і щосили дудів у зелену дудку; дудка ревля-хрипіла.

— Бач, то Василь грає! — скрикнув Івась і перший побіг до нього.

— Це ти сам зробив? — спитав Василя.

— Сам.

— Та ну?

— А хто б же?

Івась помовчав.

— Ану я, чи заграю?

Василь дав дудку Івасеві. Івась страх зрадів, коли дудка і в нього заграла.

— Грицьку! Ось іди сюди! Бач — грає! — радіючи, гукав він до брата.

Грицько помалу наближавсь; його здержувала недавня лайка з Василем...

— Це ти, Василю, зробив? — спитався він, щоб зав'язати розмову.

— Авжеж, тебе не питав, — неласкаво одказав Василь.

Грицько помовчав, обдивився ще раз дудку, потім тихенько подув, — товсто і хрипло загула дудка. Івась зареготавсь.

— А ловко! — сказав Грицько. — Ще якби отут дірочки попрорізувати, тоді б можна, як на сопілці, і пальцями перебирати.

— Ану, давай, — радісно обізвався Василь, забуваючи про свій гнів, і почав збоку прорізувати дірочки. Після сього голос дудки не так деренчав і грати стало зручніше.

— Дай і мені, Василю, ножики, я й собі зроблю, — прохав Івась.

— Візьми.

Довго мусувався Івась і все нічого не вдіє, то, дивись, денце зовсім одріже, то дірку під колінцем велику зробить, — не грає дудка!

— Давай я, — сказав Грицько і почав робити. Івась дививсь. Дудка вийшла тонша голосом від Василеної.

— Тепер же і я знаю! — закричав, граючи очима, Івась і знов узявся за роботу.

За сим разом дудка заграла — і таким тонким та різучим голосом, що аж усі здивувались (*Панас Мирний*).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Де відбувається описана подія?
2. У яку пору року відбувається вона?
3. Які стосунки між хлопцями?
4. Хто з них наймолодший?
5. Як звати Івасевого брата?
6. Чи однаковий голос був у різних дудок?
7. Що зблизило хлопців?

§ 58.

Відмінкові закінчення іменників II відміни в множині

1. У **називному відмінку** множини іменники II відміни чоловічого роду твердої групи мають закінчення **-и**, м'якої і мішаної **-і**: *стіл* — *столи*, *тато* — *таті* (не “тата”), *день* — *дні*, *кущ* — *кущі*, *касир* — *касири*, *косар* — *косарі*, *школяр* — *школярі*.

Іменники із суфіксом **-ин** на позначення одиничності в більшості випадків втрачають цей суфікс: *киляни* — *кияни*, *болгарин* — *болгари*, але: *грузин* — *грузини*.

Кілька іменників твердої групи мають невластиві для своєї групи закінчення **-і**: *комарі*, *хабарі*, *звірі*, *снігурі*, *друзі*, *пазурі* (але: *пазури*).

Іменники середнього роду в називному відмінку множини мають закінчення **-а**: *вікно* — *вікна*, *коліно* — *коліна*, *поле* — *поля*, *дно* — *дена*. Число іменників середнього роду з кінцевим **-я** визначаємо в контексті: *нове відкриття* — *нові відкриття*. Два іменники мають закінчення **-і**: *очі*, *плечі*.

2. У **родовому відмінку** множини іменники чоловічого роду мають закінчення **-ів**: *днів*, *гаїв*, *батьків*, *татів* (не “тат”), *солдатів* (не “солдат”), *грамів* (не “грам”), *хазяїв*, *олів*. Нульове закінчення мають лише ті іменники, які в множині втрачають суфікс **-ин** (*киляни* — *киян*, *татарин* — *татар*), а також іменники *цигán*, *чобіт*, *чоловік* (у значенні “осіб”).

Іменники середнього роду в цьому відмінку мають звичайно нульове закінчення: *вікон*, *озер*, *боліт*, *сонць*, *слів*, *знань*, *бажань*, *облич*, *ден* (від *дно*). Закінчення **-ів** вживається в небагатьох іменниках середнього роду: *полів* (і рідко *піль*), *морів*, *іклів*, *життів*, *відкриттів*, *почуттів*, *платтів*, *сприйняттів*, *укриттів*, *подвір'їв*, *повір'їв*, *верхів'їв*, *міжгір'їв*, *сузир'їв*, *прислів'їв*, *вим'їв*, *тім'їв*.

Чотири іменники мають закінчення **-ей**: *гостей*, *кóней*, *очей* (і *віч*), *плечей* (і *пліч*).

3. В **орудному відмінку** множини іменники II відміни звичайно мають закінчення **-ами**: *столами*, *вікнами*, *хлопцями*. Винятки: *кіньми*, *гістьми* (і *гостями*), *чобітьмі* (і *чоботями*), *крильмі* (і *крилами*), *очима*, *плечима*.

263. Іменники поставте в родовому відмінку множини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-ів**; 2) із нульовим закінченням.

Уміння, степ, татарин, квіт, солдат, слово, п'єдестал, ожеред, чобіт, ускладнення, селянин, життя, сторож, знаряддя, штир, острів'янин, дядько.

З других букв прочитаєте закінчення вислову Альберта Ейнштейна: “Прагни не до того, щоб досягти успіху, а до того, щоб...”.

264*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. В сухій (соплка) (сонях) зітхає вітер. 2. До мене грім у хату залетів. Веселий грім з веселими (очі), з веселими (крила) поза (плечі) і з синюватим мерехтінням (брóви). 3. Дніпро мимо (круча — в однині) і лине — і наче не лине... 4. Весна зіткала вчора гобелен у (луг) — з (тра́ви), із (квіти), з (верболози). 5. Візантійською (синь) (волошки) дзвеніли житá. 6. Липневі (дощ) — наче джунглі. 7. По блакитному (небо), що впало в (калюжа) осінні, знову діти біжать, наче листя, що вітер мете!.. 8. Мій (вересень), оружний світлий (князь), береш оце багатство — й не журиш. Слов'янською клинописною (в'язь) на (пергамент) в тому розпишиш. 9. (Яблуко) на голому гіллі світяться спокійно серед (сад) в сумовитій надвечірній млі в сумовиту пору (листопад) (З тв. Є. Гуцала).

265. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Грицько тепер іншими очима дивився на людей (*Панас Мирний*). 2. Од фундаментів до дахів добротню все. Без зайвих слів по всьому видно (*О. Гончар*). 3. Стоять з позасвічуваними свічками, хто слуха, а хто й окунів ловить, слухаючи. 4. Коли Наум приходив до церкви, то вже справді молився, а не ловив вітрів (З тв. Г. Квітки-Основ'яненка). 5. Навік минуло врем'я люте, з плечей упав тягар століть (*М. Рильський*).

§ 59.

Відмінкові форми іменників III відміни

1. У **називному відмінку однини** м'який знак пишемо тільки після зубних **д, т, з, с, ц, л, н**: *доповідь, відомість, галузь, вісь, міць, емаль, осінь*; але: *кров, верф, ніч, жовч, фальш, подорож*.

2. В **орудному відмінку однини** всі іменники мають лише закінчення **-ю**: *тінню, честю, матір'ю, подорожжю, ніччю*. Проте в написанні основ цих іменників є певні особливості.

В основі іменника зберігається той самий голосний, що й у називному та знахідному відмінку: *сіль — сіллю* (хоч *солі*), *мудрість — мудрістю* (хоч *мудрості*), *постіль — постіллю* (хоч *постелі*), *річ — річчю* (хоч *речі*).

Перед закінченням **-ю**:

1) зубні й шиплячі подвоюються, якщо вони стоять безпосередньо після голосного (тобто між двома голосними): *ожеледдю, галуззю, піччю, тушию, подорожжю*; але: *більшістю, областю, шерстю, жовчю, фальшю, Керчю*;

2) після губних та **р** ставимо апостроф: *любов'ю, верф'ю, Об'ю, Перм'ю, кіновар'ю*.

3. У **родовому відмінку множини** всі іменники, за винятком іменника *мати*, мають закінчення **-ей**: *ночей, подорожей, верфей, постелей, радостей*.

4. Іменник *мати* в непрямих відмінках вживається з суфіксом **-ір-, -ер-**, у родовому й знахідному відмінках множини має закінчення **-ів**: *матері, матір, матір'ю, матерів, матерям, матерями, при матерях*. Форма *матір* у називному відмінку вживається лише в словосполученні *Матір Божа*.

266. Іменники поставте в орудному відмінку однини й запишіть у три колонки: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння й без апострофа; 3) з апострофом.

Блакить, глазур, здібність, сонність, мати, обережність, лють, здобич, урочистість, кров, жовч, синь, верф, старість, знать, любов, вищість, мідь.

З других букв виписаних слів перших двох колонок мають скластися два пропущені слова у вислові американського філософа Р.В. Емерсона: “Скільки в ..., стільки в ній і життя”.

267. Іменники поставте в родовому відмінку множини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-ей**; 2) із закінченням **-ів**.

Хитрощі, снасть, річ, гараж, нуль, кліть, люди, плащ, область, тунель, степ, подорож, підпис, мати, двері, гуси, князь, осінь, піч.

З других букв першої колонки прочитаєте слова, пропущені у вислові Григорія Сковороди: “Хіба... еднає, будує, творить?”

268. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Ми йшли по кинутих полях і вперто з боєм виступали, скропили кров'ю зимний шлях, але чужинця не благали (*М. Упенник*). 2. Я — українець. З молоком своєї матері, з коліски я мову взяв (*І. Нехода*). 3. По селах від білого світу і до темної ночі знай гупали ціпи (*Панас Мирний*). 4. Йому шкода стало старого, з яким він із'їв уже не один пуд солі (*С. Голованівський*). 5. З боєм у серці згадав він, що техгурток працює кволо (*О. Донченко*).

269. І. Уважно прочитайте текст, звертаючи увагу на вживання відмінкових форм іменників III відміни.

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи, де свіжими, яскравими фарбами малюються події духа людського. Ось і ті високості, на які здійнятися може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий, як невільник, плазує він у поросі й темряві... Ось, волочучи кайдани, покволоом, віками цілими, проходять люди, забиті, залякані люди, і не насмілюються звести очі на Хо, глянути страхові в вічі... Хо знає, що тільки одиниці зважуються на се, а зважившись, знаходять силу розбити кайдани... От, коли б хоч одиниць тих було більше, може, не довелось б старому мордуватися отак, блукаючи по світах, може б, зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок... Ех, коли б... А тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязню, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя, безсилим чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи... Страх! Прищеплений дитині, виплеканий аномральними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього

живучого... Страх!.. Хо — страх! А який з його страх, коли він виразно почуває себе порохном, немічною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світа, наперекір волі Хо робить його злим генієм людськості... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклу... От і тепер: гарно навкруги, спочити б, а пора на роботу... на роботу! Хе-хе! Ну, уставай, діду, пора!.. (М. Коцюбинський).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Хто такий Хо? Яка робота в старого Хо?
2. Як ставляться люди до Хо?
3. Звідки береться страх?
4. Що може протистояти страхові?
5. Коли Хо піде на спочинок? Від кого це залежить?

§ 60.

Відмінкові форми іменників IV відміни

1. В іменниках IV відміни однини (крім тих, які при відмінюванні дістають суфікс **-ен-**) в усіх непрямих відмінках, за винятком орудного і знахідного однини, з'являється суфікс **-ат-**: *гуся* — *гусяти*, *гусяті*, *гусята*. В орудному відмінку іменники такі іменники мають лише закінчення **-ам** (без суфікса **-ат-**): *гусям*, *лошам*, *коліщам*.

2. В іменників *ім'я*, *плем'я*, *сім'я* суфікс **-ен-** з'являється в усіх непрямих відмінках (крім знахідного): *ім'я* — *імені*, *іменем*, *імена*, *імен*. Проте в орудному відмінку однини цього суфікса може й не бути: *ім'ям*, *плем'ям*.

Іменники *тім'я* і *вим'я* за характером відмінкових форм належать скоріш до II, ніж до IV відміни, хоч можуть мати й деякі паралельні форми: в родовому однини буває *тім'я* і *тімені*, *вим'я* і *вимені*; в давальному і місцевому однини — *тім'ї* і *тімені*, *вим'ї* і *вимені*.

3. Іменники IV відміни, дістаючи суфікс **-атк(о)**, стають іменниками II відміни: *теля* — *телятко*, *лоша* — *лошатко*, *горня* — *горнятко*.

270. Іменники поставте в родовому відмінку однини й запишіть у три колонки: 1) із закінченням **-и**; 2) із закінченням **-а**; 3) із закінченням **-і**.

Індичатко, звіря, тім'я (тімен..), білчєня, оцупок, ім'я, окуня, телятко, плем'я, вим'я (вимен..), кошеня, озеро.

З других букв виписаних слів прочитаєте закінчення вислову Б.І. Антонича: "Є я і ти, і трєтє є ще сонце, сонце має...".

271. Речення перепишіть, розкриваючи дужки. Іменники IV відміни підкресліть.

1. Ластівка своїх (малята) годує, вона їх береже, доглядає, поки крила їм відростуть. 2. Старий чабан кинувся до (ягня), взяв його на руки (З тв. О. Гон-

чара). 3. І почав хлопчик з того дня ходити за (теля). Це, однак, не перешкоджало (теля) перестрибувати через низький тин (*О. Донченко*). 4. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і (лоша), як з людьми (*О. Довженко*). 5. Великий і численний рід, один з родів полянського (плем'я), до якого належав Ант, споконвіку жив над Дніпром (*С. Скляренко*). 6. На хаті в гнізді клекоче лелека, а на призьбі сидить босоноге дитинча, бавиться з (щеня) і щось говорить само з собою (*М. Стельмах*).

272. I. Прочитайте текст. Випишіть іменники IV відміни й зазначте при них відмінок і число.

Перепадало і ящіркам, а надто коникам. На це була особлива причина. Річ у тім, що коли наставала пора виведення лісовими птахами пташенят, кожен з нас вважав за свій обов'язок завестися власними, ручними пташенятами. Особливо полюбляли ми кіб'ят від жовтого кібця. Кібці у нас водилися жовті і чорні. Кращим вважалося кіб'я від жовтого кібця. Воно було витривале і, незважаючи на варварське з ним поводження, як правило, виростало. Годували ми їх ящірками, кониками, послиненими кульками хліба, м'ясом, коли щастило взяти непомітно від мами. Кіб'я звикало до свого власника, частенько жило в нього на плечі чи на голові, на картузі. Власник картуза біжить скільки сили, а кіб'я вчепиться пазурами в картуз і балансує на вашій голові, підтримуючи себе розпущеними крилами. Кіб'ят драли тоді, коли вони були ще біленькі, в пушку. Згодом пушок випадав, натомість починало з'являтися пір'я. Кіб'я вчилася літати; відчувши голод, воно поспішало на голову до свого власника і жалісним криком оповіщало, що не погано було б трохи перекусити. Драли ще совенят і галенят. Галенята, вирісши, звикали до хазяїна так, що потім ціле літо, вже навчившись літати, поверталися на ночівлю “додому” і тільки восени, приєднавшись до якогось табунця, поривали кривний зв'язок з хлопцем, який видрав і вигодував їх (*І. Сенченко*).

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Чи в місцевості, де відбуваються події, був ліс поблизу?
2. Якого кольору бувають кібці?
3. Якого кольору були кіб'ята?
4. Чи кіб'ята їдять м'ясо?
5. Переважно якого кольору було пір'я в приручених кіб'ят, коли вони збиралися відлітати на зимівлю?
6. Як автор оцінює поводження хлопців з кіб'ятами?

273. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. — Ви відповідаєте за свої слова? — Я називаю речі їхніми іменами (*М. Зарудний*). 2. А там козак — не в тім'я битий: щось та природуміє! (*М. Пригара*). 3. Всі кинулись по інститутах, по технікумах, а я що: в бога теля з'їв? (*О. Гончар*). 4. Петро мовчав, тільки втелюючись в Хлипала, мов баран на нові ворота (*Ю. Збанацький*). 5. Мурашки бігали по спині, але цікавість перемогла страх (*В. Гжицький*).

§ 61.

Відмінкові форми множинних іменників

Іменники, які вживаються лише в множині, до жодної відміни не належать. Проте вони мають закінчення, характерні для відмін і груп інших іменників.

1. За характером закінчень їх можна поділити приблизно на чотири типи, які співвідносяться:

1) з іменниками I відміни: *Карпати, канікули, ножиці*; у родовому відмінку вони мають нульове закінчення: *Карпат, канікул, ножиць*;

2) з іменниками II відміни чоловічого роду: *окуляри, сходи, хитроці*; у родовому відмінку вони мають закінчення **-ів**: *окулярів, сходів, хитроців*;

3) з іменниками II відміни середнього роду: *ворота, вила, ясла*; у родовому відмінку вони мають нульове закінчення: *ворот, вил, ясел*;

4) з іменниками III відміни: *двері, сани, гуси, діти*; у родовому відмінку вони мають закінчення **-ей**: *дверей, саней, гусей, дітей*.

2. В орудному відмінку множинні іменники мають звичайно закінчення **-ами**: *сходами, канікулами, вилами, граблями, коноплями, Черкасами*.

Але іменники, у яких у родовому відмінку виступає закінчення **-ей**, в орудному приймають закінчення **-ми**: *дїтьми, людьмі, гусьмі, сїньми, саньмі, курмі, двермі, грїшми*. Два останні мають ще й паралельні закінчення: *дверима, грошима*.

3. Іменники *ворота* і *штани* мають паралельні закінчення — у давальному відмінку: *воротам* і *воротям, штанам* і *штаням*; в орудному: *воротьми* і *воротами, штаньмі, штанами* і *штаньями*; в місцевому: (у) *воротах* і *воротях, штанах* і *штаньях*.

274*. Речення переписіть, розкриваючи дужки.

1. Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то й за (сани) побіжить (*Панас Мирний*). 2. Ключ у (двері) задзвенів (*М. Рильський*). 3. Палили клоччя, ворожили, по спині (лещата) били, загадували загадок (*І. Котляревський*). 4. Мокра земля заціпеніла в цупких (обценьки) морозу (*О. Досвітній*). 5. В (сіні) зачувся гомін (*Григорій Тютюнник*). 6. Лишився я один, як палець, без (грощі), без захисту (*М. Коцюбинський*). 7. Вони витягували нитки, зрізували (ножиці) вузлики (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Я чоловік без (хитроці): чому ж бо й тобі не говорити просто? (*П. Куліш*). 9. Тут йому треба було побігти до сусіди позичити трохи (дріжджі), бо хазяйка заходилася ставити пироги (*Марко Вовчок*).

275. I. Прочитайте текст, зверніть увагу на форми множинних іменників.

Українські Карпати складаються з витягнутих з північного заходу на південний схід паралельних пасом, розділених між собою міжгірними долинами. Зовнішні Карпати — крайнє північно-східне пасмо гір.

На північному заході Зовнішні Карпати складаються з невисоких Бескидів, у центральній частині — з середньогірних Горганів, а на південному сході — з низькогірних Покутсько-Буковинських Карпат. Трохи південніше від Горганів здіймається найвища в Україні гора Говерла.

Природа Карпатських гір надзвичайно мальовнича. Головна їхня окраса — це, звичайно, самі гори, величні й неповторні в своїй красі, покриті віковичними лісами, з бурхливими ріками, кришталево прозорими високогірними озерами — “морськими очима”, барвистими килимами полонин й отарами овець. Тут можна зустріти сонячні діброви, тінисті бучини, похмури величні ялинові та смерекові ліси.

Таким на мить постає в уяві цей чудовий край чарівної природи, невичерпних земних багатств, визначних пам’яток минулого, працьовитих і талановитих людей! (*Вікіпедія*).

Карпати. *Фото.*

II. Дайте відповіді на питання. Обґрунтуйте їх.

1. Якщо ви станете обличчям на захід, то в якому напрямку від вас лежать Карпати?
2. Яка частина Карпат ближча до вас — північно-східна чи південно-західна?
3. У якій частині Карпат височіє знаменита гора Говерла?
4. У якій частині Карпат лежить Буковина?
5. Яка головна окраса Карпат?

276. Прочитайте речення вголос. З’ясуйте значення фразеологізмів.

1. Засіє й засадить Паміра своєю рукою город, все сходить та росте, як на дріжджах.
2. А я, хвалить Бога, і дочку-красуню маю, і гроші маю, і дім маю, і

живу щасливо, як у Бога за дверима (З тв. *І. Нечуя-Левицького*). 3. Ні, видно-таки потерся між людьми цей патлатий, видно пізнав, почому ківш лиха (*Ю. Збанацький*). 4. Він завжди вигадує таке, що часом кури сміються (*О. Досвітній*). 5. Його серце впало і причаїлось в лабетах лихого передчуття (*О. Гурейв*).

277. Запишіть стислі відповіді на поставлені запитання.

1. Яка залежність існує між закінченням іменника і його родом?
2. Як визначають рід у невідмінюваних іменників?
3. Які іменники чоловічого роду в реченні набувають ознак жіночого роду?
4. За якими ознаками іменники поділяємо на відміни?
5. За якими ознаками іменники I і II відмін поділяємо на групи?
6. Як за наголосом визначаємо групу іменників на **-ар, -ир, -яр**?
7. Якими голосними в закінченнях різняться іменники різних груп?
8. Які особливості в закінченнях іменників I відміни в родовому відмінку множини?
9. Від чого залежать різні закінчення іменників II відміни в родовому відмінку однини?
10. На що слід орієнтуватися, творячи форми давального і місцевого відмінків однини від іменників II відміни?
11. Як закінчення іменників II відміни чоловічого роду в кличному відмінку однини залежить від їхньої групи?
12. Які особливості закінчень іменників II відміни в родовому відмінку множини?
13. Які фонетичні явища відбуваються в орудному відмінку однини в іменників III відміни?
14. У яких відмінках в іменників IV відміни з'являються суфікси?

VII. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 52-61)

Підготуйте аркуш для відповідей:

001		007		013	
002		008		014	
003		009		015	
004		010		016	
005		011		017	
006		012		018	

Цифрові відповіді на поставлені запитання записуйте проти відповідних номерів. Наприкінці підручника вміщено таблиці з відповідями, за ними перевірте себе. Правильними слід вважати тільки ті відповіді, у яких всі цифри збігаються з контрольними (не більше й не менше їх, і всі вони такі самі). Помилки обов'язково з'ясуйте.

001. Запишіть номери іменників жіночого роду.

1) *путь*; 2) *стен*; 3) *ступінь*; 4) *розкіш*; 5) *зала*.

002. Запишіть номери іменників I відміни.

1) *лоша*; 2) *лелека*; 3) *наречена*; 4) *хата*; 5) *мати*.

003. Запишіть номери іменників II відміни.

1) *шосе*; 2) *море*; 3) *берег*; 4) *тінь*; 5) *кінь*.

004. Запишіть номери іменників III відміни.

1) *синь*; 2) *ячмінь*; 3) *радоці*; 4) *далечінь*; 5) *папороть*.

005. Запишіть номери іменників IV відміни.

1) *ягнятко*; 2) *горня*; 3) *зерня*; 4) *кача*; 5) *в'юнок*.

006. Запишіть номери іменників м'якої групи.

1) *сонце*; 2) *земля*; 3) *м'яч*; 4) *кулька*; 5) *окунь*.

007. Зробіть те саме, що й у завданні 006.

1) *комісар*; 2) *косар*; 3) *товар*; 4) *базар*; 5) *байкар*.

008. Запишіть номери іменників мішаної групи.

1) *школяр*; 2) *тиша*; 3) *плече*; 4) *пірце*; 5) *плац*.

009. Поставте іменники в орудному відмінку однини. Запишіть номери іменників, у закінченні яких буде голосний *е*.

1) *ясен*; 2) *ясень*; 3) *крапля*; 4) *корж*; 5) *діжка*.

010. Зробіть те саме, що й у завданні 009.

1) *повістяр*; 2) *муляр*; 3) *санітар*; 4) *аптекарь*; 5) *поводир*.

011. Поставте іменники в родовому відмінку множини. Запишіть номери іменників із закінченням *-ів*.

1) *підкова*; 2) *суддя*; 3) *корова*; 4) *тесля*; 5) *хата*.

012. Поставте іменники в родовому відмінку однини. Запишіть номери іменників із закінченням *-у*.

1) *ялівець*; 2) *олівець*; 3) *Дід Мороз*; 4) *мороз*; 5) *сніг*.

013. Зробіть те саме, що й у завданні 012.

1) *Львів*; 2) *Крим*; 3) *Дон*; 4) *Донець*; 5) *Конотоп*.

014. Закінчіть речення: *Дім збудований з...*

1) *каменя*; 2) *каменю*.

015. Поставте іменники в кличному відмінку однини. Запишіть номери іменників із закінченням *-е*.

1) *Петро*; 2) *Мусій*; 3) *хлопець*; 4) *кобзар*; 5) *Фрідріх*.

- 016.** Поставте іменники в родовому відмінку множини. Запишіть номери іменників із закінченням **-ів**.
- 1) *татарин*; 2) *море*; 3) *солдат*; 4) *чобіт*; 5) *помідор*.
- 017.** Поставте іменники в орудному відмінку однини. Запишіть номери іменників із подвоєнням приголосних.
- 1) *блакить*; 2) *користь*; 3) *галузь*; 4) *річ*; 5) *нехвороц*.
- 018.** Яка форма орудного відмінка правильна: *ім'ям* чи *іменем*?
- 1) *перша*; 2) *друга*; 3) *обидві*.

Тренувальні тести у форматі ЗНО.

ПРАКТИЧНА РИТОРИКА

§ 62. Суперечка як вид комунікації

§ 63. Аргументи й докази

§ 62.

Суперечка як вид комунікації

Суперечка — обмін протилежними думками.

Суперечка виникає тоді, коли є два різні погляди на ту саму річ. У суперечці кожна сторона активно відстоює свою точку зору і намагається довести хибність точки зору супротивника. Обов'язковими учасниками суперечки є проponent, опонент і аудиторія.

Пропонент — той, хто висуває, обстоює якусь думку. Пропонент може висловлювати власний погляд або представляти колективну позицію з того чи іншого питання.

Опонент — другий обов'язковий учасник суперечки. Це той, хто заперечує, піддає сумніву істинність або слушність думки, яку висунув проponent.

Аудиторія — люди, які вислуховують суперечку або читають її, якщо вона ведеться в засобах масової інформації. Аудиторія сприймає або не сприймає положення, що їх обстоюють сперечальники, і судить про правдивість та переконливість цих положень.

Суперечка за формою може бути дискусією, полемікою, диспутом або дебатами.

Дискусія — це публічна суперечка, мета якої полягає у з'ясуванні й порівнянні різних точок зору, у знаходженні правильної відповіді на спірне питання. Вона дає змогу краще зрозуміти те, що є недостатньо чітким і зрозумілим, наблизитися до пізнання істини.

Полеміка — це публічна суперечка, в якій іде боротьба принципово протилежних думок, відстоювання певної точки зору і спростування протилежної. Прийоми, які застосовують у полеміці, повинні бути коректними, однак у практиці сучасної комунікації в подібного типу суперечках часто застосовують також некоректні прийоми, нерідко переходячи на особистості.

Диспут — це завжди публічна суперечка, під час якої з'ясовують наукове або суспільно важливе питання, а також виявляють позиції сперечальників у цьому питанні. Нерідко останнє в диспуті стає головним.

Дебати — це виявлення й зіставлення різних поглядів на ту саму проблему у процесі обговорення доповідей, виступів на зборах, засіданнях, конференціях тощо. Під час дебатів уточнюють, конкретизують, доповнюють спільні для всіх положення.

Суперечки за метою бувають заради істини, заради перемоги і заради самої суперечки.

У суперечці **заради істини** старанно добирають та аналізують взаємні докази, ретельно оцінюють позиції й точки зору протилежних сторін, тобто ведеться спільний пошук істини. Така суперечка можлива лише між компетентними, обізнаними з цією проблемою людьми, які зацікавлені в її розв'язанні. Її учасники, як правило, глибоко поважають одне одного, взаємно спонукають до уточнення формулювань та визначень, проявляють толерантність, нама-

гаються прояснити точку зору співрозмовника, погоджуються з положеннями супротивника, які здаються правильними.

Сперечальники діють за принципом: “Ти намагаєшся відстоювати свою позицію, а я свою, і подивимося, чия правда. Я буду намагатися спростувати твої твердження, а ти — мої. Те, що при цьому встоїть, і буде спільно знайденою істиною”.

Суперечки бувають не тільки заради виявлення істини, а й **заради перемоги**. Один обстоює справедливість, інший — захищає суспільні інтереси, третій нав’язує свою думку, бо в нього, мовляв, великий життєвий досвід. Людина в такому разі доводить свою правоту в міркуваннях, у поглядах, щоб своє бачення певного предмета, явища донести іншим людям.

Трапляються також **суперечки заради суперечки**. Це, так би мовити, своєрідний “спорт”, коли людина сперечається про що завгодно і будь з ким. Звичайно, при цьому навряд чи йдеться про осягнення істини.

Метою, зокрема, дискусії, а також диспуту й дебатів має бути не знищення, а, навпаки, збагачення один одного розумінням предмета суперечки. Кожен з учасників такої суперечки може поки що залишатися на своїй позиції, але більш уточненій. Більш нетерпимою й нещадною буває полеміка. Правдивість тої чи тої позиції підтвердить чи уточнить життя, подальші дослідження й висновки.

В усякому разі в суперечці не може бути підтасовки фактів, підміни понять, інших некоректних прийомів, спрямованих на обдурювання співрозмовника й аудиторії, а також взаємних образ. Під час суперечки слід дотримувати таких правил:

- 1) чітко визначити предмет суперечки, його обсяг і зміст від початку й до кінця;
- 2) не підмінювати одних понять іншими, не звужувати й не розширювати їх і не відволікатися від основної теми;
- 3) не вносити у висловлювання двозначності;
- 4) з повагою ставитися до супротивника, не перекручувати його думок і не приписувати йому того, чого він не казав і не мав на увазі;
- 5) сперечаючись, не підвищувати голосу, не вживати образливих слів і висловлювань.

278. Прочитайте уривок. Чи в Марусі й Лесі мова йде про ту саму річ? Чому між ними виникла суперечка? У чому вони не сходяться?

(Маруся й Леся — дві подруги з Богуслава, що потрапили в татарський полон. Тільки одна скорилася чужинцеві й живе в розкошах, друга — ні. І ось вони через шість років зустрілися в татарському палаці.)

М а р у с я (уздрівши Лесю, що підходить, встає до неї радісно)
Лесюнечко, вірадросте моя!
Тебе господь мені послав на втіху!

- Л е с я
Господарко, владичице моя,
Як дякувать за ласку — я й не знаю!
- М а р у с я
Господарко? Владичице? Ти знов
Образити, напевно, мене хочеш?
Я скільки раз просила... Ти мені —
Та ж подруга, а я тобі — Маруся.
- Л е с я
Тоді були ми рівні, а тепер
Ти досягла могутності і влади,
Пишаєшся в розкошах чарівних,
А я — твоя рабиня...
- М а р у с я
Ти? Хоч зараз
Леги собі де хочеш...
- Л е с я (*сплеснула руками*)
Боже мій!
Так можу я полинути на волю?
- М а р у с я
Мене саму покинуть рада ти?
- Л е с я (*збентежилась*)
Пробач, прости!.. Така нудьга в неволі,
На чужині... так порива мій край,
Україна тихесенька...
- М а р у с я (*мов нарошне хоче перебить настрої*)
Ет годі!
Хіба тебе ніщо тут не вража?
Ні цей палац химерний, ні шпилі
Спичастії високих мінаретів,
Ні цей садок розкішно-чарівний,
Ні пахощі, що дурманять повітря,
Ні холодок від водометних сліз,
Ні море те безкрає — синє-синє!
- Л е с я
Пробач мені, а мармур і кришталь
Лишень сліплять та холодом одгонять;
Цей кипарис, аж чорний, оддалі
Нагадує ченця чи трунну свічку,
А синє те море гомінке
Безмежністю принижує, жахає
І потай все щось грізне буркотить...
Ясні у нас в зелених рямах плеса,
Стрункі, гнучкі тополі по гаях
І люб'язно мигтять на небі зорі...

280. Прочитайте прислів'я. Про яких співрозмовників іде мова в них?

1. Ти йому — “стрижене”, він тобі — “голене”. 2. Ти йому про діло, а він тобі про козу білу. 3. Ти йому про індики, а він тобі про гуси дикі. 4. Ти йому про образі, а він тобі про гарбузи. 5. *Ти йому плюй межі очі, а він каже — дощ іде!*

281. Прочитайте речення вголос. З'ясуйте значення фразеологізмів.

1. Не хтіла б я тебе вразити, сестро, та, бачу, прийдеться розмову залишити. Бо ми говоримо різними мовами (*Лєся Українка*). 2. З першого знайомства вони знайшли спільну мову (*Ю. Збанацький*). 3. Правду мовити, я не від того, щоб показати вам дещо (*Ю. Смолич*). 4. А бодай тобі заціпило! Кричить, мов скажений, наче нам позакладало вуха! 5. Силкувався Якимко постерегти тяму тієї чудної для українця мови, і знов він постерегає тільки п'яте через десяте! (*З тв. І. Нечуя-Левицького*).

§ 63.**Аргументи й докази**

Будь-яке твердження, щоб воно було переконливим, повинно бути аргументоване або посиленням на достовірні факти, або логічними міркуваннями. Тобто положення можуть бути обґрунтовані безпосереднім зверненням до дійсності (експеримент, спостереження, досвід тощо). Може обґрунтування також здійснюватися за допомогою вже відомих положень (аргументів) шляхом побудови певних міркувань (доказів). Але й у цьому випадку людина теж певним чином звертається до дійсності, проте вже не безпосередньо, а опосередковано.

Різниця між цими двома способами аргументації відносна. Досить часто поєднуються і звернення до досвіду, і теоретичні міркування.

У структурі аргументації розрізняють тезу й аргументи. **Теза** — це положення, яке потрібно обґрунтувати. **Аргументи** — це твердження, за допомогою яких обґрунтовується теза.

Наприклад, є два різні погляди на погоду. Один хтось твердить (тобто обстоює тезу), що дощі влітку, як правило, йдуть уночі; інший — що дощ не залежить від пори дня, а від напрямку вітру. Для перевірки правдивості цих тверджень можна використати такий аргумент, як тривале спостереження за погодою, а можна також вдатися до логічних міркувань.

Перший сперечальник на підтвердження свого погляду висуне такі аргументи. Влітку вдень температура досить висока і в повітрі збирається чимало водяної пари. А вночі повітря охолоджується й пара конденсується в краплі — випадає дощ. Опонент заперечить йому, що, доки пара перетвориться на важкі краплі дощу, вітер відносить її, вже охолоджену, на далеку відстань і тут вона проливається дощем серед білого дня. Виявиться, що обидва сперечальники мають рацію, тільки перший розглядає причину випадання дощу лише за тихої погоди, другий — лише за вітряної.

Зрештою, щоб розв'язати цю суперечку, можна було б звернутися до метеорологів. Але, по-перше, треба знати таких людей, а по-друге, це має бути авторитетний спеціаліст, якому аудиторія віритиме.

Отже, в суперечці треба насамперед з'ясувати, хто що має на увазі і з якої точки зору розглядає певну річ. Наприклад, властивості води можна розглядати при її температурі, вищій за 100° С, при 30° С і при температурі, нижчій за 0° С. Знову ж, одні властивості вода має в криниці, інші — в каплях стовбурів дерев. Вода та сама, але її властивості різні, і залежать вони від різних умов.

Установлення точок зору сперечальників і предмета суперечки є першим кроком аналізу будь-якої аргументації. Самі аргументи повинні бути достовірні, непідроблені, те саме стосується також цитат. І найголовніша умова суперечки — неухильне дотримання логіки міркувань: найменше порушення її призводить до хибних висновків.

282. Прочитайте каламбури. Від чого вони застерігають?

1. На городі бузина, а в Києві дядько. 2. Чув дзвін, та не знає, де він. 3. Хоч ти йди в ліс по дрова, а я буду вдома; хоч я буду вдома, а ти йди в ліс по дрова. 4. Правда Сидорова: киселем млинці помазані, на паркані сушаться. 5. Пішов я раз одудів брати, зліз до дупла — не влезить рука, так я сам вліз, забрав крашанки, кинувсь відтіль — не вилізу, так я збігав додому, узяв сокиру, прорубав, виліз і пішов додому.

283. Прочитайте усталені вислови вголос. Складіть речення на тему “Перелітні птахи”, використовуючи по одному-два вислови з кожного розділу.

I. По-перше..., по-друге...; з одного боку..., з другого боку...; на підставі...; зокрема...; до речі...; з цього питання...; спершу...; далі...; після цього...; крім того...; також...; не тільки, а й...; нарешті...

II. Звичайно, безсумнівно, безперечно, без усякого сумніву, очевидно, імовірно, у всякому разі, насправді, можливо, чи не правда, по суті, мабуть, скоріше за все, припустимо, скажемо, сподіваюся, як видно, тільки так здається.

III. Я вважаю, що...; на мій погляд...; якщо вас цікавить моя думка, то...; я зробив висновок, що...; неправильно було б думати, що...; я переконаний, що...; я знаю, що...; важко не погодитися з тим, що...; мені здається, що...; я дотримуюсь протилежної думки...; дозволю собі не погодитися з тим, що...; хоча, на мою думку, все не так, як..

IV. Саме тому...; таким чином...; через те, що...; завдяки тому, що...; оскільки...; звідси випливає...; з цього випливає, що...; звідси ясно, що...; отже...; тому...; звичайно...; з цієї причини...; на мою думку...; підсумовуючи...; ось чому.

V. Я не зовсім розумію, чому...; я не зовсім упевнений...; я ще остаточно не переконався...; чи не може бути так, що...; мені треба подумати над тим...; сумніваюся, що це так...; припускаю, що можу помилятися, але...; проте виникає побоювання, що...; однак виникає запитання...

284. Приступаючи до дискусії на тему “Націоналізм — добро чи зло?”, щоб знати, які аргументи треба буде добирати, з’ясовуємо спочатку погляди опонента на деякі суспільні явища та засади його міркувань.

1. Чи природно, що людство поділене на окремі нації?
2. Чи нація має право захищати себе, якщо їй загрожує знищення?
3. Хто зацікавлений і хто повинен відстоювати право нації на життя — сторонні люди чи самі члени нації?
4. Як нації в світі обороняють себе від зовнішнього ворога — за допомогою петицій чи за допомогою зброї?
5. Навіщо люди, які воюють, мають зброю? Проти кого вона?
6. Чи можна вважати визволителем армію, яка приходить на відвоювану нею територію й залишається на ній, насаджуючи тут свої, потрібні їй права й порядки?
7. Вуж і гадюка подібні за формою. Чи є це підставою для того, щоб вужа називати гадюкою чи навпаки?

285. Прочитайте подані тексти різної спрямованості. Візьміть участь у дискусії. Чи однаково в них трактується поняття “націоналізм”? Чим це зумовлене? Аргументуйте: націоналізм — добро чи зло?

I. Шевченко не тільки поет національний, а й поет-націоналіст. Питання про долю української національності посідає перше місце в його поезії. Це зрозуміло вже з політичних причин, які споріднюють націоналізм Шевченка з націоналізмом Міцкевича, Фосколо, деяких ірландців, з націоналізмом великої народної поезії сербів (*А.В. Луначарський, відомий комуністичний діяч, 1911 р.*).

II. В роки Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни український буржуазний націоналізм виступив як запеклий ворог українського народу... Після закінчення 2-ї світової війни українські буржуазні націоналісти перейшли на службу до американського імперіалізму (*Український радянський енциклопедичний словник, 1968 р.*).

III. Націоналізм — це філософія виживання і буття нації, тоді як шовінізм — це філософія поневолення і гноблення інших націй. В основі націоналізму — національна ідея, в основі шовінізму — великодержавно-імперський інтерес. Націоналізм починається з любові до свого, шовінізм — із ненависті до чужого. Мета націоналізму — свобода своєї нації, мета шовінізму — поневолення іншої. Націоналізм трактує інтернаціоналізм як міжнаціональні взаємини на засадах рівності націй, шовінізм перетворює інтернаціоналізм на засіб денационалізації народів і підпорядкування їх імперській чи великодержавній ідеї. Для націоналістів національні ознаки інших, їхні святині, символи, традиції тощо — об’єкт поваги і пошанування; для шовініста — це те, що необхідно негайно знищити, викоринити і замінити своїм. Націоналізм облагороджує членів своєї нації, шовінізм веде свій народ до морального звиродніння. Націоналізм народжує подвижників, мучеників і героїв; шовінізм — убивць, грабіжників, яничарів, холуїв. Опора націоналізму — найбільш свідомі, чесні і порядні люди; опора шовінізму — людська підлота. Націоналіст завжди бореться, щоб відстояти своє; шовініст — щоб загарбати чуже (*В. Іванишин, 1990 р.*).

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ

29. *Бантина* — поперечна балка між двома брусами кроков. *Крѳкѳа* — бруси, з'єднані у формі букви А, на яких тримається дах. *Лѳта* — довга жердина упоперек кроков. *Лутка* — віконна або дверна рама. *Причілок* — бокова стіна будинку. *Сѳблок* — балка, яка підтримує стелю. *Стеля* — верхнє внутрішнє покриття в приміщенні. *Фасад* — вигляд будинку спереду.
89. Порядок розташування синтаксичних єдностей і окремих речень у них: III. 2, 5, 3, 4, 1; I. 3, 5, 1, 7, 6, 2, 4; II. 2, 4, 1, 5, 3.
114. Заокруглено до цілих співвідношення голосних, сонорних, дзвінких і глухих приблизно таке: 42:33:9:16; співвідношення губних, зубних, піднебінних і задньоротових — 21:31:22:26.
162. *Сонячний, соняшник, сонячних, пшеничні, сердечнім, сердешне.*
170. *Заквітчалось, ввижаються, по стежці, морозцю, на річці, в клітці, у бочці, гнешся, в сорочці.*
173. *Слався, пестливо, облесливий, скатерку, шелесне, туристського, студентській.*
177. Подвоєння букв у словах: *несказанним, незбагненний, туманному, блаженні, натхненно, непроцєнно, непізнаних.*
188. Букву **и** вставити в слова: I. *Плетиво, вишині, коник.* II. *Хлопчик, школярик, дівчинка, носик, горобчики, стільчику.*
215. *Семена Яковича, Аркадій Андрійович, Ірини Федорівни, Трохим Климентович, Марфі Галактіонівні.*
225. 1.3 *гори.* 2. *Згори.* 3. *До гори.* 4. *Догори.* 5. *Поволі.* 6. *По волі.*
232. *Змолоду, здалеку, помалу, звисока, замолоду, по-своєму, по-вовчому, по своєму.*
236. Окремо: *не позичений, не можна, не потрібно, не покличу, не має, не святі, не робить, не має.* Інші — разом.
237. Разом: I. *Недоїла, недоспала, нездужає, ненавиджу, недобачає, недочуває.* II. *Ненаписаних, неумитий, незваним, нерозгаданим, нечуваних.*
241. *Синє, вміщало, божевільне, сиділа, сказав, грубий, потужною, відоме, створена, боролася.*
264. *Сопілці, соняха, очима, крильми, плечима, брів, кручі, у лузі, з трав, із квітів, з верболозів, синню, волошок, дощі, небу, в калюжі, вересню, князю, в'яззю, на пергаменті, яблука, серед саду, листопаду.*
274. *Саньми, дверях, лецатами, обценьках, сінях, грѳшей, ножицями, хитрощів, дріжджів.*

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТІВ

I. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 1-13)

001	2	009	1, 3, 4, 6	017	3
002	5	010	2, 3, 4	018	2, 4
003	2	011	2, 4, 5	019	1, 2, 4
004	3	012	4	020	4, 5
005	2	013	1, 4	021	3, 2
006	5	014	1, 4	022	4, 5, 2, 3
007	3	015	2, 5	023	3
008	5	016	2	024	3, 1, 4, 2

II. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 14-21)

001	2, 4, 5	006	2, 3	011	3
002	1, 4, 5	007	2, 3, 4, 5	012	4
003	2, 3, 4	008	1, 3, 4	013	1, 3, 4
004	4	009	2, 4, 5	014	1
005	1	010	1	015	2, 3, 5

III. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 22-26)

001	4	006	3	011	2
002	3	007	1	012	1, 4
003	2	008	2, 4	013	2, 4, 5
004	4	009	1	014	1, 3, 5
005	1	010	5	015	2, 3, 4

IV. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 27-37)

001	2	007	1, 3, 4	013	3, 4
002	1, 3, 5	008	3, 4, 5	014	1, 2, 5
003	1, 3	009	1, 4	015	2, 3
004	2, 4, 5	010	2, 3	016	3, 5
005	1, 5	011	3, 5	017	1, 3, 5
006	2, 3	012	1, 4	018	2, 3, 4

V. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 38-42)

001	2, 4	005	1, 3, 5	09	1
002	2, 3, 5	006	2, 3	010	2, 4
003	1, 4	007	4	011	2
004	2, 3	008	2	012	1, 4, 5

VI. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 43-51)

001	1, 3, 4	007	3, 5	013	2, 4
002	2, 3, 5	008	2, 3, 5	014	3, 4
003	1, 2	009	1, 4	015	2
004	2, 3	010	3, 4	016	1, 5
005	1, 4, 5	011	1, 3, 5	017	2, 3, 5
006	2, 3, 4	012	3	018	1

VII. ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ (§§ 52-61)

001	1, 4, 5	007	2, 5	013	2, 3
002	2, 4	008	1, 2, 3, 5	014	2
003	2, 3, 5	009	2, 3, 4	015	1, 3
004	1, 4, 5	010	1, 4, 5	016	2, 3, 5
005	2, 3, 4	011	2, 4	017	1, 3, 4
006	1, 2, 5	012	1, 4, 5	018	3

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ющук І.П. Українська мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. — К.: Либідь, 2003.
2. Ющук І.П. Українська мова в школі: Методичні поради для вчителя. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2013.
3. Ющук І.П. Українська мова: Навчальний посібник. 10–11 класи. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2015.
4. Український правопис. — К.: Наукова думка, 2007.
5. URL : <https://www.google.com.ua>
6. URL : <https://www.wikipedia.org>
7. URL : <http://sum.in.ua>
8. URL : <https://www.photoukraine.com>
9. URL : <http://www.1freewallpapers.com/holiday-on-mountains>

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Рідна мова.....	6
§ 2. Слово як одиниця мови.....	9
§ 3. Словники української мови.....	11

ЛЕКСИЧНА НОРМА

§ 4. Лексика української мови.....	18
§ 5. Запозичені слова.....	21
§ 6. Лексичне значення слова.....	24
§ 7. Слово і контекст.....	28
§ 8. Слововживання.....	30
§ 9. Лексична сполучуваність.....	33
§ 10. Синоніми й перифрази.....	37
§ 11. Омоніми й пароніми.....	41
§ 12. Фразеологізми. Крилаті слова.....	43
§ 13. Фразеологічні вирази.....	48

ПРАКТИЧНА РИТОРИКА

§ 14. Риторика як мистецтво.....	56
§ 15. Текст, його компоненти.....	61
§ 16. Побудова тексту.....	65
§ 17. Синтаксична єдність.....	68
§ 18. Стилїстика тексту.....	70
§ 19. Редагування тексту.....	76
§ 20. Культура мовлення.....	79
§ 21. Мовний етикет.....	81

ОРФОЕПІЧНА НОРМА

§ 22. Звуки і фонеми.....	88
§ 23. Вимова звуків.....	91
§ 24. Основні засоби милозвучності української мови.....	95
§ 25. Чергування у—в, і—й як засіб милозвучності мови.....	99
§ 26. Наголос.....	102

ОРФОГРАФІЧНА НОРМА

§ 27. Принципи правопису слів.....	108
§ 28. Чергування голосних.....	110
§ 29. Вимова і правопис голосних.....	112
§ 30. Вимова і правопис приголосних.....	114
§ 31. Вживання апострофа.....	117
§ 32. М'які і тверді приголосні. Вживання м'якого знака.....	119
§ 33. Чергування приголосних.....	121
§ 34. Зміни приголосних при додаванні суфіксів -ськ- , -ств-	123
§ 35. Уподібнення приголосних при їхньому збігові.....	126
§ 36. Спрощення в групах приголосних.....	127
§ 37. Подвоєння букв.....	130
§ 38. Правопис префіксів.....	136
§ 39. Правопис суфіксів.....	138
§ 40. Вживання великої букви.....	141
§ 41. Правила переносу частин слова.....	145
§ 42. Написання складних слів.....	147
§ 43. Вживання м'якого знака й апострофа та подвоєння букв в іншомовних словах.....	151
§ 44. Написання и та і в іншомовних словах.....	153
§ 45. Написання імен та прізвищ.....	155

§ 46. Творення імен по батькові	158
§ 47. Відмінювання особових назв	159
§ 48. Складні випадки написання географічних назв	161
§ 49. Розрізнення прислівників і однозвучних сполук	163
§ 50. Написання заперечної частки не і префікса не-	166
§ 51. Графічні скорочення	169
МОРФОЛОГІЧНА НОРМА	
§ 52. Рід і менників. Іменники подвійного роду	174
§ 53. Поділ іменників на відміни та групи	176
§ 54. Особливості закінчень іменників I відміни	178
§ 55. Закінчення іменників II відміни в родовому відмінку однини	181
§ 56. Закінчення іменників II відміни в давальному й місцевому відмінках однини	183
§ 57. Закінчення іменників II відміни в орудному й кличному відмінках однини	185
§ 58. Відмінкові закінчення іменників II відміни в множині	187
§ 59. Відмінкові форми іменників III відміни	188
§ 60. Відмінкові форми іменників IV відміни	190
§ 61. Відмінкові форми множинних іменників	192
ПРАКТИЧНА РИТОРИКА	
§ 62. Суперечка як вид комунікації	198
§ 63. Аргументи й докази	202
Відповіді до вправ	205
Відповіді до тестів	206

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович

УКРАЇНСЬКА МОВА

рівень стандарту

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактори *Донара Пендзей, Галина Домарецька*

Обкладинка *Володимира Басалиги*

Комп'ютерна верстка *Нелі Домарецької*

Технічний редактор *Нелі Домарецька*

Підписано до друку 1.08.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура CentSchbook.

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 16,848. Умовн. фарбо-відб. 67,392. Обл.-вид. арк. 14,224.

Тираж 9 066 пр. Зам. 166/07

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07; 52-05-48

office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт»

вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036

Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.

Закінчення іменників II відміни чоловічого роду

Відмінки	Однина				Множина			
	Тверда група (стіл)	М'яка група		Мішана група (кущ)	Тверда група (стіл)	М'яка група		Мішана група (кущ)
		Основа не на й (день)	Основа на й (край)			Основа не на й (день)	Основа на й (край)	
Н.	-0, -о	-0	-0	-0	-и (-і, -а)	-і	-ї	-і
Р.	-а, -у	-я, -ю	-я, -ю	-а, -у	-ів, -0(-0)	-і	-їв	-ів
Д.	-ові/-у	-еві/ -ю	-єві/ -ю	-еві/-у	-ам	-ям	-ям	-ам
Зн.	Як у називному або родовому відмінку				Як у називному або родовому відмінку			
Ор.	-ом, -им	-ем	-єм	-ем	-ами (-ьми)	-ями (-ьми)	-ями	-ами
М.(на)	-і/-ові/-у	-і/-еві/ -ю	-ї/ -єві/ -ю	-і/-еві/ -ю	-ах	-ях	-ях	-ах
Кл.	-е, -у	-ю	-ю	-е, -у	Як у називному відмінку			

В и н я т к и (їхні закінчення в таблиці показані в дужках): **Н. мн.** — *комарі, хабарі, пазурі, снігурі, звірі, друзі* (хоч це іменники твердої групи); *вуса (і вуси), вівса, хліба (і хліби з іншим значенням)*. **Р. мн.** — *чобіт, циган, чоловік* (у значенні "осіб"); *гостей, коней*. **Ор. мн.** — *гістьми (і гостями), кіньми (і конями), чобітьми (і чоботами, чоботями)*.

